

Joh. van Beverwiick Schat der gesontheydt

<https://hdl.handle.net/1874/202183>

J O H. v a n B E V E R V I I C K S

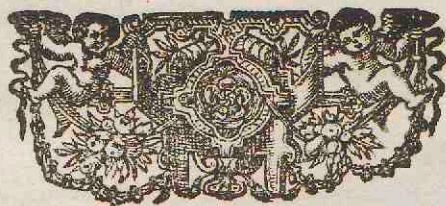
Vervolgh van de

HEEL-KONSTE,

Verhandelende

Wonden, Gehardtheydt, Oorspronck
van Bus-poeder, ende Geschut,
Kout-vyer, Ontleden, ende
gebroke Beenderen.

Met alderhande Historien verlicht.

T A M S T E R D A M,

Gedruckt in't Iaer onses Heeren. 1651.

Gunstige Leser.

ICk recht hier op het laetste, de twee voornaemste vruchten van den Oorlogh, te weten de Wonden, ende gebroke Beenderen, Vruchten die altijd tijdigh, ende wel begeert zijn; want al de Werelt daerom uyt is, ende met welckers Lidt-teyckenen, oock van de alder-grootste, als met Eer-teyckenen, ghepronckt wert. Sulcks is aerdigh aenghewelen van den Latijnschen Poët *Sidonius Carm.* 23. in dese verssen:

— *Non hinc videre forte turpis,
Quod te machina crebra perforavit.
Namque in corpore fortium virorum
Laus est amplior, amplior cicatrix.
In castris Marathomis merentem
Vulnus non habuisse grande probrum est.
Inter Publicolas manu feroces
Trunco Mutius eminent lacerto.
Vallum Caesaris opprimente Magno,
Inter tor facies ab hoste tutas,
Luscus Scava fuit magis decorus,
Laus est ardua, dura sustinere.*

Dese Eer-sucht klimt soo hoogh in de hooghertige, ende strijdtbare Krijghs-luyden, dat sy haer dickwils, selfs oock buyten noodt, begeven in de ghevaerlijkste plaetsen; alwaer dan sommige in plaetse van een *Marque d'honneur*, soo veel ontfangen, dat sy stervende *au Liët d'honneur* (ghelijck de Françoischen dat noemen) in haer leer jaren blijven; andere komen t'Huys vol Wonden, ofte sonder Arm, ende Been; eenighe blijven al haer leven Lam, ende Verlemt. Hier voren plachtmen, de gheheele Werelt over, met Pijlen te schieten, waer op oock hier te Landt de Doelen gesticht zijn, gelijk ick noch in mijnen tijdt ghesien hebbe de Borghers haer oeffenen met Handt-bogen, Voet-bogen, en Kruysbogen: maer het Bus-poeder, Buffen, ende Geschut opkomende, soo is het ander, als gantsch ongelijcke kracht hebbende, allengskens in onghebruyck ghekomen, ende ten laetsten geheel

verdwenen. De gheestige Poët *Ariosto*, verfiert in sijnen *Orlando furioso*; dat een Buffe, ten tijde van *Charlemagno*, soude gheweest zijn by *Cimosco*, Koning der Vrielen; maer datte hem benomen is, ende in Zee ghesmeten door *Orlando*, als oordeelende defelve, tot verderf des Menschelijcken geslachts, door de Duyvel gevonden te wesen. Ick sal uyt *Canto 9*, hier sijn verssen stellen:

*Non volse porre ad altra cosa mano
Fra tante è tante guadagnate spoglie;
Se non à quel tormento, c'habbiam detto
Ch' al fulmine assimiglia in ogni effetto.*

*O maladetto, o abominoso ordigno,
Che fabricato nel Tartareo fondo
Fosti per man di Belzebù maligno;
Che ruinar per te disegno il mondo;
A l' inferno, onde uscisti, ti rassigno;
Così dicendo lo gittò, in profondo,
Il vento in tanto le gonfiare vele
Spinge à la via del' Isola crudele.*

Defelfde *Ariosto* klaeght *Canto 11*. dat die Buffe, langen tijdt daerna, van een Duytschen Toovenaar, wederom uyt den grondt van de Zee is opgehaelt: ende daer doorte gheschieden, dat de Vromigheydt in den Oorlogh gheen plaets meerder en heeft, dewijl oock de alder-strijtbaerste van de alderblootste konnen doodghefchoten werden: waerom hy de vervloecte ziele van dien Vinder, oock set by den vervloecten *Judas*, in den blinden afgront.

*Come trovasti, o scelerata, è brutta
Invention mai loco in human cuore?
Per te la militar gloria è distrutta,
Pur te il mestier de l' arme è senza honore.
Per te è il valore, è la virtù viduita,
Che spesso par del buono il rio migliore;
Non piu la gagliard.a, non piu l'ardire
Per te puo in campo al paragon venire.*

*Per te son giti, & anderan sotterra
 Tanti Signori, è Cavallieri tanti,
 Prima che sia finita questa guerra,
 Che'l mondo, ma piu, Italia ha mosso in pianti
 Che s'io n'ho detto, il detto mio non erra,
 Che ben fu il piu crudele, è il piu di quanti
 M'n furo al mondo ingegni empii, è maligni,
 Ch'imaginò si abominosi ordigni.*

*Et crederò, che Dio, perche vendetta
 Ne sia in eterno, nel profondo chiuda
 Del cieffo Abisso quella maladetta
 Anima appresso al maladetto Giuda.*

Dan hoe, wanneer, ende door wien, het Buskruyt, Buffen, ende Geschut ghevonden is, wert in dit Boeck aengewesen; als mede, of de Duyvel de sijne daer teghen soo kan harten, dat de Kogels van haer lichaem, sonder eenige schade komen af te rollen. Wat vorders hier verhandelt wert, sal het volgende uytwijfen. Ick ben by het algemeene gebleven, ende niet tot de bysondere Deelen ghekomen, alsoo sulcks nu dickwils by veel andere ghedaen is, selver oock by *Paré* met uytbeeltfel van het werck-tuygh. Ende hier mede besluyt ick nu, niet alleen de Heel-konste, maer al'tgene ick van de *Medicijne* beschreven hebbe.

Vaert veel.

5

J O H. v a n B E V E R W I C K S
D E R D E B O E C K,
 V A N D E
W O N D E N.

Het eerste Capittel.

- I W O N D E N S** *oudheyt, en gemeenheyt,*
 2 *Benaminge in versheyde Talen,*
 3 *Beschrijvinge,*
 4 *Versheydenheydt,*
 5 *Oorsaken,*
 6 *Ken-teyckenen,*
 7 *Voor-teyckenen,*
 8 *Geneefinge,*
 9 *Maniere van Leven.*

Onder alle de Deelen der Genees-konste en is by de Schrijvers van geen ouder gewach gemacckt, als het welck de Wonden betreft. *Aesculapius*, de vinder, ofte altijd de voort-setter, gelijk *Cellus* seydt, deser Konste, en sijn Soon *Machaon* werden daer over

gheroemt van den ouden Griek *Homerus*, als oock andere Poëten. Dan vry wat ouder is noch de ramp-salige Wonde van *Abel*.

En gelijk onder de uyerlijcke gebreken de Wonden wel voor de oudste gerekent werden, soo zijnsfe oock wel de gemeenste, dewijl het in de werelt nimmermeer aen twist, ghelijck alreede aen-gheroert is, ontbroken heeft, dewelcke dan oorsaek is, dat niet alleen bysondere malkander grieven:maer oock Koningen,ende Prinçen door Oorlogh haer volck doen om-brenghen. Het welck by haer als een nootsake-lijcke sake op-genomen wert. Keyser *Karel* komende door *Vranckrijck*, om de oproerighe *Gentenaers* te stillen, seyde tegens den Koningh *François* den I. dat sy wel moesten Oorlogh voeren,ofte dat anders haer eygen volck tegens haer souden Oorlogen. Soo schrijft oock de *Romeynsche history*-schrijver *Curcius* in sijn 6. Boeck; dat om de saeck niet in oproer te brenghen, de ruste met Oorlogh moest gebroken werden. By den Voor-segger *Esaias* wert de Koning van *Assyrien* een Scheer-mes genoemt, en so sietmen

noch huydensdaeghs door geheel Christen-rijck het quetsen soo jammerlijck gemaen maken, als het was in de Burgerlijcke Oorlogen der *Romeynen*, daer de Poët *Lucanus* van schrijft in sijn 2. Boeck.

*Quis fuit ille dies, Marins quo moenia victor
 Corripuit? quantoque gradu mors saeva cucurrit?
 Nobilitas cum plebe perit, lateque vagatur
 Ensis, & à nullo revocatum est pectore ferrum.
 Stat cruor in templis, multaque reberntia cade
 Lubrica saxa madent.*

2 Het gene de Grieken *Trauma*, dat is so veel als *Quetsure*, noemen de Latijnen *Vulnus*, en *Plaga*, waer in evenwel van wegghen de diepte onderscheydt ghemacckt wert by d'Heere *Salmasius* in sijn *Exerc. Plin.* Dan sulcks wert wel uyt-gebeelt by den Poët *Virgilius* in 't 4. Boeck van de Landtbouwinge:

—plagisque peremptum
Tunsa per integram solvuntur viscere pellem.

Dit woordt *Plaga* is oock in de *Talen*, die van het Latijn afgescheurt zijn, gevolgt, gelijk in Italicnisch *Piagha*, in Spaensich *Llaga*, en in *François* *Playe*, in dewelke mede anders een Wonde genoemt wert *Ferita*, *Herita*, en *Ferite*, na het Latijn *Ferire*, dat is, slaen, ofte stooten. *Kilianus* stelt, ons *Nederlants* *Plaegh* mede in *Etymol.* voor een Wonde; dan die naem werdt ruymet genomen voor alderley ongeval. Ende dit is soo veel de benaminghe aengaet: wy komen tot de beschrijvinge.

3 *Wonde* is een versche, en bloedige openinge in een sacht Deel, veroorsaect door uyerlijck geweld van Vallen, Slaen, Stooten, Streken, Schieten, of Bijten; somtijds de werkinge van het gequetste Deel belettende, somtijts gantsch wech-nemende.

Om den aert, en nature der Wonden, in dese beschrijvinghe begrepen, wel te verstaen, sal ick haer Deelen ontleden.

Voor-eerst hebbe ick geseydt, deselve te zijn, een versche, en bloedige openinge, en die door uyerlijck geweld veroorsaect; om onderscheyt te stellen tus-schen een Wonde, en een *Ulcus*, of *Sweringe*. Want als

door eenigh ghebreck van binnen in 't lichaem, van wegen scherpe ende swerende vochtigheyt, van buyten een gat uyt-berst, oft een Wonde soo lange staet, ende vervuyt, datse aen 't Sweren raect, en de Etter het Vleysch in-eet, dan en werdt deselve niet voor een Wonde, maer voor een Sweringhe gerekent by de Arabiers, en nieuwe Heelmeesters, daer de Grieken tusschen die twee namen gheen onderscheyt gemaect en hebben. Soo seggen oock de Latijnsche Glossen: *Ulcus, Vulnus, Trauma*; en onsen Erasmus set *Helios* over *Vulnus*, in sijn Adag. Noch nader gaet Fallopius in 't 3. Capittel van sijn Wonde-boeck, als hy wel sche-pelijck dit onderscheyt maken berispt. Dan my dunckt dat aen de benaminge weynigh gelegghen is, en dat in alle geval 't geseyde onderscheyt geen ondiensf en kan doen.

By een sacht Deel versta ick van binnen al het Inghewant, van buyten de Spieren, en 't gene deselvijs bekleet, als haer Velleken, of Rock, Vleysigh vleysch, Vet, Huyt, en Op-huydeken.

Kleyn Wonden, die niet diep in en gaen, noch geen voornaem Deel en raken, doen weynigh hinder aen de Werckinge van het gequetste Deel: maer die haer wijt en diep verspreyden, alsoo, door het af-steken van de Aderen, en daer uyt het Bloeden, de natuerlijke worme met eenen vervlieght, soo werdt daer door de gematighcydt van het Deel nootsake-lijck verargert, ende alsoo belet, dat het sijn voedsel niet te recht en kan gebruycken, noch wel vertieren. Waer door dan in 't selve Deel meerder oventolligheyt, als de nature gewoon is, vergadert werdt; het welck de oofsack is, dat de Etter niet in 't beginfel van de quetsinge, maer eerst daerna, te weten, ontrent den vierden dagh ghemaect en werdt; als wanneer de vervloghen warmte haer wederom begint te herstellen. Nu na de gelegentheydt der Deelen, so werdt haer gebruyck, ende werckinge vermindert. Een gewonde Huyt en kan de onderste Deelen niet bedecken, een door-ghesneden Buyck-vleysch niet de Darmen. Het Hoornigh-vleysch gequetst zijnde, en kan niet besluyten de Ooghs-vochtigheden. Als Aderen ende Slagh-aderen af-gestecken werden, soo moeten sy het Bloet, met de levendige Geesten laten uyt-loopen. Door-sneden Zenuwen en konnen niet behouden de zielijke Gheesten. Hier door werdt dan de Teringhe vermindert, 't Gesicht belet, voedsel ende beweginge benomen. Op deselvijs maniere gaet het met andere Deelen.

4 De Verscheydenheydt der Wonden blijkt voor-eerst uyt den aert, ende de gelegentheydt van het Deel, dat gequetst is; zijnde het een sachter, als het ander; het een uytwendigh, het ander innerlijck; sommighe voornaem, andere daer minder aen geleggen is.

Ten tweeden wert dit onderscheyt getrocken, uyt het eyghen wesen der Wonden, te weten, dat eenige

enckel zijn, daer niet anders by de openinghe is; andere gemenght met Brandt, Rose, Knuthinge, Kout-vyer, ende dieghelijcke; ofte daer Koortse, Bioedstortinghe, Kramp, ofte yet anders toe-slaet; daer een Been by ghebroken, ofte ontleder is; als oock daer hem quaden aert by voeght, het zy dat de Wonde gegeven is met een vergifigh Geweer, ofte datse van eenigh boos Mensche, rasenden Hont, ofte een veijnigh Beest gebeten is.

Ten derden vallen, van weghens de ghedaente, de Wonden groot ofte kleyn, even door het vel, ofte diep, nauw ofte wijt, recht ofte krom, langh of ront.

5 Een Wonde werdt veroorsaect door al het ghene scherp is, gelijk alderhande Geweer, als oock door Vallen, Slaen, Bijten, ende Schieten; het zy het laetste met Pijlen geschiet, gelijk hier voorrijds gewoonlijck was, ende noch in Indyen, ende eenighe andere plaetsen gebruyckelijck is, ofte met Kogels, gelijk nu meest door de geheele werelt in swangh gaet.

6 Op de Ken-teycken en is niet veel te seggen, dewijl een Wonde deselve mede-brenghet. Doch al is 't, dat de openinghe de ghequetste plaets wel van buyten in de Huyt vertoont, soo en valt evenwel so licht niet te onderscheyden, wat Deel van binnen ghequetst is, als de Wonde diep door-gaet. De ken-nisse daer van werdt genomen uyt de gelegentheydt, ofte de leger-plaets van het Deel, de beschade werckinge, het gene de Wonde uyt-geeft, en uyt de toe-vallen.

Wat het eerste belanght, als een Hoofd diep ghequetst is, soo machmen wel dencken dat de Wonde tot in de Hersenen schiet; als yemandt dwers door de Borst ghestecken is, dat de Longhen gerocht zijn; wanneer de steck diep in den Buyck gaet, dat dan de Darmen, of de by-leggende Deelen den selven ontfanghen hebben. Indien door een Buyck-wonde de Darmen uyt-schieten, sulcks beteyckent, dat het Buyck-vleysch, als deselve bekleedende, is door-ghesneden. En so is 't voorts met andere Deelen, welckers leger-plaets elders is aengewesen.

Ten tweeden toont oock de verminderte werckinge, wat Deel datter gequetst is. Indien yemandt gevallen, gesteken, ofte getrapt zijnde, sijn root, en bloedigh Water niet en konde houden; 't selve soude een teycken wesen, dat de Sluyt-spier van de Blaes ghekreuckt was. Indien door de quetsure het Deel niet en kan beweeght werden, sulcks beduyt dat de Zenuwen getroffen zijn.

Ten derden, wat aengaet het gene uyt de Wonde komt; als sulcks in een Buyck-wonde Gij is, dat beduyt quetsinghe in de Maegh, ofte dunne Darmen; als het Kamergangh is, in de dicke Darmen; Water, in de Blaes. Wanneer uyt een Borst-wonde Lucht berst, sulcks is een teycken dat sy door-gaet, ende wel lichtelijck de Longhen ghequetst heeft. Of een

VERVOLGH, VAN DE WONDEN.

7

Ader, ofte Slagh-ader af-ghefteken is, vertoont het Bloedt: alsoo het uyt de Slagh-aders al springende voort-komt, oock dunder, en rooder is, als dat uyt de Aderen loopt.

Ten vierden, werden noch Ken-teyckenen getrocken uyt de toe-vallen, gelijk groote Pijn, met treckinge der Leden, terstont op de quetsuere volgende, beteyckent, datter een Zenuwe gerocht is.

7 Wy komen tot de Voor-teyckenen, daer seer veel aen gelegen is, en die daerom van ons wat wij-loopigh sullen ondersocht worden.

Het ghevaer van een Wonde staet af te nemen soo uyt de gelegentheydt van de Openinge, als van het gequeste Deel.

Hoe dat het Deel voornamer, en de Wonde grooter en dieper is, en quader gedaente heeft, hoe het gevaer grooter valt. Derhalven zijn de Wonden, die de binnenste Deelen raken, seer sorgelijck, dewijl het gebruyck van deselfde Deelen het lichaem niet missen en kan, de Heel-middelen nauwlijcks soo verre en konnen ghebracht werden, en de uytterlijcke bekleedende Deelen oock nootfakelijck moeten swaerder gequest zijn.

Vleysch-wonden, die niet diep en gaen, en hebben gheen swarigheydt, ten zy datter een Meester over komt, die de swarigheydt mede-brengh. So schrijft Dr. Forest 6. Obs. Chir. 1. van een Kint, dat in sijn Bil met een mes niet diep gequest zijnde, een Boeren-meester kreegh, die uyt onervarentheyt 't Kout-uyter in de Wonde meesterde, waer van het Kindt storf. Soo kan oock by een onghachte quetsinghe wel yet onverwachts vallen, dat de doot veroorsaekt. Het gebeurde te Leyden, doen ick daer studeerde, dat seker Student, mallende met een dochter, van deselfde met een spel in de Muys ghefteken werde, waer toe slaende een Onsteking met groote Pijn, daerna het Kout-uyter, ten laetsten de Doodt volgende. En ick weet dierghelijcke meer-malen geschiet te zijn. Dan hier soudemen moghen seggen, datter een Zenuwe gerocht was; als mede in 't volgende exempel, beschreven by den Cardinael Bambus in het 11. Boeck van sijn Veneersche historye. Aloisius Portus, seydt hy, een jongman van sonderlinge sterckte en vromigheydt, na dat hy hem stoutelijck midden onder de vyanden begeben, ende deselve al in de vlucht geslagen hadde, kreegh door een van deselvige soo kleyne quetsuere in den Hals, ontrent de Pefen, dat den Degen nauwlijcks door het Vel gingh, viel niet te-min terstont beroert van 't Paert, ende en konde nimmermeer wederom te recht komen. Doch al schrijft Bambus, dat de quetsuere nauwlijcks door het Vel en gingh, soo en heeft de beroertheydt daer niet konnen over komen, sonder dat de Zenuwen souden beschadicht wesen. Maer sulcks en heeft geen plaets in een lichte, ende evenwel doodelijcke Wonde, verhaelt by een ander Italiaensch Historye.

schrijver Iovius in Elog. alwaer hy schrijft, hoe Petrus Gravina, gaende na den middagh in de schaduwe wandelen, hem een Castanye met haer steckelijche schorsse even op het Been viel, ende dat hy die plaetse wat krouwende, de Koortse kreegh, en storf. *Adeo enim subtiles causas facit inveniunt, cum ex decreto urgent,* gelijk Iovius belluyt.

De ghene, die de Blaes door-steken is, ofte de Herffenen, ofte het Herte, ofte het middel-rift, ofte een van de dunne Darmen, ofte de Maegh, ofte de Lever, dat is doodelijck, schrijft Hippocrates in de 18. Kort-bondighe Spreucke van het sefte Boeck. Maer doodelijck verstaet hy op verscheyde plaetsen, ghelijck ghemeenlijck gheschiet, ende hier leydt hy sijn selven uyt Coacar. 509. alwaer hy seydt, dat de ghequeste meestendeel van soodanighe Wonden sterven, ende voeght daer noch andere by, te weten, van het Ruggen-Morgh, de grove Aderen, de Stroten-ader, de Longen, en binnenste Zenuwen. Welcke Deelen wy nu allegader vervolghens nader sullen gaen ontleden.

Wat de Herffenen belanght; die Wonden stelt Hippocrates meest doodelijck, doch en gaet altijd niet vast. Want men siet alle daegh, datter vele van door komen, ja oock die van den Morgh selve door de Wonde quijt werden. Soo schrijft Fallopius in 't 4. Cap. van sijn gemelte Boeck, dat yemant te Ferrara, in 't midden des Wintets, van de Herffenen afgenomen is de groote van een Ganfen-ey, die evenwel genas. Dierghelijcke hebbe ick mede eenrijds gesien te Bononyen, ontrent Ferrara, in een Edelman van Verona, gheluckelijck heelen door mijn weerde meester Bartoleti. Het selfde getuygen Guido. Carpus, en andere Heel-meesters, te sien uyt de exemplen vergadert by Schenckius 1. Obs. 40. en 42. By dewelke ick om sijn vremdigheydt noch een sal doen, seer onlangs my voorgekomen; hoewel het soo wel niet uyt-gevallen is. Een Kint van ses jaren, viel een stock met sijn eynde vlack neder op de sincker zijde van 't Hooft, welcke val even so groote breuck in de Pan maeckte, als het hooft van de stock groot was. In 't eerste quam door een kleyn gaetjen allenckkens het Breyn uyt-puylen, ghelijck voos Vleysch, tot dat het, op de groote van een balleken, van selfs af-viel, en wederom van nieu uytgroeyde. Terstont na de quetsuere werde het kindt in de rechter zijde getrocken (de oorsaek is by Laurentius na te sien in Anat.) daerna in de sincker zijde beroert, en doen wederom gherocken, tot dat het op den vijftienden dagh storf. Het Beckeneel was meest van Herffenen uyt-gheput, ghelijckmen, sonder verder openen, door de Wonde, met het scheyden van de gheknustse, ende ghemorselde beenderkens, ghenoegh konde sien. Seer wel heeft Celsus, ende na hem Fallopius, gheseydt, dat de Wonden der Herffenen niet enckelijck de Doodt mede en brenghen, maer alleen

alleen wanneer haer gront-veft ghequetft is. Want alfdan wert het beginsel der Zenuwen gefloren, het zy door verftoppinge, het zy door toe-drucken, het zy door af-fnijden, ende foo sterft de Mensch dan, als van een Popelfy, door belet van toevloeyingh der Geesten, ofte van treckingh der Zenuwen (als defelve gheprickelt werden) die gefladige pijn, waken, flauwte, ende korten adem verwecken, waer door de gequetfte ten laetften komt te fticken. Het zelfde gefchiet oock wanneer het Bloet, uyt fijn Vaten geborften zijnde, in de Herffenen bederft, ende verrot.

Dit doen de Wonden, op wat manier, ende door wat wegh, 't zy door het Beckeneel, 't zy door de Oogh-kaffe, ofte anders, fy tot in de Herffenen raken. Aenmerkens-weerdigh is de ghefchiedeniffe van *Henrick de II. Koningh van Vranckrijck*, verhaelt by de *Françoifche*, ende andere *History-fchrijvers*. Maer noch klaerder by *Paré*, die daer over gheweest is, in fijn 9. Boeck ende capittel. De Koning loopende in *tournoy-fpel* tegen den *Grave van Montgoumeri*, kreegh van de gebroken, ende ghebrijfelde spere een Wonde bovenfijn *Wijnbrauwen*, in de *Vleyfighe Huyt* van het *Voor-hoof*t tot den kleynen hoeck van 't *Oogh*, ende vele splinters in het *Oogh* felve, 't ghebeente ronts-om heel blijvende. Den negenden dagh gestorven zijnde, is bevonden, in het *Deel* teghen den *Slagh* staende ontront het midden van den *Winckel-naet*, tuffchen het dicke, ende dunne *Herffen-vliesch*, een menichte *Bloedt*, het welck aldaer verrottende, ende de *Herffenen* bedervende, sonder twijffel oorfaeck gheweest is van des *Konings* doot. Diergelijcken ongheval is gheluckiger uytgevallen in *Françon de Lorraine*, *Hertogh van Aumale*. Dese (ghelijck de *President de Thou* fchrijft, in het eerste Boeck van fijn *Historye*) werde in 't *schermufteren*, met een spies gefteken in fijn *Kaeck* onder 't rechter *Oogh*, waer op de spies quam te breken, foo dat het yfer met anderhalf voer van 't hout in de Wonde ftekende, uyt-getrocken moefte werden, het welck hy, sonder eenigh teycken van pijn, uytfont, ende, buyten hope der *Heel-meesters*, van die fware Wonde ghehaas.

De Wonden van het *Rugghen-morgh*, alfoo het felve een af-fetfel van de *Herffenen* is, moeten in gelijcken graed gefteft werden. *Sennertius* verhaelt van een *Vleyfch-houwer*, die de *Offen* niet en kuysden, maer met een kleyn *Mesken* in den *Neck* stack, waer van fy terftont in *fuyffelingh* ter neder vielen.

Het *Herte* (seydt *Avicenna*) en kan geen openinghe, noch *swellinge*, fo lange 't *leven* duyr, verdragen. *Benivenius* verhaelt evenwel de *Abd. morb. caus.* 65. een ghenefen te hebben, die in 't *Herten-vlies* ('t welck *Plinius II. Nat.* 37. teghen is) ghefteken

was. Dan daer en was het *Herte* felve niet ghe-raeckt. Anders houden het alle de *Genees-meesters* daer voor, dat de *Hert-wonden* ongeneeflick zijn; ghelijck de *Poët Ovidius* oock seydt, 1. de *Ponto* 4. dat, al quam den god *Esculapius*, met fijn heylighe *Kruyden*, hy evenwel geenfins de *Wonden* van het *Herte* soude konnen heelen.

*Afferat ipse licet sacras Epidaurius herbas,
Sanabit nulla Vulnere Cordis ope.*

Ende niet alleen dat foodanighe *Wonden* ongeneeflick zijn, maer fy brenghen ghemeenlijck de doot voor haer. Het welck niet vreem en is. Want dewijl het *Herte* den oorpronck, ende de fonteyne is van de *natuurlijke warmte*, ende levendighe gheesten, (waer in ons *leven* befaet) die terftont in 't quetfen vervliegghen, foo en konnen de andere *Deelen* van 't *Lichaem* het minfte by haerfelve niet beftaen. Behalven noch, dat het *Bloedt* met sulcken geweldt uyt-berft, dat het de *Longen*, ende 't *Herte* door fijn menichte overftolpt, ende alfoo den gequetften doet fticken. *Fernelius* fchrijft 5. *Patol.* 12. dat de *Hert-wonden*, als fy niet diep in de *holligheden* en gaen, niet terftont om en brenghen. Soo fchrijft *Brassavolus* over de ghemelte *Spreucke* van *Hippocrates*, een *Vercken* gefien te hebben, dat in den tip van 't *Herte* gequetft zijnde, noch at, ende een uyr leefde. *Iacotius* over de *Coac.* seydt van een *Hart*, dat langh een *pijl* in fijn *Herte* gedragen hadde; 't welck *Vega* over *Galen.* de *loc. aff. mede* bevestigt; gelijck *Iul. Alexandrinus*, van een *Haes*, die midden door de *Borft* ende het *Herte* ghefchoten was. Wanneer de *Wonde*, fchrijft *Galenus* 6. *Aphor.* 18. ende 5. de *loc. aff. 1.* maer in 't *Vleyfch* van 't *Herte* is, sookan de gequetfte noch wel een nacht overhalen, dan moet evenwel sterven. Soo seydt mede de gemelte *Ovidius* van kleyne *Hert-wonden* 12. *Meth.*

*— parvo Cor Vulnere laesum,
Corpore cum toto, post tela educta, refrixit.*

Maer, seydt *Galenus*, van een *Wonde*, die diep ingaet, moet de gequetfte noofsakelijck op staende voer sterven; insonderheydt by aldien de *slinker holligheydt* gequetft is. Want uyt defelve wert het heetste, ende fijnste *Bloedt*, met fijn *Geesten*, ende *natuurlijke warmte* door de *Slagh-aderen* over het geheele *lichaem* krachtelijck gespeut. De *Koningh* van *Vranckrijck*, *Henrick de IV.* is mer een *Mesmoordadigh* gefteken tuffchen de vijfde ende fette *Ribbe*, ende daer mede de *aderige Slagh-ader* tot op het *slinker Oor* van 't *Herte* afgesneden, fo dat hy terftont de *sprake*, ende 't *leven* verloor, het *Bloedt* hem met groote golven de *Keel* uyt-speutende. Wat langher duyrde het mer een *Edel-man* (verhaelt by *Paré* 9. *Chir.* 30.) die mer een ander rechtende,

VERVOLGH VAN DE WONDEN. 9

vechtende, een streck kreegh onder de sincker mam, door-gaende in 't Herte, ende evenwel na verscheide steken, die hy aenbracht, sijn wederpartye vlychtende, noch twee hondert schreden vervolghde, tot dat hy doot ter aerden viel. Het lichaem gheopent zijnde, schrijft *Paré* bevonden te hebben, een Wonde in 't Vleysch van 't Herte, daer een vinger in konde, ende een groote menichte van Bloedt over het Middel-rift ghestort. Langer rijdt heeft gehadt ('t gene nu voorleden weeck gebeurt is) seker Man, tusschen de vijfde ende sesste Ribbe (wy rekenen van boven) ghesteken zijnde, tot aen het rechter Oor van 't Herte, die noch ses-en-der-tigh uren na de quetsure leefde, niet gheklaeght hebbende als over den korten Adem, hem sonder twijffel mede veroorsaecht door de groote menichte van Bloet, dat in sijn Longen, ende op 't Middel-rift bevonden werde. Een ander exempel heeft *Sennertus* van een krijghs-knecht, die in 't rechter Oor van 't Herte ghequetst zijnde, alsoo de sincker zyde gaef bleef, sijn leven noch seshien daghen vertrock.

De Wonden van de Longhen loopen groot ghevaer, doch en sijn niet alle nootwendigh doodelijck. De gene, die alleen de selfstandigheyt van deselve raken, ende so groot niet en sijn, dat sy het Ademhalen beletten, ofte de levend-makende kracht schierlijck omstooten, het zy met de Geesten te verjaghen door veel bloeyen, ofte het Herte, door het uytgeven van veel bloets, te overstelpen. Dan wanneer de Wonde groot is, ende niet alleen de selfstandigheyt, ofte het vleysch van de Longhen gequetst is, maer oock de groote Vaten, te weten, de voorname tacken van de aderlijcke Slagh-ader, ende slagh-aderlijcke Ader, dat is doodelijck, vermits in deselvighe het Bloedt in menichte stort, ende de levendighe Geesten vervliegen, de Longen, ende Herte van het overvloedigh Bloedt overvallen, ende de gequetste alsoo gestickt wert. Van de eerste soorte, te weten, Longe-wonden, die geheelt sijn, heeft *Schenckius* verscheiden exempelen vergaert 2. *Observat.*

Dat de Wonden van de Stroot-ader niet alle doodelijck en sijn, toont de *Laringotomia*, dat is, als deselve in *Squynantie* gheopent werdt. Maer wel verstaende, soo werden foodanighe genesen, die niet groot en sijn, ende in dewelcke alleen de Vliesen, daer de Ringen van de Stroot-ader mede ghehecht werden, gequetst en sijn, waer van *Schenckius* mede eenighe exempelen versamelt heeft in 't ghemelte Boeck. Maer de kraeck-beenighe Ringen selve komende te quetsen, en konnen om haer hardigheyt niet heelen. Doch foodanighe wonden en brengen gheen schierlijcke, maer een langhsame doot aen; te weten, wanneer van de lucht door de wonde haestigh in-schietende, de Longhen veranderen, ende

verswacken, ofte darter een vleysich Geswel op de wonde wascht, dewelcke met den Adem in te houden, den Menich doet sticken. Maer die Wonden, steken de Keel haest af, dewelcke, uyt ghequetste Stroot-aderen, ende Slagh-aderen, het Bloet overvloedigh in de Longen laten loopen, waer door den Adem ghestickt, ende het leven ghenomen werdt. Sulcks en gheschiet evenwel niet van wegen de gewonde Stroot-aderkens, maer van weghen de *Vena jugularis*, ofte de *Arteria Soporaria*, daer by legghende.

De Wonden van het Middel-rift moeten onderscheyden werden na sijn vleysich, ofte vleysich Deel. De Vleysighe sijn geneeslijck, dan de Vliesighe werden selden ghenesen. Want daer komen terfont quade toe-vallen by, Rafernye, korten Adem, Koortsch, Kramp, ofte treckinge van Leden. Doen de Romeynen, ende Albanefers haer heerschappye stelden van elcke zyde aen drie gebroeders, so stack een van de Romeynen sijn wederpartye door het Middel-rift, waer van hy op de plaets doot bleef, ghelijck de Griecksche History-schrijver *Dionysius Halicarnassus*, betuyght in sijn derde Boeck, dat van *Livius* soo nauw niet beschreven is.

De Wonden van de Maegh en vallen niet altijd ongheneeslijck, als met verscheide exempelen kan bewesen werden, als oock met het gene noch onlangs in Pruyssen ghebeurt is, aen sekeren Boer, die een Mes door-gheslickt hadde, 't welck hem uyt de Maegh gesneden is; gelijk dat breeder beschreven wert by de gene, die daer over ghegaen heeft, ende tot Leyden ghedruckt is. Dierghelijcke verhaelt *Crollius* van een Boheemschen Boer, in de Voorreden van sijn *Basilica Chymica*, *Cornax* in een antwoordt aen *Doctor Hertogh*, ende *Iul. Alexandrinus* over *Galen*. 6. *Metb.* 4. mede over-ghelt by *Schenckius* 3. *Obs.* 121. die oock noch eenige andere exempelen heeft in de volghende 122. Aenmerckinghe.

De Wonden van de dunne Darmen, stelt *Hippocrates* onder de doodelijcke, ghelijck sy oock meest sijn, door de menichte van haer Aderen, ende gheheel Vleysich wesen; waer door op haer quetsinghe vallen groote Pijn, ende Krimpingh, Nock, ende Flauwte. Maer alderquaetst sijn noch de wonden, die overdwars komen, alsoo de afgheweken lippen gantsch niet gheheel en konnen werden. *Henrick* de III. Koningh van Vranckrijk, kreegh van een Monick in sijn Darmen soo een steeck, waer hy niet langh na en leefde. Beter gheluckte een Buyckwonde in Graef *Willem van Nassauw*, Stadt-houder van *Vrieslandt*. Dese, gelijk *Reyde* verhaelt in het negende Boeck van sijn *Nederlandtische Historyen*, treckende in het jaer 1592. tegens *Verdugo*, die aenquam om het belegherde *Coeverden* te ontfetten, ende met hem slaende, wierde in sijn sincker

zyde gheschoten, soo dat de Koghel by den Navel wederom uyt-quam. Hy bleef evenwel tot den alderlaetsten in den strijdt, ende werde volkomenlyk ghenesen; ghelyck hy oock lange jaren daarna geleest heeft. Dan dese scheur en sal wel lichtelyk door de Darmen niet gegaen wesen.

Daer werden verscheyde exempelen by de Genees-meesters verhaelt (ghelyck te sien is by *Sennert. 4. Chir. 3.*) der ghenet, die van een ghequetste Lever ghenesen zijn. Dan sulcks is te verstaen, wanneer deselvede (het welck oock plaets heeft in de Milt) maer boven op, ofte in haer Vleysch gheroicht is, sonder quetsinghe van de groote Aderen. Want die ghequetst zijnde, dan valter seer groote bloedstortingh, die den ghequetsten het leven beneemt. Daerom seydt de Poët Homerus in sijn 9. *Odyss.* dat Ulysses, om den grooten een-Oogh Polyphemus van kant te helpen, hem stack, daer het Middel-rift de Lever omhelst. Welcke kennisse Homerus, ghelyck veel andere, sonder twijffel van de Joden ghetrocken heeft. Want wy lesen in 't 2. Boeck der Koninghen, op 't 2. en 3. cap. van de Wonde, daer *Abner Azael*, en wederom *Ioab Abner*, het leven benomen heeft, duyden de Wijfen op de Lever.

De Wonden van de Blaes werden, onder de doodelycke, van Hippocrates, voor uyt-ghestelt. Maer hier dient ondericheyt gemaect tusschen den Hals, ende het Lichaem. Den Hals alsoo hy Vleysch is, kan lichtelyk ghenesen, ghelyck het Steen-snijden, dat Hippocrates, daer van onbewust zijnde, niet en soude hebben toegestaen. Ende ick hebbe verscheyde kinderen gesien, die binnen de acht dagen dicht toe-geheelt waren. Dan heb ick oock bevonden, dat de ghene, die het Vliesch lichaem van de Blaes door-sneden, ofte ghescheurt was, den selfden dagh storven. Nochtans schrijven andere, dat oock wonden in 't lichaem, ende den gront van de Blaes ghenesen werden. Want, segghense, de Blaes en is niet gheheel vleysch, maer haer buytenste vleysch is wat vleyschachtigh, waerom het oock by *Aquapendens*, ende *Spiegel*, gehouden wert voor een toetreckende Blaes-spier. Ende van dese genefinge werden verscheyde exempelen by-ghebracht by *Rousserius 3. de partu Casareo 6, 7, 8.* ende 9. als mede van *Schenckius 3. Observ. 302.* Evenwelen hebbe ick niet kunnen gewaer werden, dat foodanighe wonden volkomenlyk ghenesen: maer wel bevonden, dat in de gene, die van een grooten Steen, dewelcke de Blaes wat uyt-tornde, ghesneden waren, de kanten vereelden, ende soo een Fistel, ofte loopent gat bleef, waer door de ghesnedene al haer leven leck gingen. Welck leven niettemin so gaende, noch langh kan duyren. Soo dat hier, ghelyck oock in andere wonden wel aen te mercken staet, wat anders te zijn, een doodelycke wonde, ofte een ongheneeslycke.

De groote Aderen, ende insonderheyt de Slagh-aderen, alsoo sy, gequetst zijnde, niet en konnen gestopt, ofte toe-gebonden werden, ende dat het Bloedt terstont met menichte uyt-vloeyt, de Geesten vervliegen, soo volght daer noodtsakelyk op Flauwte, ende de Doodt. Ja al werde dat al wat uytghefelt, soo soude het Bloet, buyten sijn Vaten rinnende, ende bedervende, een quaetaerdighe Koortse, Kout-vyer, ende andere doodelycke toevallen veroorsaken.

Voor 't laetste stelt Hippocrates onder de doodelycke wonden, die van de innerlijcke Zenuwen, dewelcke ick evenwel niet en kan voor doodelyk op-nemen, maer wel, dat daer van de Deelen, dewelcke door deselvighe haer ghevoelen, ende beweghen wert aenghebracht, beyde verlieten, ende dien-volgende oock dapper verswacken. *De doorsneden Zenuwen*, schrijft *Plinius 11. Nat. 37.* en heelen niet, ghelyck oock het *Kraeck-been*, ende de *Wijn-brawwen*. De *Kraeck-beenighe Deelen*, om dat sy haer rechte stoffe niet wel en konnen bekomen, en genesen soo lichtelyk niet: veel minder de Zenuwachtighe, ende vleysighe Leden, ghelyck oock de Banden, Gewrichren, ende diergelijcke, dewelcke beschadigh zijnde, terstont met pijn overvallen werden, waer op dan volghen Onstekinghe, Koortse, treckinghe der Leden, ende andere quade toevallen.

Dus verre is gesproken van de gequetste Deelen; wy komen nu (ghelyck in 't beginsel geseydt is) tot de gelegentheydt van de quetsuyre, ende hare toevallen.

Treckinghe der Leden, houdt Hippocrates in de tweede Kort-bondighe Spreucke van sijn vijfde Boeck, als sy de quetsinghe volght, voor een doodelyk teycken. Het welck meest soo uytvalt, seydt Galenus in sijn Uytlegginge, doch niet altijd. Ende Hollerius, schrijvende over deselve Spreucke, stelt vierderley oorfaeck van desen Kramp. Somtijds, schrijft hy, treft de wonde groote Aderen, ende Slagh-aderen; waer op dan een groote bloetstortingh volght, ende vervolghens de Kramp, ende Flauwte; waer van sy evenwel niet altijd en sterven. Somtijds valt de wonde in zenuwachtighe Deelen, waer dan by kan komen een onstekinghe; ghelyck mede somtijts de wonde niet wel gesuyvert werdende, de Eiter door sijn scherpigheyt de Zenuwen mede-deelt, ende alsoo beneffens de andere oorfaeken, treckinghe der Leden veroorsaeckt.

Galachtigh Braken terstont na het ontfangen van de wonde, ofte na de onstekinghe komende, is een quaet teycken, als beduydende, dat zenuwachtighe Deelen gheroicht zijn.

Een wonde, die mer scherp geweer gemaect is, valt lichter te ghenesen, als de ghene, die met een plompen, ofte verroesten Degen gesteken, ofte met

een Kogel geschoren is: Want een enckele openinghe kan veel rasser heelen, als daer een Pletteringhe van het omstaende Vleysch by-gevoegt is; dewijl, voor al-eer tot toe-heelen van de wonde te komen, de gheknuffte kanten moeten versweren, tot sutter ghebracht, ende ghesuyvert werden; 't welck lange tijdt vercyft.

Ronde Wonden vallen swaerlijck te heelen. Want alles vereenicht door versamelingh van twee uyt-steeckfels; het welck in ronde wonden gheen plaets en heeft, alsoo de ronde gedaente geen uyt-steeckfels en set. Daer-benevens, alsoo groote wonden (alles anders gelijk zijnde) qualijcker te heelen zijn, als de kleyne, ende dat de groote gerekent wert, na dat de kanten verre van malkanderen staen, soo heeft sulcks plaets in ronde wonden. In teghendeel gaet het met langwerpige, ofte die den draet van de Spier volgen; die derhalven oock lichtelijck toe-heelen.

Hippocrates oordeelt in de 23. Kort-bondighe Spreucke van sijn vierde boeck, dat *de gene, die door haestighe, ofte langduyighe Siecken, ofte door Wonden, als oock andersins uyghemergelt zijn, swarte Gal, ofte gelijk swarte Bloeds van beneden af gaet, 's anderen-daeghs steruen.* Dient tot reden, dat de Nature in een tober, ende swack lichaem, niet alleen onbequaem en is om te overwinnen, maer selver oock om te wederstaen den quaden aert van de swarte Gal, dewelcke staende het gebreck, allengskens de overhandt ghenomen heeft, ende alsoo noodtsakelijck de Doodt tot ghevolgh treckt. Aldus wert oock bevonden, dat sommighe op haer verscheyden foodanighe swarte Gal uyt-braken; het welck van Hollelius op dese Spreucke wel aengeteckyent, ende van my dickwils gesien is. Dan dit heeft evenwel alleen plaets in de ghene, ghelijck de Spreucke oock luydt, die kranck, ende uyt-gheteert zijn. Maer die noch krachten hebben, losen wel swarte vochtigheden, sonder eenigh ghevaer, ende tot verlichting van haer sieckte; te weten, als de sterke nature op haer ghestemde scheidingshen (*Dies critici* ghe-noemt) het lichaem van de belattende, ende schadelijcke swarte vochtigheden suyvert, ende ontlast.

Een matighe Swellinghe, die een Wonde overkomt, geeft een goet teycken. Soo schrijft Celsus, de Romeynsche Hippocrates, in 't 26. capittel van sijn vijfde Boeck: *Dat een Wonde al te seer swelt, is gevaerlijck; dat se niet en swelt, is alder-gevaerlijckst. Sulck is een teycken van groote onstekinghe, die van een verstorven lichaem.* Hier toe streckt insonderheyt de 66. Kort-bondighe Spreucke van den ouden Hippocrates in het vijfde boeck: *Wanneer in sware, ende quade Wonden geen dicke Swellinghe en komt, dat is seer quaer.* Want alsoo een sware wonde, ghemeenlijck Zenuwachtinghe Deelen raect, in dewelcke, als seer gevoelijck

zijnde, sy nootwendigh groote pijn verweckt, ende die wederom groote toevloeying van vochtigheyt: soo moet daer van oock het gequetste Deel noodtsakelijck op-swellen, ende sulcks niet gheschiedende, gheeft te kennen, dat die vloer sijnen loop na binnen, ende voornamer Deelen ghenomen heeft; waer hy veel meerder schade doet. Hier op slaet mede de voorgaende 65. Spreucke van Hippocrates, daer hy seydt, dat, wanneer de gheswolte wonden schierlijck sijncken, verscheyde Sieckten op-komen, te weten, wanneer dat de vochtigheden na de eene, ofte d'andere plaets toe-sacken.

In jonge, ende gesunde Luyden vallen de wonden beter te geneesen, als in oude, ende sieckelijcke, om dat in deselve de nature stercker is, ende haer goet, ende mals Bloedt het ghescheyde wederom bequaemelijck kan t'samen-voegen. Soo bevinnten alle daegh dat eene, ende deselfde wonde veel lichter, ende spoediger in 't eenelichaem geneest, als in het andere. De President Thuanus, schrijft in het 33. boeck van sijn Historye, hoe in 't treffen tusschen de Konincksche, ende 't volck van den Prince van Condé, binnen in sijn Dye met een stuck geschoten werde Robert Stuart, waer van hy met onghewoon gheluck, haest, ende soo wel ghenas, dat hy gheen mangel en behiel; daer aen d'ander zyde, Antoine Alegre, met een Roer in sijn Been geschoten zijnde, nauwlijcks in gheheel thien jaren volkomentlijck konde gheheelt werden.

Eyndelijck maectt noch de tijdt van 't jaer, ende de eygenschap van de plaets, volgens de gestaltenis van de Lucht, het geneesen van de wonde lichter, ofte swaerder. In de Hontsdaphen, ende in 't kouste van de winter, valt het heelen moeyelijcker, als in de tijdt, die tusschen beyde komt. Divaus schrijft in 't vierde boeck van sijn Brabantische Historye, dat op 't jaer 901. in den Slagh tusschen Keyser Lodewijck, ende Swendebald, Koningh van Lotharinghen, niemant van de gene, die gequeest waren, en ghenas. Vidius schrijft 6. de Morb. 20. dat binnen Florence de Hooft-wonden meest doodelijck zijn, ende hy wijt sulcks op de koude, ende dunne Lucht: ende dat te Pisa, ende te Lion daer van weynigh steruen, om dat de Lucht aldaer grover is. Soo ghetuyght oock Paré, dat de Hooft-wonden beswaerder zijn te Parijs, als te Avignon.

8 Om tot Geneefinge te komen, so en vereyscht een enckele Wonde niet anders, als dat de opening toe-geheelt, ende de ghescheyde Deelen alsoo wederom vereenicht werden. Doch wanneer datter eenighe onghesontheydt te yoren in 't lichaem gheweest is, ofte in 't quetsen in de wonde yet ghebracht is, gelijk Harnas, Kogel, van de Kleederen, oft yet anders, oft oock dat het omstaende Vleysch geplettert is; in sulcken gelegentheyt, soo moet de ongesonde gestaltenisse des lichaems verbeterd, het

ghene in de wonde ſtreckt, nytgenomen, ende het ghepletterde verſworen werden.

Het gheuefen der wonden (ſeydt *Seneca* 1. ad *Marciam*) is licht, als ſy noch verſch van Bloet zijn: maer wanneer ſy door bedervinghe in een quade Sweringh veranderen, ſoo werden ſy ſwaerlijcker gheheelt. Daer op ſlaet 't ghene de Poët *Ovidius* ſeydt 1. de *Rem. amor.*

*Vide ego, quod fuerat primo ſanabile vulnus,
Dilatatum longa damna taliffe mora.*

Soodanighe verſche, ende enckele Wonden en hebben andere niet van doen, als dat het gene, door het querten, van malkander gheſcheyden is, wederom vereenigh werde. Dese vereeninghe is eygentlijk wel het werck van de nature, dewelcke uyt het Bloedt, dat de Deelen voedt, oock het ghene dat gheſcheyden is, ſoeckt toe te heelen: maer alſoo daer dickwils veel belerfel tuſſchen beyden komt, ſo moet ſulcks door de Konſte wech-ghenomen, de nature geholpen, ende de natuurlijcke warmte van het ghequetſte Deel verſterckt werden, op ſulcken maniere, als wy in 't volgende vierde capittel ſullen aenwijſen.

9 Tot deſelve inſichten dient ghehouden een goede *Maniere van Leven*, ende daer in ghemijdt al het ghene, dat het Bloedt verhitzen, driftigh maken, ofte eenichins toevloeying van vochtigheden kan verwecken.

Hierom is de *Lucht*, die matigh koel, ofte wat warmachtigh is, de bequaemſte. Want de groote Hitte doet het Bloedt te ſeer vloeeyen, ende de kouw, ghelijck *Hippocrates* ſeydt, is bijtende.

Indien de Wonden ſwaer is, ſoo ſalmen den ghequetſten in 't beginſel weynich Spijs, ende Dranck geven; het eerſte ſoude hem bewaren, ende het ander ſijn Bloet dunder, ende dien-volgende driftiger maken. Derhalven dient voor-eerſt maer gebruyckt een Gerſte-pap, Panade, een Slorp-ey, geroert, ofte ghedopt, een ghebrade Winter-peer, gheſtoofde Queezende ſoo allengskens komen tot Vleyſch, het zy gebraden, oft met Lattouw, Endivye, Porceley, ofte Suyringh, mer wat Citroen-ſap, ofte Verjuys geſtooft. Alderbeſt is Kalfs-vleyſch gebraden, ofte de gheſoden Knor-beenen, dat wy Tal-boom noemen; als oock Kalfs, ofte Schapen-voeten met Coriuthen, ofte anders toeghemaeckt. De Wijn, om ſijn verdunnende, verwarmende, ende drijvende kracht, moer hier gantsch geſchout werden: maer tot Dranck gebruyckt, beſtelt Bier, daer eenighe gheharſte ſneden Broodr heet in-ghelift zijn, ofte daer de Verkoelende zaden, met Peterſely-wortel, om het Bloet wat te verkoelen, ende van ſijn wey te ontlaſten, ingeſoden hebben.

De Sla-p dient hier matelijck te weſen, ende eerder te veel, als te weynigh; alſoo deſelve het driftigh

Bloedt ten deele bedwinght, daer het waken dat verbit, ende noch driftiger maect.

Oeffeninge, ofte Beweginghe van 't Lichaem, als het Bloet beroerende, is hier ſchadelijck.

Wat het Af-ſetten aengaet, hier dient een open lichaem ghehouden, doch liever door verſachtende Moes-kruyden, gelijk Beer, Spinagye, Suyring, oft oock Clyſteren, als door Purgatiën, om de vochtigheden des lichaems niet te beroeren. Het ontijdigh By-ſlapen, van de ghene, die nu beginnen te heelen, dewijl het de krachten, ende de voedsaemheyd vermindert, doet haer uyt ſwackigheyd het leven verlieſen.

Geenderhande Beweginghe des Gemoeds kan hier voordeel doen, ſelver niet de ſchierlijcke blijſchap: dan de meeſte ſchade ſoude komen van de gramſchap.

Het II. Capittel.

Hoe, ende op wat grondt, een Genees-meester den Rechter ſal bericht doen, of de ghequetſte een doodelijcke wonde onſanghen heeft, ende daer van noodſakelijck gheſtorven is.

VAn de ghevaerlijckheyd der Wonden, ſoo van weggen haerſelven, als van weggen de Deelen, die ſy querten, is nu in het voorgaende capittel wijsloopigh gehandelt. Doch alſo een Genees-meester dickwils ſijn oordeel moet geven voor den Rechter, ofte een ghequetſte die ſterft, ſulcks overkomen is door de Wonde, ende dat na ſijn ghetuyghenis een doodelijck oordeel over den handt-dadigen gevelt wert; ſo dient hier wel op gelet, op dat den onnoofelen niet beſwaert, noch den ſchuldighen vry-ghesproken wert.

My gedenckt, dat, doen de hoogh-geleerde *Professor* tot Leyden, *Doctor Paaw*, eertijds uytleyde het Boeck der Hoof-wonden van *Hippocrates*, ons wel in-ſcherpte, dat, wanneer den Rechter vraeghe, Of de Wonde, daer een gequetſte na geſtorven was, hem de doot nootſakelijck veroorſaect hadde; onderscheydt diende ghemaect tuſſchen een wonde, daer de Doodt op volght, ende eene die deſelve ſekerlijck veroorſaect. Sommige wonden brengen nootwendigh de Doodt aen, ſommige zijn wel dapper gevaerlijck, ende daer vele van ſterven, maer eenighe oock geneſen. Ende een wonde, daer yemant anders van geneſen is, en kan eygentlijk voor gheen doodelijcke gehouden werden; gelijk oock niet de ghene, daer uyt innerlijcke oorſaek wat quaets toelaeft, of dewelcke een onghesont lichaem over-komt; maer foodanige alleen, die, in weynigh uyren, ofte dagen, de Doodt aenbrenght, ende door geen Konſte te helpen was. *Farinaccus*, een treffelijck Rechts-geleerde, ſtelt hier over *tit. de Homicid. quaest. 125. part. 1.* ſeer goet onderscheyt tuſſchen de Wonden, die enckel, en by haerſelven gantsch

gantfch doodelyck zijn, waer toe geen Salf te ftrijken en is, noch geen Meesters raedt te pas en komt, maer noodtfakelyck den ghequetften ras doen verscheyden; ende andere, die wel doodelyck schijnen, maer van dewelcke de ghequetfte juyft niet terfont en sterven, en somrijts oock genesen.

Nu, ofte sulcke gevaerlycke Wonden in desen, oft dien, doodelyck, ofte niet geweest en zijn, wil een ander rechts-geleerde Boërius aenwijfen, Decision. 131. N. 11. met ses teyckenen.

Het eerste soude wesen den korten Tijdt, te weten, indien de gequetfte korts na de ontfangen Wonde komt te sterven. Over de palen van desen tijt, alsoo verscheyden gevoelen valt, soo keurt hy voor het beste, indien de ghequetfte binnen drie dagen komt te overliden, welken tijdt Bartolus oock stelt in L. ult. in fin. ff. ad. Leg. Cornel. de Sicariis: maer andere verlengen die tot den vijfdem, oock tot den achtsten dagh; sommige noch tot acht maenden, ja zelfs tot een jaer; 't welck vele, als te langh zijnde, niet aen en itaer. Maer wat scheelt het, of yemandt, by exempel, van een steeck in de Longe ras sterft, ofte langhsaem uyt-teert. Evenwel geeft ons Moses hier van Exod. 21. dese Wet: Wanneer mannen twiften, ende den eenen den anderen met een steen ofte vuyft slaet, ende hy en sterft niet, maer valt te bedde: indien hy weder op staet, ende op strate gaet by sijnen stock, so sal hy, die hem sloegh, onschuldigh zijn, alleen sal hy gheven 't ghene den anderen versuynt heeft, ende hy sal hem volkomentlyck laten heelen.

Voor het tweede teycken rekent Boërius, aenhouden van Braken, Koortse, ende andere toe-vallen, die van beginsel af de door bootschappen. Waer by noch wel gevoeght kunnen werden, gestadige Pijn, Kramp, oft treckinge der Leden, Nock, Raef-kallen, ende diergelijcke, terfont op het quetsen volgende, ende noch by-blijvende. Want in sulcken gelegentheydt toonen sy wel, door de Wonde verweckt te zijn, ende dat deselve oock dien-volghende doodelyck is.

Het derde teycken stelt hy in Wijtte, en Diepte. Ende voorwaer een groote wonde dreyght altyt gevaer: dan die is alleen voor doodelyck te rekenen, dewelcke soo diep in-gaet, dat sy de inwendige Deelen, die in 't voorgaende Capittel beschreven zijn, gescheurt, en door-wondet heeft.

Sijn vierde teycken is de ghedaente van 't Geweer, waer mede de wonde ghegeven is, ende waer uyt de Quetsen kan overtuyght werden, wil gehadt te hebben van om-brenghen. Dit gaet het Recht aen, niet de Genees-konste, dewelcke haer niet en moeyt met het voornemen van den Quetsen, maer alleen ter op de gelegentheydt van de quetsure. Evenwel kan een Heel-meester uyt vals Gheweer, gevlaunde Degens, hakighe, ende venijnighe Pijlen (gelijck de Indianen beyde ghebruycken) oock oordeelen, dat foodani-

ghe wonden ongheneeslyck waren.

Voor het vijfde, en seste teycken neemt Boërius, een gestadige Pijn, en daer op volgende Kramp; dan die behooren beyde onder het tweede, daer wy deselve alreede gebracht hebben.

Van dese ses teyckenen, om te oordeelen, ofte yemandt van een doodelycke Wonde ghestorven is, en behoeft een Genees-meester, na het ondersoek van den aert der Wonde, niet meer als twee te ghebruycken. Voor-eerst, sal hy oogh-merck nemen, op de Kortheydt des Tijds, daer in de gequetste komt te sterven. Ten anderen op de ghelegentheydt van den Siecken, indien die ghestadigh, om dat hy gequetst was, tot de door toe verachterde, met de quade toe-vallen, hier voor verhaelt. Waer by noch dienen bygevoeght drierhande op-merckingen. Ten eersten, dat de Wonde in haerselven niet doodelyck en kan gheoordeelt werden, wanneer sy een onghesont lichaem ghetrest heeft, volghens de Reden (alsoo in 't selve oock lichte quetsuren swaer vallen) ende de Rechten, L. *Qua actione §. Sed etsi quis servum aegrotum ff. ad. L. Aquil.* Ten tweeden, dat de gequetste den Raet van een goet Genees-meester niet heeft willen volgen, ongesonde Kost gegeten, te veel gedroncken; ofte oock By-geslapen hadde; waer van ick weet, dat al aen de beter handt waren, schierlyck cranck wierden, ende sulcks met de doot bekosten. Ten derden staet noch te overwegen, ofte oock zelfs by den Meester alles wel na de Konste is uyt-ghewrocht. Want in sulcken ghevalle komt de schult des doodts op den Meester, ende de Quetsen en werdt niet ghestraft, als een Doodt-slagher, maer alleen over de ghegeven wonde, L. *Qui occidit §. sui.* ende L. *Si ex plagis ff. ad L. Aquil.* ende Bartolus in *Tract. de Percussionibus*. Hier over kunnen vorders na-ghesien werden de Rechts-ghelerede, ende onder andere, die mede in onse tale over-gheset is, Damhouder, Raedts-Heer van Vlaenderen, *Rer. criminal. 75.* en den vry wat breeder gaenden Gaill, Raedts-Heer te Spiers, 2. *Pract. Obl. 111.*

Het III. Capittel.

- 1 Ofte, by aldien het Lijck van de Neder-geslagene, als yemandt duer by quam, began te bloeden, deselve daerom soude te houden zijn voor hands-dadigh van dien Mansingh?
- 2 Oorsaeck ondersocht,
- 3 Onsekerheyt.

OP het gene in 't voorgaende Capittel verhandelt is, komt noch grootelijcks in na-bedencken, of het Bloeden van 't doode lichaem, wanneer de gene, die de wonde gegeven hadde, daer ontrent quam, en de daer verholen en onbekent was, den selven soude overtuygen van den Nederlagh. Want sulcks werdt

dagelijks bevonden, alsoo te geschieden; niet alleen, terwijl de wonde noch versch is, maer oock, 't welck alle verwonderinghe te boven gaet, na verloop van lange tijt. Hier van is onder andere een aentmerckenswaardigh exempel, verhaelt by den grooten wijsgeet Campanella in sijn 4. Boeck de Sensu rerum in 't 9. Cap. Seker man, schrijft hy, sloegh yemant doodr, en werde om een ander oorsaek gevangen. Na twintigh dagen ontdeckte een slaghe-regen het begraven Lijck, 't welck quam drijven voor de gevangenis. En als de Neder-slager het selve uyt de vaster slaghe, soo begonnen de wonden te bloeden; niet sonder schrick van den genen, die wist sulcken daedr begaen te hebben. Hy wech gaende, hiel het bloeden op; en daer wederom by komende, quam het oock wederom, gelijk hy selfs na 29. jaren tegens Campanella beken heeft. Hier van eens in ghesprek rakende met den hoogh-geleerden Heere Salmasius, so verklaerde sijn Ed. wel te weten, sulcks waerachtigh te zijn, als daer van veel exempelen gesien hebbende. Onder andere verhaelde hy mijn een, dat seer wonderbaerlijck is. Seker Landt-man ontrent Digion, in Bourgoigne, werde vermoort, en in den naesten put gesmeten. Na drie jaren dede de stanck van 't water, de oorsaek onderfoeken, waer door dit doode lichaem voor den dagh quam, ten deele vergaen, ten deele noch gaef. Het welcke, voor al de werelt ten toon gestelt zijnde, elck quam sien, ten laetsten oock de gene, die de moort gedaen hadde; waer over het lichaem, na soo lange tijdt, en so uytgemergelt zijnde, evenwel noch Bloet gaf. Het welck veroorsaecte, dat hy, daer te voren al enigh achter-dencken op ghevalen was, gevangen werde, en de daer bekennde, sijn verdienende straffe ontfingh. Hierom werdt dit Bloeden voor een teycken om den Doodt-slager aen te wijsen, gehouden by vele Rechts-geleerden, gelijk A Puteo, Marsilius, Blancus, Carrerius, Casonus, Menochius, Farinaceus, Mascardus, Boërius: ende sulcks staen mede toe, uyt de Godts-geleerde, Toftatus, ende A Lapide.

2 De wichtigheydt van de saeck soude wel vereyllchen kennisse van de oorsaek. Campanella oordeelt, datter een ontfelstenisse is, niet alleen inden uytvliogenden Geest, maer oock in het Bloet selve. Dit gevoelen, van een verborgen Antipathie, ofte Tegenstrijt, die daer soude wesen tusschen den Neder-geslagene, en den Neder-slager, en een begeerte tot wrake, werdt mede gheworden by Pomponatius, Langius, Gemma, Lemnius, Magirus, Delrio, en andere. Want (schrijft de gemelte Lemnius 1. de occult. 7.) in de verborghene nature is soo groote, en stercke kracht, alser maer een weynigh levens noch overigh en is, of het doode lichaem werm werdt, dat het Bloedt begint te zieden, ende, met heete Gal vermenght, te ontfeken. Dese reden soude wel lichtelijck moghen plaats vinden in gequetste, die noch leven. Ende soo

verhaelt Sennertus van yemandt, die door sijn broeder een Wonde gekregen hadde, dat, wanneer deselve over het verbandt quam, al waren sy al versoent, de wonde schierlijck ontspronck; ende als hem daerna den toe-gangh gheweygert was, het Bloedt stelpde. Maer dat Lemnius voor-geeft, en kan in 't minste niet gepast werden op het gene uyt Campanella verhaelt is, en noch minder op dat van Salmasius, in welck lichaem de minste wermte niet en konde wesen. En in verscher Wonden soude moghen gevraecht werden, wat het is, dat het Bloet tot zieden brenghet, op de tegenwoordigheyt van den Neder-slager? Want te seggen sulcks te geschieden, door een verborgen strijdt, die tusschen haer beyde staet, en is niet veel anders, als de oorsaek voor verborgen te stellen, gelijk sy inder daet noch is. Dan voor soo veel het exempel van de Heer Salmasius aengaet, ick en kan my niet anders in-beelden, ofte dat is een enckel wonder, waer door de rechtvaerdige Godt den moordenaer na soo lange tijt noch heeft willen straffen.

3 Dat vorders dit Bloeden niet sekerlijck en kan over-tuygen van Neder-slaghe, blyckt oock daer uyt, dat, wanneer de kisten niet gheheel dicht en zijn, het Lijck in 't dragen, door het roeren en bewegen, bloet van hem gheeft; ghelijck mede wat langh gehouden zijnde, het Bloet, dat na het overlijden terstont dick, stijf, en geronnen was, daarna, door bedervinge, ende vertottinge, waterigh, dun, en driftigh wert, en also van selfs lichtelijck kan uyt-zijpen.

Hier-benevens werdt oock gheruyght, ghelijck ick sommighe hebbe hooren verklaren, dat het doode lichaem bloedet, wanneer de naeste Vrienden, ende Bloet-verwanten daer by komen. Dit leydt de ghemelte Lemnius op een Sympathie, dat is een onderlinghe over-een-stemminghe der nature, die het Bloedt uyt-treect.

Dat aldus tegen-strijt, ofte over-een-stemminge, tweedingen malkander recht tegen, in 't spel gebracht moeten werden, wijst genoegh aen, dat, het Bloeden van den Neder-geslagen in yemants tegenwoordigheyt niet en geruyght, den selven daer aen handt-dadigh gheweest te zijn. Over dese sake is breeder gescreven by den treffelijcken Rechts-geleerden Boecerus in sijn Boeck van het Onder-vragen, en Pijnningen der Misdadigen; als oock by Calmannus in het laetste Capittel, en de laetste quaest. van sijn Somatologia. En onlangs te Rom by Zacchias 5. Quest. medico-legalium tit. 2. qu. 8. daer hy oock uyt Duytschen by-brenghet, hoe in Duytslaot de manier is, dat, also den Rechter, op den selviden dagh, dat yemant te nedergeleyt is, geen proef en kan nemen van den Doodt-slagher op de verhaelde maniere, sy den Duym van den neder-gheslagene, met het Vleysch ronts-om af-snijden, en den selven doen bewaren tot thien, twaelf, vijftien, en meerder dagen; en indien sy ondertusschen yemandt in handen krijghen, daer

achterdencken van den man-slagh op valt, dat sy dan letten op den Duym, die in de eyghen plaers, daer de gevangene sit, bewaert werdt, en wanneer die Bloedt geeft, dat sy dan meenen de sake gevonden te zijn, en daer op derven komen tot scherper ondersoek, ende de Pijn-banck.

Het I V. Capittel.

- 1 *Daer vereycht werdt tot Verbant der Wonden,*
- 2 *Wech te nemen 't gene tegens de Nature in deselve steekt, en te beletten, datter niet wan nieuws in en komt,*
- 3 *Bloedt te stelpen,*
- 4 *Maniere van Heelen,*
- 5 *Van Eiter-maken,*
- 6 *Wiecken,*
- 7 *Swachtels,*
- 8 *Pappens, ofte Compressen,*
- 9 *Toe-naeyen, en Aen-kleuen,*
- 10 *Het gequetste Deel in bequame gestalte te houden.*

I

NA dat in 't eerste Capittel de genesinge der Wonden in 't algemeen is aengeroot; soo sullen wy deselve nu vervolghen met de Maniere van Verbinden. En, gelijk alle gebreken, door haer tegen-strijdende middelen verdreven werden: so bestaet oock het heelen van de wonden, in het wederom by een voegen van 't gene gescheyden, en, door het quetsen, van malkander afgeweken is. Dan, om daer wel toe te geraken, is nootzakelijck, datter niet in de opening, ofte tusschen de kanten en steekt, noch niet toe en valt; als oock, dat het verbandt wel bewaert, en het ghequetste Deel versterckt, ende by sijn natuerlijcke werinte behouden werdt.

2 Om dan de rechte genesinge te bekomen, so is voor-eerst van nooden, dat, alser yet tegens de nature in de wonde schuyt, het selve wech-genomen, ende de wonde klaer, en suyver gemaect werdt. Want sulcks aldaer verblijvende, so en is niet mogelijk de wonde te sluyten, oft al gesloten zijnde, toe te houden. Derhalven moet het Bloet niet terstont gestelpt werden, en niet voor dat het gene in de doorsneden Aderkens hanght, is uyt-gelooopen. Want alsdan wert de Onsteking beschut, ende het Sweren, als minder stoffe vindende, vermindert. Maer 't geronnen Bloet dient met Plocksel wel ghesuyvert, op dat het door sijn bedervinge geen Koortse en verwecken, en met eenen het heelen verachttere. Men moet oock goede sorge dragen, datter van binnen niet in en sackt, ende van buyten niet in en valt. Daerom dient oock in plaetsen, die met Hayr begroeyt zijn, het selve afschrapt. Want komende anders in de wonde te stucken, het toe-heelen soude beletten. Sulcks doer oock de Huyt, als de kanten van de Wonde teghens malkander om-gewelst zijn. Want Huyt, die aen-beyde zijde heel is, en kan te samen niet hechten, noch de Wonde niet wel sluyten, ende al gesloten zijnde,

breeckt terstont wederom open, gelijk ick dickwils in Hooft-wonden gesien hebbe. In sulcke gelegentheydt moet de Huyt aen beyde zijden door Compressen soo neder-ghedruckt werden, dat de rauwe kanten malkander komen te raken, die haer dan lichtelijck aen den anderen voegen, en vast maken. Hier staet mede op te lerten in 't gebruyck van het Pulvis Cephalicus (dat is so veel, of men Hooft-poeyer seyde, gelijk het oock meest in Hooft-wonden gebruycht werdt) 't welck sommige soo dick stroyen, dat sy daer door de vochtigheydt, die in de Wonde sackt, wel op-droogen, maer het volkomen toe-heelen beletten; selver oock, als het dick Poeyer tot een korst backt, so blijft de Eiter daer achter sitten, die dan in-etende, de Wonde dieper maect. Waer uyt genoegh blijkt, dat Poeyer in de Wonden niet als gheheel sober, ende waer lucht boven op ghestroyt werden.

3 Een Wonde en kan niet door het Vleysch gaen, oft sy moet de Aderen af-steken, waer op dan nootzakelijck een Bloetstortinge volghet, en daer op swaekigheydt, en verslappinge van krachten; ja dickwils, na dat de wonde groot, en diep is, en groote Aderen, insonderheyt Slagh-aderen afgesteken zijn, slauwigheydt, swijmelinge, en onmacht. Waer op dan oock het Bloet zijnde den Schar des Levens, sommige het selfde wel met de Doodt verwisselen. Hierom dient insonderheydt voor het Bloeden goede sorge gedragen, en dat mer foodanige middelen, als in het eerste Boeck, op 't 13. Cap. zijn beschreven; en wat vorder belanght 't gene in de wonde steken kan, als een kogel, splinter, ofte af-gebroken beenderkens, die sullen uytgenomen werden op foodanigen manier, en met sulcken werck-tuygh, ghelijck by Paré, en andere is aen-gewesen.

4 Wanneer dan niet in de weegh en is, so moeten komen tot toe-heelen. Ende alsoo de nature, ofte de ghematigheydt van het gequetste Deel, ende de om-staende, daer toe de werckende oorsaek is, ende het Bloedt, de stoffe, om 't ghene in 't Vleysch wech-genomen was, wederom te vervullen, so staet voornamentlijck te letten, dat de natuerlijcke gematigheydt van het Deel, ende de om-legghende, behouden werdt; ende datter niet te veel, niet te weynigh, veel minder quaet Bloedt na toe en vloeyt. Want als het Bloedt te overvloedigh is, dan wast het vleysch te weelderigh, en laet veel overtollige vochtigheydt. Te weynigh zijnde, en levert het niet genoegh stoffe, om het vleysch te doen groeyen. Van quaet Bloedt en kan niet alleen gheen goet Vleysch komen; maer verweckt oock, behalven het beletsel der genesinge, noch quade toe-vallen. Het eerste kan vermindert werden door Ader-laten, weynigheren, ende van geen kost, die seer voedt saem is. Het tweede vereycht in tegendeel de voertaemste spijs, en dranck; en foodanige middelen, die over de wonde geleyt zijnde, het Bloet na haer konnen trecken, ghelijck

lijck verhaelt zijn in't 9. Capittel van't eerste Boeck. Het derde is te helpen, door goede maniere van leven, hier voor in't eerste Capittel aenghewesen, als oock door Ader-laten, ende middelen, die de quade vochtigheden bereyden, en af-setten, te sien in't eerste Boeck van de Genees-konste.

Om noch de overtollige vochtigheyt van't Bloet, waer door het heelen belet werdt, wat te verbeteren, het toevloeyen van het gequetste Deel, door matige t'samen-trekinghe te steuten, ende goede stoffe tot Vleysch-maken voort te brengen: soo hebben de Heel-meesters van alle tijden goet gevonden, niet alleen van buyten voor de wonden sorghe te draghen; maer oock van binnen door eenige wont-drancken. Dese bestaen uyt sulcke middelen, als in't 14. Cap. van't eerste Boeck beschreven zijn. Dan dient gelet, dat uyt deselve ghekosen werden foodanige, die het gequetste Deel sonderlinge toege-eygent zijn, als in wonden van het Hooft Betonye, van de Borst Eeren-prijs, van de Lever Agrimonye, van de Nieren Fragaria.

Komende dan tot het Heelen, soo moet de wonde gherijpt, gesuyvert, genesen, ende gesloten werden. Want alsoo het toe-vloeyende Bloet uyt de geopende Aderkens, in het ghequetste Deel, van wegen der selver slappigheyt, ende ongematigheyt, niet wel en kan aen't Vleysch ten eersten gehecht werden, soo verandert de nature dat Bloedt in Etter, 't welck het Vleysch-maken naest komt. Daer-benevens is gemeenlijck by de wonde eenige Knutsinge van't geen, dat quetst, en veranderinge door de Lucht. Derhalven moet het geknutste, en veranderde, also her tot geen goet Vleysch en kan gedyen, van het gesonde ghescheyden werden. Sulcks en kan niet anders geschieden als met Sweren, en Etter-maken, door middelen in't 11. Cap. van't 1. Boeck beschreven. Ende die veranderingh door suyverende middelen, in't 12. Cap. van't selfde Boeck te sien, wech-genomen zijnde, moet men komen tot Vleysch-makende, verhaelt in't 15. Capittel, en dan de wonde sluyten met Velmakende middelen, gelijk die aengewesen zijn in't 16. Capittel, van't gemelte eerste Boeck. Onder-ruffchen dient oock het Deel, des noodt zijnde, versterckt met een stovingh van rooden Wijn, daer gedrooghde Rosen, en Granaet-bloemen in gekooct zijn: als oock, na gelegentheyt, van eenige middelen, die beschreven zijn in't 2. Capittel van't gemelte eerste Deel.

5 In't ghebruyck van dese middelen dient wel acht geslagen op de gelegentheyt van de wonde, en het gewonde Deel. Want also de natuerlijcke wermte rijp maeckt, en't Vleysch doet groeyen, so moeten de Heel-middelen over een komen met de gematigheyt van het Deel. Zenuwachtige ofte Vleysige, die, vochtigh van haer selven zijnde, oock meerder vochtigheyt vergadert houden, dewelcke dan, op

datse geen Onstekinghe, Pijn, ofte Koortse en soude veroorsaken, ten eersten in Etter dient verandert: welck werck der nature anders door drooghe Heel-middelen lichtelijck soude belet werden. Evenwel dient oock wel gelet, dat die vochtige Digestiva, ofte rijp-makende middelen, niet te langh op-geleydt en werden; want soo souden sy na het quade, oock het goede tot Etter, ende verrottinge brengen, en alsoo een holle, ende vuyle Sweringe veroorsaken. Maer in drooghe Deelen zijn bequamer de Balsamen, gelijk die van Peru, ende diergelijcke, ofte oock dat men een Digestif maeckt van gemengde rijpende, ende, door matelijck op-droogen, Vleysch-makende, als van twee oncen Termenthijn, een Doyer van een Ey, een loot Terwen-bloem, met Olye van Rosen, tot een dun Salsken ghemaect, ende op een Wieck ghestreken, in de Wonde gebracht. Dese Rijpende, ofte Etter-makende middelen zijn, met haer recht ghebruyck, beschreven in het 11. cap. van't eerste Boeck.

6 De Wiecken werden ghemeenlijck gemaect uyt Plocksel van oudt Linden, alsoo 't selve beter aen makander houdt, ende daerom lichter uyt te trekken is, als Boom-wol, ofte diergelijcke. Sy en moeten niet te langh, noch oock te kort wesen. Niet te lang, om de gesonde Deelen, insonderheyt die Zenuwachtigh zijn, geen hinder te doen: niet te kort, om geen vervuyttheyt, ofte bedervinge achter te laten. Geheele nauwe wonden, alsoo sy gheen dicke wiecken en konnen lijden, ende dat gantsch dunne te slap zijn, om evenwel tot den gront van de wonde te komen, soo kan men eenen gouden, ofte silveren draet nemen, ende daer om-slaen een fijn doecxken, ende bestreken met de ghemelte Salve, in de wonde steken. Dit met een Plaester bedeckt zijnde, wert dan met een Swachtel toe-ghewonden.

7 De Swachtels maeckten van Linden; het welck niet te nieuw en moet wesen, om de rouwigheyt, niet te oudt, ende versleten, om dat het lichtelijck breekt. Haer ghebruyck en is niet alleen om de op-geleyde Heel-middelen vast te houden, ende de warmte van het gequetste Deel te bewaren: maer oock 't ghene van makander geweken is, wederom te versamelen, ende tot een te persen. Dit gebruyck maeckt verscheydenheyt in't Swachtelen. Vooreerst is ghenoech, dat het Deel maer bedeckt, ende sachtelijck met een breede Swachtel om-vanghen wert, doch met meerder om-slagen in de winter, voor de Kouw, met minder in de Somer, om de wonde niet te broeyen. Maer voor het ander staet wat nader te letten. Daer toe dient een Swachtel, die soo breed is, dat hy de geheele wonde aen beyde kanten beslaet: 't en zy dat deselve te langh is, in sulcken geval moet de Swachtel smal zijn, ende niet boven de drie vingheren breete hebben. Men sal den Swachtel in't midden beginnen aen de plaats die recht

recht tegen over de Wonde staet, ende soo over de wonde halen, niet te los, want dat soude de aengetrocken Lippen niet vast houden, noch niet al te vast, om geen Pijn, toevloeying van Vochtheden, Ontstekinge, ende Koortse te verwecken. Dan salmen beyde de eynden, het eene na bovenen, het andere na beneden winden, om de overvullige vochtigheyt van 't gequetste Deel te weren.

8 Wanneer de Swachtels de af-gewekene Lippen niet genoegh by-een en kunnen voegen, gelijk in groote Wonden, ende daer de Huyt noch een scheydingh van de Spieren gemaect heeft, dan salmen de gheholde Huyt door-knippen, ende aen de zyden vande wonde Popjens legghen (gemeenlijk *Compressen* genoemt) dewelcke van Linden vier, oftes dubbelt, na ghelegentheydt van de wonde, ende de onevenheydt van het Deel, toe-gevouwen werden.

9 Als de Lippen, van weghen de groote ende dwersheydt der Wonde, door de verhaelde middelen niet en kunnen by den anderen ghebracht werden, soo moetmen deselve tot malkander trecken. Sulcks gheschiet op tweederley wijze, met toenaeyen, ofte aen-halen door klevende middelen.

Tot het Toe-naeyen wert drierhande wercktuigh vereyscht, Naelt, Draet, ende Pijpen. De Naelt en moet niet al te dun, maer stijf zijn, om niet te breken; aen den punt drie-kantigh, om te lichter door te gaen; aen het oogh soo veel uytgeholt, dat den Draet gheen meer dicke by en brengt, als de Naelt maect, om het door-slaen niet teghen te houden, ofte het gat te vergrooren. Het sal een gladden wollen Draet zijn, dubbelt, om de sterckte: ende mer Was bestreken, om de stijvigheyt, die met den Naelt door beyde de Lippen van de wonde ghehecht wert, houdende op de tweede Lippe, die noch door te steken is, om het wijcken te beletten, een rondt Pijpen van silver, ofte koper gemaect, ende dan de Naelt (waerom het wat korter moet wesen) daer door-gebracht. Sulcks kan oock, als de Naelt heel scherp, ende de Huyt niet dick en is, met de twee voorste Vingers wel gedaen werden.

Maer also dit toe-naeyen, voornamelijk in teere lichamen, seer pijolick valt, waer toe dan wel een Onstekinghe, ende Koortse staet, dat het oock in groote ende wijde Wonden wel lichtelijck van een scheurt, ende dat het in die van 't Aenghesicht leelijke lit-teycken na-laet: soo is by de vernufte Genees-meesters bedacht een andere maniere van vereenighen door *Kleven*, dewelcke sonder eenighe quetsinghe de lippen van de wonde aen malkander hecht. Want in plaetse, datmen in 't ander door de Huyt, ende 't Vleysch steeckt, soo gheschiet sulcks hier in Doeck. Dan neemtmen 'tghene sterck, ende glat is, van ghedaente vier-kant, drie-kant, langwerpig, ofte anders, na de ghelegentheydt van de

wonde, ende het gequetste Deel. Het selve dubbelt ghevouwen, ende dicht door-stickt zijnde, moet bestreken werden met een lijmgige Plaester, bestaende uyt Hars, Peck, Terwen-blom, ende Was, ofte dierghelijcke, versien met Bandekens, soo dicht, alsmen anders de Naelt door-steect, ende dan gheleydt aen beyde zyde van de wonde; wel acht-nemende, dat de Bandekens op malkander slaen, ende dan laten soo langh stil legghen, tot dat deselve aenghedrooght, ende vast-gekleeft is, 't welck gemeenlijk in vier, ofte vijf uren gheschiet. Dan salmen de Bandekens t'samen-trecken, ende alsoo de lippen vande wonde by-een brengen.

10 Alles aldus ghedaen zijnde, so moet sorghe gedragen werden, om het gequetste Deel in goede Gestalte te houden. Het welck gheschiet, met het selfde te laten, ghelijck het van naturen is, sonder loffer, ofte vaster te maken, ende dat de wonde, soo veel moghelijck is, na beneden streckt, om haer te beter kunnen ontlasten. Die in den Arm gewont is, moet den selfden niet laten hanghen, maer in een Sleuyer dragen: in 't Been, niet gaen, maer het selve stil houden, ende op een stoel leggen.

Het V. Capittel.

- 1 *Vremde genesinge der Wonden in afwesen, ende sonder verbinden, door*
- 2 *Wapen-salve,*
- 3 *Af-sietel,*
- 4 *Poeyer.*
- 5 *Redenen van die werckinghe.*

x

NA het algemeen, ende gebruyckelijck heelen der Wonden, nu aenghewesen, en kunnen wy niet voor-by gaen, een seer vreemde, ende by-na onghelooflijcke, alrijdt onbegrijpelijcke, genesinge, waer door deselfde sonder verbinden, ende in het afwesen van den gequetsten, souden volkomentlijck toe-heelen, als maer het bloedigh Geweer, daer de Wonde mede ghegeven was, een houtjen, ofte yet anders, met het Bloedt bestreken zijnde, even als men ghewoon is de wonde, gade gheslagen werde. Dit vinde ick te bestaen in drie verscheyde middelen, doch die evenwel op een ooghen-merck micken; ende zijn Salve, Af-sietel, ende Poeyer.

2 Ten tijde, dat *Luther* in het Geloove, *Copernicus* in den omloop des Hemels, van 't gemeen gevoelen afweken: so is het selfde oock gedaen in de Genees-konste by een Switser *Theophrastus Paracelsus*, ende onder andere, van weghen het heelen der wonden. Waer toe hy beschrijft een seker Wapen-salve, die hy den Keyser *Maximiliaen* vereert heeft, dewelcke van deselfde, soo langh hy leefde, veel hiel, gelijk *Bapt. Porta* geruyght *8. Magia Nat. 12.* ende seydt, de beschrijvinge van een Hoveling bekend

komen te hebben. Ende is dese, N. *Ufnea*, dat is *Mofch*, gewassen op het Hoofscheel van yemandt, die gehangen, ofte van geen natuurlijke doot gestorven is; Menschen-smout, van elcks twee oncen; Menschen-bloer, Mumia, van elcks 1 loot; Lijnzaet-olye, 1 half loot; Termenthijn, Bolus, van elcks een once; onder malkander tot een Salve ghemenght. Dese is alsoo mede te sien by Paracelsus selve, *Archidox Magic. I.* evenwel *Crollius* in sijn *Basilic. Chym.* daer hy *Paracelsus* voor den Autheur van dese Salve erkent, gheeft een verscheyde beschrijvinge, die wy onnoodigh achten hier over te brengen, als meenende daer soo veel niet aen ghelegen te wesen, dewijl het selfde werck oock gheseydt werdt met minder toe-ruffingh te gheschieden: Sommighe wassen de Wonden alle daegh met wijn, ofte water van den ghequetsten; andere meenen ghenoech te zijn, de Wonde ongemoeyt latende, alleen het Geweer, dat bebloet is, in plaets van de Wonde met de Salve te verbinden, ofte indien men dat niet hebben en kan, een ander Geweer, een Wilghen-stocxken, ofte yet anders, daer van 't bloet uyt de Wonde aen-hanght. Ick ben bericht, dat een houtjen aen 't eynde bebloedt van de Wonde, in een potjen met Verckens-reufel ghescten, ende op de Wonde maer suyer Linde gheleydt, deselve ghenesen heeft. Sulcks is in ontelbare bevonden by *Dr. Morian*, een Godtsgeleerde tot Amsterdam, (die oock seyde belachelijk te wesen, de nauw-keurige makinge der Paracelsiten van haer Wapen-salve, dewijl ghenoech was, dat het Bloedt maer in Vet, ofte oock Boter wel bewaert werde) ghelijck my, beneffens andere, verhaelt heeft Doctor Andr. Colvius, nau-keurigh ondersoeker van de natuurlijke dinghen. Soodanigh stocxken tegen den Tant gedouwt, tot datter wat Bloet nyt-komt, ende dan mede in de Reufel ghescten, verklaerde deselve Heere Morian, de Tant-pijn over te doen gaen.

3 De Ridder *Kenealme Digby*, wiens ghelijcke in verscheydenheydt van Talen, ende werenschappen ick onder de groote Heere noyt ghesien en hebbe, na Engbelandt treckende, ende my de eere doende om te versoeken, so rochtén wy, onder andere redenen, op dese *Magnetica*, dat is Seyl-steenige (aldus gheuoemt, om dat het werck van verre gheschiet, even als de Seyl-steen treckt) Genesinge. Sijn Ed. verklaerde my sulcks verscheyde reysen gheluckelijck bevonden te hebben; ende als seker Hoveling in sijn Dye gequetst was, ende de Koning de proeve daer van wilde sien, hy voor al het Hof deselve uytwerckte, leggende alleen op den bebloeden Koussbant een schoonen doeck, nat gemaectt in 't af-sietel van het suyerste Koper-root, en dat tweemaal des daeghs so verbindende. Het welck, als hy belet zijnde, eenen avont versuymt hadde, de ghequetsteden volgenden nacht beswaert, ende de Wonde veragert was.

4 Op dit middel slaet het derde, te weten een Poeyer, het welck my mede-ghedeelt is van den Heere van Beverwaert, Gouverneur van Bergen op Zoom, &c. 't welck al van deselfde stoffe is. Dit Poeyer getuyghde de wel-gemekte Heere, nu noch onlangs in de Belegeringe van Perpignan, en Theonville, meestt alleen in gebruyck te zijn geweest, ende dat daer door ontrallijcke sware Wonden ghenasen. Een bysonder verhaelde sijn Ed. hoe dat te Parijs een knecht van seker groot Heer, by alle de Meesters gheoordeelt werde, van de Wonde, die hy gekregen hadde, noodsakelijck te moeten sterven. Het welck vernomen zijnde by een looper, quam sijnen dienst aanbieden, met toefeggen van genesinghe, ende hoe, ende waer mede hy sulcks dickwils ghedaen hadde. Het was wel te wagen, (want met een doot kalf, gelijk het spreek-woordt seydt, is goet sullen) dewijl sijn Wonde alreede by de Meesters voor ongeneeslijck was opgenomen. Dus tradt hy in 't werck, ende het eerste verbandt aen den bloedighen doeck ghedaen hebbende, als sommighe daer mede spotteden, soo toonden hy de kracht daer van op dese maniere: Hy stack den doeck in sijn sack, ende hiel die tegen 't vyer, latende vragen aen den ghequetsten (die in een ander Kamer lagh) hoe hy hem bevoelde. Deselfde antwoorde, niet te konnen duyren van de hitte, die in de Wonde was. Daerna stack hy hem in kout water, waer op de ghequetste bevonden werde van koude te zitteren, ende te beven. Genas evenwel eyndelijck door dese middel, tegens de meeninge van de gene, die hem te voren verbonden hadden. *Paré* verhaelt van een ander looper, dien sulcks misluckte, waerom hy den selfden oock uyt-lacht: dan het was onwijs van hem ghedaen, dat hy een Wonde, die in sijn selven gantich ongeneeslijck was, oock door *Paré*, ofte andere, soo stoutelijck aen-nam. So en konde oock *Hildanus*, hoe ervaren Meester hy was, niet heelen een Wonde in de Borste, die wederstaen hadde de ghenesinghe van dierghelijcken Wond-meester.

5 Dit is voorwaer een vreemde sake, doch die soo vreemt niet en soude schijnen, by aldien datmen de reden konde weren. Daerom is wel geseydt van den Poët *Virgilius*, dat de man gheluckigh was, die de oorsaken der dinghen wel konde kennen.

Felix, qui potuit rerum cognoscere causas.

Hier over komende in ghespreck met den Hoogh-gheleerden Heere *Salmasius*, seyde my sijn Ed. soodanige genesinge wel bericht te wesen, ende sulcks dickwils ondervonden te hebben. Ick wat dringhende op de oorsaeck, stelde deselve ons noch onbekent. My komt veeltijds voor, dat, wanneer in vreemde Sieckten, ofte yet anders, de oorsaeck verborghen is, de Vrouwen alles terfont op Toovernyc

nye leggen: soo meent oock de Jesuït *Delrio*, in *Disquis. Magic.* dit loutere Toovernye te wesen, ende dat dese maniere van genesen op een Duyvels verbondt steunt, als mede, dat de ghene, die so gheheelt werden, daerna in heviger pijn, ende swaerder sieckte vervallen, oock meesten-tijdt tot een quaet eynde gheraken. Maer het en is niet al terstont Toovernye (ghelijck het ghemeen volck sijn selven in-beeldt) waer van gheen reden kan ghegeven werden, dewijl datter noch onallijcke dinghen in de Nature soo verborgen zijn, dat ons verstant daer van het minste bericht niet en soude kunnen doen. Het welck de deftighe Poët *Bapr. Mantuanus* oock seer wel seydt:

Multa tegit sacro involacro Natura.

Wie sal reden geven van de vreemde genesinge van de Gele-sucht, beschreven door *Rob. Fludd.* ofte de *Fluctibus*, in sijn boeck *de Philosoph. Moscaica*, ende van verscheyde met geluckige uytkomst in 't werck ghestelt? Sy maken van Afsche van Efschen-boom, met het Water van den Siecken kleyne koeckkens, in elck, van dewelcke sy in het midden een putjen douwen, dat sy dan vollen met het Water onder wat Saffraen vermenght; daerna serten sy deselfde aen een kant, tot dat sy vergaen zijn, ofte laten se op 't vyer uyt-waessenen, waer mede dan oock de Gele-sucht vergaet. Wie weet te segghen, waerom den Diftel-appel, ende de wortelkens van kleyn Speen-kruyt, alleen in de kleederen ghedragen, het Speen doen verdwijnen? Waerom komt de Wijn hier te Lande te werken, soo dra de Wijn-stock, die daer soo verre van daen is, bloeyt? Wie sal ons de oorsaken aenwijzen, waerom de Zeyl-steen het yser, den Amber-steen het kaf na hem treckt? De ghene evenwel, die dit aen de reden willen vast maken, stellen eenen Geest, die de ghehele werelt door verspreyt, soude wesen, zijnde een over-voerder van de verborgene krachten ende werkinghen, waer door hy alle de Deelen van de werelt t'samen voeght, ende tusschen deselvighe een wonderbare over-een-stemminge verweckt. Waer sy noch byvoeghen de over-een-stemminge van het Bloet, dat aen 't Geweer, ofte yet anders hanght met het ghequetste Deel, het welck de kracht van dit Heelmiddel, door den over-brenghenden Geest, lichtelijck soude komen te ontfangen. Dese maniere, om de Wonden te heelen van verre, ende in 't afwesen van den ghequetsten, wordt seer verheven van de Chymisten, ende onder andere met redenen beweert van *Crollius* (die de tegen-sprekers onbedrevene dwasen noemt) ende *Rob. Fludd*, dewelcke oock de tegen-worpingen van *Forsterus* in 't breet beantwoordt. Aen d'ander zyde werden wederom haer redenen, ende ondervindinghen van ydelheydt beschuldigh, door den Jesuït *Johannes Roberti* in

verscheyde Boecken, *Libanius* in een, maer bondigh *Sennertus* in *Pract. Naudé* in *Syntagm. de Studio milit.* *Kircherus* in sijn Boeck van den Zeyl-steen, *Morteau* in sijn *Inst. Chirurg.* Dan seer onlangs zijn alle de redenen van *Sennert.* na malkanderen wederleydt in een bysonder boeckken hier van gemaect by *Perfius*, *Genees-meester* tot *Romen*.

Het VI. Capittel.

1. *Genesinge door Toovernye, ghebruyckelijck by de Oude met eenige Verssen te singen.*
2. *Door Belesen.*
3. *Door Wijn-water.*
4. *Door heylighe Olye.*
5. *Door gewijt Linden.*

I

WY hebben in 't laetst-voorgaende capittel gewag gemaect, dat het genesen der Wonden in 't af-wesen by sommighe gherekent werdt voor Toovernye: maer dat deselfde oock in der daedt daer toe ghebruyckt is geweest van alle oudtheydt, blijktt uyt de Poëten, en andere Oude schrijvers.

*Ista venesicii vetus est via: noster Apollo
Innocuam sacro Carmine monstrat opem.*

ghelijck *Ovidius* seydt in sijn 1. Boeck van den *Genees-middel der Liefde*. So schrijft oock *Apuleius* in sijn 1. *Apolog.* dat de oude *Genees-meesters* wisten met eenighe woorden de Wonden te heelen, ende dat de sekerste Schrijver in alle oudtheydt, *Homerus*, sulcx oock wel aenwees, wanneer hy *Ulysses* op die maniere het Bloet, dat uyt een Wonde liep, dede stelpen. Het selfde ghetuyght oock een *Latijnsch Poët Statius* 2. *Syl.*

*— abruptis etiamnum stabile venis
Vulnus hiat, magnaque patet via lubrica plaga.
Cum jam egomet Canis, & Verba mendentia sa-
Confero.* (*rus*)

Dese woorden (die sy schijnen tot verssen gebracht, ende ghesongen te hebben, blijkende uyt de benaminghe van *Carmen*, ende *Canis*) schreven sy soo groote kracht toe, dat, als sy al andere middelen ghebruyckten, noch om sekerder te gaen, deselfde daer by-voeghden, ghelijck wy sien kunnen in de volgende verssen van den gemelten *Ovidius* 7. *Metam.*

*Neve parum valeant à se data gramina, Carmen
Auxiliare canit, secretasque advocat artes.*

2 't Gene by haer door eenighe woorden te singen, geschiet noch huyden-daeghs, selfs oock onder de *Christenen*, met eenighe woorden over de Wonden

den te spreken, het welck wy Belesen noemen. De Jesuït *Delrio* verhaelt (in het derde Boeck van het tweede Deel, de tooverighe Ondersoeckingen, op de 7. afpaling) van seker Lesen, onder de Spaensche Krijghs-luyden ghebruyckelijck, waer mede sy de Wonden genesen, alleen Linden daer op leggende, ende de woorden over-sprekende. Deselfde heeft hy aldaer uyt het Spaensch over-geset, dewelcke, al maken sy niet anders uyt, als een ghebedt tot *Christum*, wy evenwel hier niet en sullen stellen; dewijl sy die, in 't overslaen der Genees-middelen, het ghene anders, ende altijd noodwendigh is, misbruycken. Het welck de oorfaeck was, dat de Bischop van Yperen, *Simonius*, met sijn Raden, geoordeelt hebben, al dit heelen te zijn by-gheloovighe, ende onghoorloft, verbiedende derhalven, dat niemant sulcks soude in 't werck stellen. Dit vonnis, seydt *Delrio*, scheen sommige hardt, dan met ongelijck: alsoo dit werck van Godt verwacht wert by wijse van wonder-werck, ende sulcks ghestadigh te begeren, en is niet anders, als Godt te versoecken. Dat selver vele onder de Heydenen dese maniere van de Wonden te belesen, niet voor goet gekeurt en hebben, is wel af te nemen uyt den Grieckschen Poët *Sophocles*, als hy schrijft in het Treur-spel van *Aiax*, gheen wijse Genees-meesters werck te zijn, haer in Wonden te betrouwen op de Sang-dichten. Want dat sy los gaen, seydt oock *Virgilius* 7. *Æneid.*

— *neque eum juvare in vulnera Cantus.*

3 Een Italiaensche Genees-meester *Fallopium* brengt hier toe in het 14. capittel, het ghenesen door *Wij-water*, waer op vele by-gheloovighe haer seer vertrouwen. Dan sulcks heeft sijn natuurlijcke oorfaeck, dewijl oock gemeen water het selve kan doen. Soo schrijft de Romeynsche *Celsus* in sijn vijfde Boeck, op het 26. capittel, dat een Wonde wel ghenesen kan werden, sonder vreemde middelen, daer op leggende een spongye, ofte doeck met kout water: want dat het toe-heelen, 't werck is der Naturen; ende dat de droogheydt van het Deel bewaert wert, te rugh stootende de toe-vloeyende vochtigheydt, ende dat kout water 't selve gheheel wel doet. Dan dit en soude gantsch gheen plaets hebben in veronderde, ofte sware wonden: maer alleen in de gene, die licht, versch, ende heel ondiep zijn, dewelcke oock wel somtijds van selfs, ofte alleen met schoon Linden genesen.

4 Andere By-gheloovighe gebruycken *Heyligen Olye*, het welck vry arger is, ende gantsch strijden-de teghens het ghene een Wonde aenwijst, te weten, dat haer vochtigheydt, sal sy ghenesen, dient opgedrooght, daer den *Olye* in tegendeel vervochtight; ten ware die kracht, ende gematigheydt door 't gene daer over, ofte onder-gedaen werde, was wech-ghenomen.

5 Sommige nemen alleen *ghewijte schoon Linden*, dat gheen Vrouw aen-ghedaet en heeft. Ende dit en is niet quaet, ghelijck terstont geseydt is, in lichte quetsuyren, die maer even door het Vel en gaen: dan in Wonden, die Achtbare in de Rechten ghe-noemt werden, soude het gantsch ondienstigh zijn, alsoo het Linden niet en kan raken den gront van de wonde, het welck voor een Heel-middel noodtsakelijck is, ghelijck *Galenus* wel aenmerckt 3. *Meeb.* 4.

Het VII. Capittel.

- 1 *Wondere beschuttingh teghen het Quetsen, ende hoe sommige voor alle Steken, ende Schuten gehart sijn.*
- 2 *Middelen voor Duyvels verklaert.*
- 3 *Wikomste dickwils doodelijck, altijd vervloecht.*
- 4 *Tegen-middelen.*

Gelijck de Menschen alle middelen na-ghespoort hebben, om de Wonden te ghenesen, soo zijn sy noch verder ghegaen, om deselve te beschutten, ende voor te komen; te weten, om Steeck, ende Schoot-vry te wesen. Welcke wonderbare maniere van doen, al van ouden tijden her-ghekommen is. Soo schrijft de Poët *Virgilius* in sijn 7. *Æneid.* van een, die noch door vyer, noch door yser en konde werden omgebracht.

*At Messapus equum domitor, Neptunia proles,
Quem neq; fas igni cuiquam, nec sternere ferro.*

Hier toe zijn van *Persum*, *Abaris*, ende andere, eertijts verscheyde dingen in 't werck gestelt, waer op ver-trouwende, sy haer vyanden onbeschroomt neder-velden, ghelijck in de oude Historyen te lesen is. De Françoische Schrijver *Guyon*, verhaelt in sijn verscheyde Lessen, hoe seker Edelman vijf-mael uyt een gevecht van een tegen een (*Duel* genoemt) behouden bleef, over hem dragende *Hippomanes* (van welckers beteyckeninge te sien is by *Naudé* in *Syn-cit.*) in Crystal besloten.

2 Dan het gewoonlijck middel, dat hier toe ge-bruyckt wert, zijn Briefkens, in dewelcke eenighe wondere, ende vreemde *Characteren*, ofte teyckenen gheschreven zijn, die haer kracht souden trecken (na sommige voor-gheven) uyt den Hemel, ende het in-vloeyen van de Sterren. Dan dit wert, onder andere, seer wel wederleydt van den neerftighen *Sennertus*, met den welcken wy, om niet wijder dese godtloose ydelheydt te ondersoeken, besluyten, dat sulcke kracht in de Briefkens niet en kan komen, noch uyt den Hemel, noch uyt eenige andere natuurlijcke oorfaeck, maer dat alles een louter versiersel is van den Duyvel, ende dat dien-volgen-de soodanighe Briefkens niet en kunnen gebruyckt werden sonder grouwelijcke afgoderye. Want voorwaer de oorfaeck van dit werck moet noodtsakelijck

sakelijck geleydt werden, of op de Nature, ofte op Godt, ofte op de Menschen, ofte op de Middelen, diemen ghebruyckt, ofte op den Duyvel.

Het en kan op de Nature niet gheleydt werden. Want het lichaem is van nature sacht geschapen, so dat het onderworpen is, door alderhande wapenen scheidigh, ende wonden te ontfangen.

't En is oock Godt niet toe te schrijven, dewijl hy sonder wonder-werck, den loop der Nature niet en verandert. Daer noch by komt, dat wy nergens in de H. Schrifture vinden, sulcks immermeer ghedaen te zijn, al is 't, dat door sijn bevel de Joden swaere Oorlogen tegens hare vyanden hebben uyt-gevoert.

De Menschen en hebben oock de macht, noch de kracht niet, om tegens de Nature in te gaen.

De Middelen, die daer toe ghebesicht werden, en konnen by haerselven sulcks gheensins te weghe brengen, noch den loop der Nature om-stooten.

Derhalven moet het daer toe komen, dat het Duyvels werck is. Want al zijnder vele, die voorgheven, in 't minste met den Duyvel niet te doen te hebben, ende evenwel sulcke middelen ghebruycken; soo moeten sy weten, dat deselve in 't eerste noch van Godt mede-ghedeelt, noch van de menschen ghevonden, maer van den Duyvel ghegeven zijn aen de gene, die haer met hem hebben verbonden; ende dat dien-volgende, de gene oock, die soodanighe middelen in 't werck stelt, hem deelachtigh van het verbondt maect, al is 't dat hy anders met den Duyvel niet gehandelt en heeft: dewijl de toestemminghe het verbondt verzeghelt. Sulcks kan oock eenighsins blijcken uyt het godtloos leven van de Geharte, waer door sy den Duyvel dienende, God af-vallen. My is verhaelt van een Lieutenant, die in alle de Oorlogen van Bohemen, en Duytslant ghehart geweest hadde, so datter menige Musquetkogel van sijn Huyt gerolt was. Hier te Lande komende met den Colonnell *Ferens*, kreegh hy tegenheydt in 't godtloos leven, dat sy gehouden zijn te leyden; scheurden sijn Briefken, ende begaf hem tot Godt, ende een vroom leven, ghelijck ick hem gekent hebbe: maer werden doen wederom quetsbaer, als een ander.

3. Ja de Duyvel, als niet voor-hebbende het lichaem van den Mensch te beschermen, maer veel eerder het selve met de ziele te vernielen, houdt dickwils sijn verbondt niet, ende bedrieght de gene, die het met hem ghesloten hebben. Waer van verscheide exempelen zijn, ende onder andere een aenmerckens-waerdigh, in 't jaer 1634. in Duytslandt gheschiet, ende by *Sennerus* verhaelt. Seker Krijghs-knecht, sittende drincken met sijn maets, ende vloeckende, na de gewoonte van sulck volck, dat hem de Duyvel soude halen, dat hy vry was van alle Geweer, wilde daer van een proef toonen,

ende stack op sijn bloote Borst tweemaal met een Poenjaert soo hardt, dat hy om-leyde, sonder eenichsins te quetsen; maer als hy 't selve de derde-maal versocht, soo schoot de Poenjaert schierlijck door de Borst tot in 't Herte toe, waer op terstont de rampzalige door volghde. Wy lesen in de Historien van de Beroerten in Vranckrijck, datter een menichte Duytsche knechten over-quamen, waer van achthien duysent door het Leger van den Hertogh van Guise neder-gehouden wierden, ende na dat sy uyt-gheschut waren, bevontmen meest aen allegader Briefkens om den hals: maer die haer weynigh gheholpen hadden. Daer wert mede verhaelt van seker Krijghs-knecht, die in de Beleringe van Poictiers, op sekeren aenval, met een dulligheyt, gelijk als of hy de Stadt alleen soude bemachticht hebben, hem soo dicht aen de wercken begaf, dat hy terstont door een reghen van Kogels ter nederstortede. Het gevecht over zijnde, werde bevonden een Briefken op sijn Borst, waer van hy aenghenomen hadde, de kracht, met sijn eygen gevaer, te betoonen. Wert noch gheschreven, dat, doen Keyser *Karel de V.* Oorlogh voerde teghens *Barbarossa*, in Afrijcken, dertigh duysent Moren met grooten moedt, ende gheweldt quamen bestormen eenen grooten Toren, staende op eenigh overblijffel van het oudt Carthago, voor haer hebbende seker Turcksche Priester, die, met een vreemt gheluydt te geven, verscheide Briefkens stroyde, waer door hy de Christenen de nederlaghe dreyghde. Maer hoe sulcks uyt-viel, voelden hy alder-eerst. Want de Keyser aenkomende met Ruyters, ende Knechten, viel op de Moren, ende sloegh (de godtloose Priester voor andere ten eersten neder-ghewelt zijnde) deselvighe in de vlucht.

4. Hier-en-boven houdt de Duyvel noch, om van sijnen bedriegelijcken aert niet te wijcken, eenighe plaetsen onvry, als in 't verbondt niet begrepen. Soo wert gheseydt, datmen niet gehart kan wesen boven de Oogen. Ende my is vertelt, hoe in seker verrader, die op 't Rat lagh, om gerabraeckt te werden, den Hamer elcke slagh, ghelijck van een Aenbeeldt, af-steuten, tot dat ten laetsten den Oversten riep, Slaet het Duyvels-kindt de Kop in; het welck ghedaen zijnde, het Hooft, sonder eenighe teghentant, in-gheslagen werde. Soo heeft my mede onlangs verhaelt de Colonnell *Swarsenburgh*, selve gezien te hebben, dat, als de Grave van Montecuculi in de Veluwe quam, ende vele Croaten geslagen wierden, een van deselvighe door twintigh beset, ende beschoten zijnde, geen Wonde en ontfingh, tot dat een Krijghs-knecht hem 't Hooft in-sloegh.

Ende buyten de plaetse houdt (ghelijckmen seydt) de Duyvel noch een andere achter-deur open, ende en doet die Briefkens niet gelden teghens Silvere Kogels, ofte Loodde die bek nauwt zijn, noch tegens

Geweer, welckers punt in 't vyer gheheet, ende met reufel bestreken, ofte in d'aerde, ofte broot gesteken is, ghelijck oock tegens andere, die ick, ghelijck oock al dit werck, niet nauw-keurigh wil onderfoecken.

Het VIII. Capittel.

- 1 Wonden met Pletteringe.
- 2 Oorsaken,
- 3 Ken-teyckenen,
- 4 Voor-teyckenen,
- 5 Genefsinge.

I

NA dat in 't alghemeen gehandelt is van enckele Wonden, soo sullen wy nu komen tot de gene, die met eenige andere toevallen gemenght zijn. Onder deselvige is wel de voornaemste, het Knutsen, oft Pletteren, wanneer benevens de opening van de wonde, de kanten ronts-om geknust, ofte geplettert werden, waerom wy daer van, onder de gemenghde, of r'samen-gestelde Wonden, eerst sullen handelen.

2 De kanten van een Wonde werden geknust, oft geplettert, wanneer 't gene, dat de wonde by-brengt, niet alleen en kan het Vleysch quetsen, ofte een openinge maken, maer oock het selve door sijn swaerte, ofte bottigheyt (want een scharp geweer en sal sulcx niet doen) soo hart tegen de kanten stoot, dat de natuerlijke wermt daer door verstroyt, en het Bloet, buyten sijn Aderen schietende, daer in runt.

3 De Ken-teyckenen van een Wonde met Pletteringe, staen af te nemen uyt de swaerte, ofte plompigheyt van 't Geweer, dat de wonde gemaect heeft, uyt den kogel, ofte den beet: als mede uyt de pijn, en de blauwigheyt van 't gequetste Deel.

4 Wat de Voor-teyckenen belanght: Ghelijck al 't gene dat tot een Wonde slaer, deselve beswaert, so valt oock een wonde, waer Pletteringe by vermengt is, swaerder om te genesen, als een enckele openinge. Want niet alleen dat het geronnen Bloet, en het geplettert Vleysch moeten tot Etter (het welck de genesinghe soo lange te rugge stelt) gebracht werden; soo komt beyde dickwils te bederven, en tot Kout-vyer te vervallen.

5 Dewijl geen Wonde en kan heelen, of het besetfel moet eerst wech-ghenomen werden; soo dient hier voor al het gepletterde, dat so veel als verstorven zijnde, niet en is wederom tot goet Vleysch te brengen, door rijp-makende middelen tot Etter verswoeren. En also, van wegen de pijn, lichtelijck eenige toevloeying op het gequetste Deel kan komen; so dienen voor te gaen sodanige middelen, die van het selfde af-trecken, insonderheyt het Ader-laten, indien het lichaem wat bloet-rijck is. En dan moeten op het gequetste Deel selve geleydt werden sodanige Plaesters (Defensiven genoemt) of Pappen, die het toevloeyen beletten, en de vochtigheden uyt-houden, en met ee-

nen haer ten deele verdroogen ende verteren, die beschreven zijn op 't 2. Cap. van 't eerste Boeck. Het toe-vloeyen aldus ghesteur zijnde, soo moet alle vlijt aenghewent werden, om het gepletterde Vleysch, en 't Bloet, 't welk uyt de gebroken Aderen in 't Vleysch geziijt, ende geronnen is, ten eersten (op datter geen ontfekinghe toe en sla) tot Etter te brengen, door sodanige middelen, als in 't 11. Cap. van 't eerste Boeck zijn aangewesen. Waer uyt men, na de gelegentheyts en gematigheyt van het Deel, Pappen, en Plaesters magh maken, die niet op de wonde, maer ronts-om deselve, op het gepletterde Vleysch dienen geleyt. In de wonde selve moeten Wiecken ghesteken werden, die bestreken zijn met Digestijf van Termenthijn, onder Doyer van Ey gemengt, of de Salve, Basilicon genoemt. Het quaet tot Etter verswoeren zijnde, dient de Wonde gesuyvert, door middelen, verhaelt op 't 12. Cap. van 't eerste Boeck, gesuyvert zijnde, met Vleysch vollen, toe-heelen, ende met Vel bedecken, waer toe de middelen mede allegader beschreven zijn in 't meer-gemelte eerste Boeck, op 't 14. 15. en 16. Capittel. Dan by aldien het ghene geplettert was, in geen Etter en quam te veranderen, maer datter den derden, vierden, ofte vijfden dagh, een swellinghe met pijn toe-sloegh, en deselve vergroote met kloppinge, ende de gequetste niet wel en konde lijden eenigh aen-raken, ende daarna het ghewonde Deel sijn natuerlijke wesen verloor, van verwe blauwachtigh of bruyn werde, de pijn en klopping daerna begon op te houden, ofte oock andere voor-teyckenen van Kout-vyer haer openbaerde; in sodanigen geval moet het gepletterde Vleysch ten eersten ghescherft zijn, daer op Plocksel gheleydt werden met Ung. Egyptiacum bestreken, en de genesinghe vorders aengeleyt, als in een beginnende Kout-vyer, hier na in 't 11. Capittel breeder aen te wijfen.

Dan als niet alleen het Vleysch, maer oock de Zenuwen, en Banden geplettert zijn, dan dient het Deel geber met verdrijvende Olye, heet gemaect, ghelijck van Wijn-ruyt, Dil, Seven-ghetijden-kruyt, Beverswijn, de Lateribus, Termenthijn, ofte Peter-olye.

Het IX. Capittel.

Geschote Wonden.

- 1 Begin, en Oorspronck van Bus-poeder, en Geschut.
- 2 Aert, en Nature van geschote Wonden, gevoeght zijnde noch met Venijnigheyt, noch Brant, maer alleen met Verpletinge.
- 3 Verscheydenbejdt,
- 4 Ken-teyckenen,
- 5 Voor-teyckenen,
- 6 Genefsinge,
- 7 Maniere van Leven.

NA dat in 't laetst-voorgaende Capittel gehandelt is van de gepletterde Wonden in 't gemeen, so sal nu dienstigh wesen, dat wy komen tot de bysondere. Onder

Onder deselve zijn wel de voornaemste, die door Bijten, ende Schieten veroorsaect werden. Maer verre uytloopen, van wegen onsen gestadigen oorlogh, de geschote Wonden, waer van wy daerom oock eerst, en wijtloopigh sullen spreken. Doch voor al-eer daer toe te komen, en dunckt ons niet ondienstigh te zijn, dat aangewesen werdt het begin, en den oorspronck van Bus-poeder, en Geschut.

I Wy lesen in de Historyen der Grieccken, Romeynen, ende andere Volckeren, van vele konstghe wercken, waer mede sy hare vyanden groote schrick, ende schade aen-deden. Hier in is wel de beroemfte geweest Archimedes van Syracusen, welke Stadt van Sicilyen, hy, door sijn vernuft, en krachtigh werck-tuygh, dede, een sterck leger van de Romeynen, tot haer groot verlies, het hooft bieden. Diergelijcke is mede in 't werck gestelt by Diognetus van Rhodos, Callias van Acadyen, Epimachus van Athenen, en andere. Soodanigh werck-tuygh is in veelderley talen beschreven, ende onder andere in Latijn by Lipsius in *Poliortetico*, ende Nandæus in sijn treffelijck Boeck *de Studio militari*. De Vinder van elcks, dat tot den oorlogh streckt, werden uyt de Ouden aangewesen by Polydorus Virgilius 2. de Inven. rer. 11. ende den Spaenschen (welck Boeck mede in Latijn, Françoisch, ende Nederlandtsch is overgheset) *Pedro Mexia*, 2. *de la Silva de varia Lecion*. Maer ghelijck den Oorlogh, ende de wraeckgierigheyt alles onder-soeck, om malkander onder te brengen, en te overheerschen, soo is ten laetsten het Geschut gevonden. Waer toe niet qualijck en passen dese versien van Lucetius, in sijn 5. Boeck.

*Sic alid ex alio peperit discordia tristis,
Horribile humanis quod genibus esset in armis,
Inque dies belli terroribus addidit angmen.*

By dit Gheschut en zijn niet eens te gelijcken al het Krijghs-tuygh, Muyr-brekers, ende andere wercken (hoewel Lipsius die anders verheft) dewelcke by de oude in gebruyck waren. Want die daer tegen staende, souden terstont aen slenters gheschoten werden: waerom Bodin wel seyt Meth. hist. c. 7. dat de Capultæ, en 't ander storm-tuygh der oude, maer kinder-werck en gelijckent te wesen by ons Geschut, als met donder en blixem alles vernielende, die het oock niet alleen met licht, gheklanck, en reuck gelijck en is, maer mer gedruys verre overtreft. In de belegeringhe van Breda kondemen hier in dese Stadt Dordrecht de schoten tellen, ja buyten de Poort het vyersien op-gaen. De Griecckse History-schrijver Dionysius Halicarnassæus verhaelt in 't 1. Boeck van de Roomsche Ontheden, dat Alladius, Koning der Latinen na Eneas, gevonden had een maniere, om den blixem en donder na te boetsen, daer door sijn On-dersaten soekende wijs te maken, of hy een God was,

en dat dien blixem ten laetsten sijn huys aen brandt stack, en hy selfs daer door om hals quam. Dit willen sommige wel duyden op het Bus-kruyt; gelijck andere oock doen op 't gene Virgilius verhaelt van eenen Salmoneus, de Sone van Eolus, des Konings van Elide, die mede den blixemenden, en donderenden Jupiter wouden na-apen. De versien van den Poëet staen 6. Æneid. en luyden aldus:

*Vidi, & crudeles dantem Salmonea poenas,
Dum flammæ foris, & sonitus imitatur Olympi
Demens, qui nimbos, & non imitabile fulmen
Ære, & cornipedum cursu simulabat equorum.*

Dan dat het selve by de Grieccken, ende Romeynen gantsch onbekent is gheweest, betuyghen ghenoech haer historyen, die, hoe sware slagen, en belegeringen sy beschrijven, nergens gewagh en maken van ons Geschut. Dit is eerst by die van Europa in 't werck gestelt na het vinden van Bus-poeder, of Bus-kruyt, ten tijde, dat de Alchymie began op te komen, waer van de vinder niet wel seker kan uyt-gevonden werden. Polydorus Virgilius, hier voor vermeldt, schrijft, datter boven alle gheheughenisse der menschen niet schrickelijcker en konde bedacht werden van een menschelijck verstant, en datmen de vinder stelt een Duytsch geweest te zijn van geringe foorte. Dit selfde werdt mede toegeestemt by P. Rainus, 2. Scholar. Mathem. als mede by Steph. Forcatulus, 4. de Imper. & Philos. Gallor. en verscheyde History-schrijvers. Dese Duytsch werdt gefeyt (vervolgh Polydorus) dat hy Swavel-poeder (daer sonder twijfel Salpeter by gheweest is) 't huys in een vijfel hebbende, om eenigh Genees-middel van te maken, en 't selve met een steen bedeckt zijnde, als hy ondertuschen daer ontrent vyer sloegh, datter een vonck in viel, waer door een vlamme op-vloog, die den steen om hoog smiet; ende dat hy daer uyt de kracht ghewaer werdende, oock yfere Bussen verson, welckers gebruyck hy eerst soude geopenbaert hebben aen de Venetianen, als sy ontrent haer Stadt by Chioggia, en Malamocco, in 't jaer duysent drie hondert ende tachtigh. (Naudé seyt seven-en-tseventigh, Pancirolo acht-en-tseventigh) eenen swaten, ende ghevaerlijcken oorloogh voerde regens die van Genua, waer van ick her af-beeldtsel in de groote Sael op S. Marco ghesien hebbe. Want na dat de Venetianen Chioggia, een plaetse dicht by haer Stadt, door Pieter Doria, Overste van de Genuesen, ontnomen was, soo hebben sy daer tegen gestelt haren Oversten Vittor Pisani, die de Genuesen tot een Zee-slagh lockte. Den welcken hy won, so dra Ian Barbarigo met twee kleyne stucckens onder de Genuesen schoot, voor die tijdt by haer noyt gesien en dien-volgende schrickelijck. P. Iovius verhaelt mede in sijn 3. Boeck, hoe den Velt-Overste Bartholomeo Cogliani (wiens Metale Beek te paert ik te Venetien gesien

gesien hebbe) gebruyckt heeft in den Krijgh, die de uytgebannen van Florençen voerden tegen het huys de Medici, kleyne veldt-stucksken, waer door de Prince van Ferrare, den sool van sijn voet wech-genomen zijnde, beklaegde hem over Cogliani, als komende met vervaerlijk, ende ongewoonlijk gewelt tegens de gene, die alleen met spies, ende rappier gewapent waren. Aengaende Duytschlandt, het Gheschut, gelijk Munster getuyght in sijn Wereld-beschrijvinghe, en is aldaer niet in ghebruyck gheweest voor het jaer 1434. aen de kant van Denemercken. Het was evenwel al te voren op andere plaetsen bekenet, ende in 't werck gestelt. Want den Turckschen Keyser Amirath, voerde al Geschut in 't jaer 1419. ende planten uyttermaten groote stucken in 't beleggh van Constantinopelen. Onder andere twee, die Koghels droegen van hondert ende vijftigh pont, en een dubbelt Kartouw, van drie hondert pont de Kogel, wiens klanck de aerde dede beven dertigh stadyen verre, ende konde maer seven-mael daeghs af-gheschoten werden. De Griecten selve antwoorden hem, met Kogels van anderhalf hondert pont. Van die tijdt is het Gheschut oock in Vranckrijck bekenet geweest. In 't jaer 1425. als Koningh Karel de VII. begon te regeren, werde (gelijk Polyd. Virgilius beschrijft in 't 23. Boeck van sijn Engelsche Historye) de Stadt Mans van de Engelschen belegert, ende de Wallen om verre gheschoten. In de belegeringe soo veel uyt-werckende, zijns oock te veldt ghebracht. In 't jaer 1431. verhaelt Monstrelet in sijn 2. Deel, dat in den slaggh van den Hertogh van Bar, tegens den Grave van Vaudemont, soo veel Canons, en Coluvrines geloofst wierden, dat haer volck, door schrick van de vremdigheyt, gingh met den buyck op d'aerde neder leggen. Daerna en is 't Geschut niet alleen voor de Steden, ende in 't vlacke Veldt, maer oock over de hooghste bergen gebracht, als over de Alpes, ende den Appennijn, welckers door-tocht, ghelijck ick bevonden hebbe, seer nauw, ende sorgelijck is, den welcken evenwel, om het Koninghrijck Napels te veroveren, met Geschut gedaen heeft Karel de VIII. Koninck van Vranckrijck. Waerom de Italiaensche History-schrijver Guicciardin bekenet, dat de Françoischen veel gauwer waren, om met Geschut om te gaen, als de Italianen. Aldus dan is het Geschut metter tijdt over de gheheele werelt gemeender geworden, ende de Krijghs-knechten zijn allencxkens gewapent met Musquetten, Roers, ende Pistolen. De hoogh-gheleerde Cardanus oordeelt den naem van desen vinder vervloect, om dat het Geschut eerder tot schade, als tot voordeel gevonden is. En Polydorus schrijft, niet te konnen ghelooven, dat een menschelijck verstant sulcks soude konnen vinden, maer dat een boose Geest de Menschen dat werck gesen heeft, om dat sy niet alleen met wapenen, maer oock met blixemen souden vechten. So seydt mede

Melanchthon, dat het selve gevonden is tot bederf van 't menschelijck gheslacht, door een Monick, als knecht; maer door den Duyvel, als werck-baes. Desen vinder van soo doodelijcken werck-tuygh heeft, na ick meen (seydt Polydorus) voor loon bekomen, dat sijnen naem alijt soude verborgen blijven. Maer hy heeft nochtans mede de eere ghehadt van Heronstratus, die, om een eeuwigen naem te verkrijgen, den kostelijcken Tempel van Diana in brandt stack. Want Munster, en Thevet (in haer Werelt-beschrijvinge) seggen, dat het een Alchymister Monick was, gheboren van Friburgh; maer den eersten, als oock Forcatules, noemt hem Berthold Swart, en den anderen Constantijn Anclzem. Dan hoe veel op Thevet te staen is, heeft Casaubon voor desen aengewesen in de voor-reden op de kleyne wercken van Scaligher. Vorder, dat het Geschut eerst by ons bekenet is gheworden in den verhaelden oorlogh by Venetyen, getuygen oock Valla, Platina, Blondus, Patricius, Rivaldus, Turfelimus, Belcarius, Lupanus, Peguilones, Forcatules, ende andere; daer nochtans blyckt uyt Petracha, in sijn Boeck *de remed. uriusqua fortuna*, Dial. 99. het Geschut, gelijk het nu by ons is, al op sijnen tijdt in 't gebruyck geweest te zijn, dewelcke dien oorloogh niet beleeft en heeft. Dan, om den rechten vinder aen te wijsen, komt in bedencken, oft de gene, die daer voor soude mogen gehouden werden, het Kruyt, ende Geschut uyt sijn selven gevonden heeft, ofte geleert van de Indiaensche Chinesen, waer van geschreven werdt, het selve al over menigh hondert jaer ghehadt te hebben. De Spaensche History-schrijver Iuan Gonzales de Mendoza getuygt in 't 3. Boeck, op 't 15. Cap. van 't groote rijck van China, hoe de Inwoonders haer toe-schrijven het vinden van het Geschut, ende de Druckerye, ende dat alle Volckeren deselve van haer geleert hebben; dat een van haer Koningen, genaemt Vitrey, het Geschut gebruyckt heeft in den krijgh tegen de Tartaren; dat sy dese konste souden geleert hebben van een Geest der Aerde, den gemelten Koningh in sijnen noodt te hulpe komende; dat oock de Chinesen daerna, gaerde bestrijden het Koninckrijck van Pegu, nu geleden over de seshien hondert jaren, om geheel Oost-Indyden onder haer gehoorfaenheydt te brengen, Geschut mede voerden, waer van noch in dat Landt eenighe overblijffels gesien werden, meest Steen-stucken, wat rouw ghemaect; doch die daerna andere gegoten hebben, veel netter, ende volkomender, als de onse. De Chinesen zijn alijt een vernuft volck gheweest, de natuerlijke dingen nauw-keurigh onderfoeckende, welckers Wijsen (gelijk Philostratus verhaelt in sijn 2. Boeck, dat de Koning van Indyen Phraotes soude vertelt hebben aen den wijs-geer Apollonius) haer mede oeffenden in de wapenen, een gantsch vry volck, woonende tusschen de Rivieren Hyphasis, en Ganges, en dat Alexander de Grootte, in sijnen

zijnen Tocht op Indyen, niet en hadde derven trecken over den *Hypasis*, om dat hare Stadt onwinlijck was, al hadden daer voor ghekomen duyfent Helden, ghelijck *Achilles*, ende drie duyfent, gelijk *Aiix*: om dieswille, al-hoewel sy haer niet in 't velt en begaven, evenwel van haer muyren ende wallen soo donderden ende blixemden op den vyandt, dat het onmogelijck was desclvige te naederen. Voorwaer dien donder, ende blixem, en schijnt niet anders gheweest te zijn als de schoten met Geschut, met dewelcke sy de twee groote overwinders, *Hercules*, en *Bacchus* verjoegen. Want al-hoewel die Koningh dat ghedruys *Iupiter* toeschrijft, soo brengt nochtans de Historie mede, dat die Indianen, 'tsamen zijnde wijs-geren, ende Krijghs-helden, doen ter tijdt al in 't gebruyck van 't Geschut waren, het welck sy lange onder haer alleen gehouden hebben, so om te toonen dat sy van *Iupiter* by-gestaen wierden, als om dat sy van alle tijden haer Landt voor Uyt-landtsche ghesloten hielden. Ja geen vreemdelingh kan noch teghenwoordigh daer binnengheraken, als met listigheydt, ende groot ghevaer. 't En soude soo gheheel vreemt gevoelen niet wesen, dat dien Duytlichen Monick, die dit grouwelijck werck hier verspreyt heeft, selfs de konste uyt China ghehaelt hadde, daer gheryft zijnde, niet door de Middelandtsche Zee, alsoo die wegh doen noch onbekent was, maer voor-by de Noordersche Landen langs *Moscovyen* en *Tartaryen*, ofte beyde de *Scythien*, waer ontrent onse Hollanders een wegh ter Zee soecken, die ongelijck korter soude zijn, als die van de Zuytsche Kusten. Vorders kan by den Geest der Aerden, *el qual* (ghelijck den Autheur verhaelt, uyt het bericht van de Chinesen) *salto de debajo de la tierra*, bequamelijck verstaen werden soodanighen Geest, die den Koningh *Virey*, zijnde *Philosoph*, ende *Alchimist*, trock uyt de Aerde, door de konste van Alchymistische logen, te weten eenen witten Geest, den welken de Joden (die haer lichaem daer mede reynighden) *Neter* (*Hierom* 2. 22.) genoemt hebben, ende na haer oock de Egyptenaers, (die de doode lichamen daer mede ballemden, *Herodor.* 2.) Arabiers, ende alle de Oostersche volckeren, ghelijck, haer volghende, ander *Nitrum*, ofte (als een soorte van Zout zijnde) *Sal-niter*, ofte *Salpeter*. Dit selfde gheeft de meeste kracht, ende baert den grooten donder in 't Bus-poeder, het welck gemeenlijck gemaect wert, gelijk *Langius* oock schrijft 2. Epist. 32. uyt drie deelen *Salpeter*, twee deelen *Kruyskolen* van *Wilgen*, ende een van *Swavel*; dewelcke allegader meest uyt Aerde bestaan, derhalven diep in een ghedrongen zijn, ende daer-benevens gestelt om licht door het vyer aen brant gesteken te werden, ende ontfteken zijnde, datelijck (ghelijck ick terintont sal aenwijfen) meerder plaats behoeven; waer door gheschiet, dat het aenghesteken Bus-

kruydt noodtsakelijck ruymter plaets moet soecken, ende derhalven door den uyt-gangh van den loop, daer de openingh is, mer geweldt gedreven zijnden Kogel mede uyt-drijft; dewelcke een Mensch treffende, soodanige Wonden veroorsaect, als wy nu sullen beschrijven.

2 Van weghen den Aert, ende Nature der geschote Wonden, en zijn de Genees-meesters niet allegader van een gevoelen: maer strijcken daer over driederhande oordeel. Sommighe stellen deselve eenighe Venijnigheydt deelachtigh te wesen. Andere ontkennen wel de Venijnigheydt, maer schrijven, datter een groote Hite, ende Brant is by-ghevoeght. Eenighe en staen geen van beyde toe, ende en maken anders geen onderscheyt tusschen enckele quetsuyren, ende gheschote wonden, als dat de kanten van deselve door het gheweldt van den Koghel gheplettert zijn. Welck gevoelen wy voor het beste houden; dan sullen even-wel de redenen van de andere by-brenghen, ende beantwoorden.

Dat de Schoor Venijnigh soude wesen, is al ghe-looft terkont na het vinden van 't Bus-poeder, ende 't Geschut. Want Meester *Ian de Vigo*, een uyt-nement Heel-meester, die de eerste van de gheschote wonden gehandelt heeft, stelt deselvighe in het tweede Deel, ende het eerste Boeck *Pract. Chirurg.* uyt-ghegheven weynigh na het jaer 1503. onder de vergifte Wonden, ende wil derhalven deselvide gheheelt hebben door branden met heere Olye van *Vlier*, ofte *Lijn-zaet*. Welcke middel *Paré* schrijft in sijn 10. Boeck *Apologism.* 1. tot sijnen tijt toe in 't gebruyck geweest zijnde, en dat hy selve in 't begin-sel (soo veel vermogh de aensienlijckheydt van een groot voor-gangher, al gaet hy een verkeerden wegh in) sulcken maniere van genesen nagevolght heeft, tot dat hy by geval beter leerde, gelijk breder op de ghemelte plaets te sien is. Maer die dit gevoelen toe-staen, trecken haer reden uyt de quade toe-vallen, ghelijck daer zijn bedervinghe van 't gequetste Deel, *Kour-vyer*, vuyle *Sweringe*, *Hertkloppinghe*, *quaertaerdighe Koortsen*, ende blauwe, ofte bruyne kanten van de Wonde, ende daer uyt-loopende groenachtighe ofte bruyne *Vochtigheyd*. Hier-en-boven oock uyt de ghenefinghe, die gheluckelijck soude geschieden door *Tegen-gift*; ende dat soodanige wonden lange open moeten gehouden werden, op de wijze van andere Venijnige wonden. Ten laetsten werdt hier noch van eenige by-gevoeght; bevonden te zijn, dat vele van geschote Wonden, hoe kleyn sy oock dickwils sebjnen, komen te sterven, ofte met seer groote moeyten genesen. Andere leggen de oorsaek van de Venijnigheyd, op het Bus-poeder, door welckers kracht de Kogel uyt-gedreven wert; sommighe op 't *Metal*, daer men de Kogels van maect; eenige op 't *Venijn*, daer de Kogels mede besmet, en vergifticht werden. Waer

dit Bus-poer bestaat uyt Salpeter, Swavel, ende Koele, waer van, segghen sy, dat de eerste heet zijn, ende wanneer sy aengheftekten werden, als in vyer veranderen, ende vlammente ten laetsten een Venijnigheydt krijghen. Het welck sy meenen daer oock uyt te blijcken, dat de ghene, die Bus-poer maken, Neus, ende Mont toefluyten, om door den Venijnigen Damp van dit Poeyer niet beschadicht te werden. Maer die dese Venijnigheydt het Metal wijten, stellen alle Metal vergiftigh, ende onse nature gantsch teghen te wesen. Andere, al is't dat sy toestaen, de Kogels by haerfelven gheen vergif aen te brengen, so meenen sy, dat deselvige door buytenmiddelen konnen vergif ontfanghen, gelijk sy van weghen de Pijlen, uyt de Oude bewijzen, ende oock bevesticht wert by de Nieuwe, die van de Italiaensche Oorlogen geschreven hebben, gelijk in't volghende capittel breeder sal werden aen-ghewesen. Ende de Jagers doen het selve noch hedens-daeghs met het sap van wit Nies-kruyt, dat sy in Spaengien noemen *Bairra*, ende *Yerva l'Abalestion*. Oock komt den naem, daer de Grieken Venijn mede beteyckenen, te weten, *Toxicon*, van *Toxos*, dat een boogh beteyckent, als foodanighe Pijlen uyt-ghewende.

Daer zijnder oock, die gelijkenisse willen maken tusschen den Blixem, en den Schoot van een Struck, ende ghelijck in den Blixem dickwils een Venijnige kracht is, het welck de stanck, ende het schierlijck ombrengken van Mensch, ende Beesten, als oock andere quaetaerdighe werckingen ghenoech betuygen, so meenen sy, het selve oock plaets te hebben in het schieten met Bus-poeder.

Ten tweeden zijnder vele, die oordeelen dat de Koghel de gequerste Deelen Brant in-perft. Waer toe sy mede eenige redenen by-brengen. Eerst, dat de Kogel, als hy uyt-geschoten wert, van het Bus-poer ontfleeckt, ende een hitte krijght. De tweede reden trecken sy uyt de beweginge van den Kogel, dewelcke seer snel zijnde, soo besluyten sy daer uyt, dat de Kogel nootzakelijck komt te verhitten: gelijckmen hier, dat de Boeren, door het wrijven van houters teghen malkander, vyer slaen, ende dat de assen vande Molens, indienze niet met smaer vervochticht werden, in brandt gheraken. Voor de derde reden, brengen sy de ondervindinge, te weten, dat, door het schieten van de Koghels, dickwils stroo-dacken, ja gheheele Huysen afgebrant zijn. Ende voor't laetste voegen sy daer by eenige toevallen, te weten, dat de Wonde bruyt wert, dat daer eenighe scherpe, vuyle, ende swarte vochtigheydt uyt-loopt, ende dat de ontfekinghe, ghelijck in Verbrandtheydt gheschiedt, tot den neghesten dagh toe-neemt, ende dan wederom afneemt.

Ten derden, de gene, die ontkennen, datter noch

Venijn, noch Brant by de gheschote wonden is, hebben voor haer deftighe redenen.

Voor-eerst wat het Venijn belangt, indien sulcks, segghen sy, in de geschoten wonden was, soo moest het selve ghekomen zijn van het Bus-poer, ofte van den Kogel. Dat het Bus-poer sulcks niet en kan te wege brengen, blijckt genoeghaem uyt het gene, daer het van ghemaect wert, dat is (ghelijck hier voor gheseydt is) Swavel, Salpeter, ende Kruys-kolen, die gheen van alle eenige Vergiftigheydt deelachtigheydt en zijn.

De Swavel, ende de Salpeter (als in de *Schat der Onghesomheydt* te sien is) ghebruycken wy, ghelijck oock de Oude ghedaen hebben, inwendigh tot verscheyde Siekten. Veel minder Venijnigheydt isser in de Kruys-kolen. Ende al is't dat het Bus-poeder aen brandt gesteken wert, soo en kan het daer van gheen Venijnigheydt krijghen, dewijl het vyer veel eerder de Venijnigheydt soude wech-nemen, als aen-brengken. Ende dat dit Poeyer niet vergiftigh en is, wert oock daer uyt ghenoeghsaem bewelen, dat veel Krijghs-luyden hier te Lande, ende elders, het selve mer Azijn in-nemen, teghen de Pestes, ghelijck het oock tot den selvighen eynde in de Huysen wert aengheftekten. Ja selfs de ondervindinghe betuyght, dat vele, die gheschoten zijn, gantsch gheen toeval over-komt, 't welck eenigh reycken kan geven van Venijnigheydt. Dat oock sommige Kruyt-makers (want sy en doen allegader sulcks niet) een doeck voor Neus ende Mont hangen, en is niet om den Venijnigen damp, maer alleen om het stof te weren.

De Koghel en vermach mede niet, in sijn selven, vergiftigheydt aen te brengen. Want het Loor (insonderheydt 't ghene suyer is) gantsch geen quaet by hem en heeft, blijckt volkomenlijck aen de ghene, die loode Kogels langhe jaren in haer Vleysch draghen, sonder eenighe schade; als oock aen de gene, die foodanighe Koghels inslickken, ende buyten alle hinder van anderen wederom quijt werden. Soo ghebruycken wy mede niet alleen van buyten het *Empl. Diampompholygos*, ofte Loot-plaester, maer oock het Poeyer van rauw Loot, ghelijck in het eerste Boeck beschreven is. Maer dat sulcke Koghels, die in haerfelven niet Venijnigh en zijn, wel konnen door andere middelen vergifticht werden, is lichtelijck toe te staen. Sulcks meent *Ieseph du Chesne* (ofte *Quercetanus*) te konnen geschieden door vermenginghe van Venijnige Sappen onder het gesmolten Loot, dan het selfde wert weder-sproken van *Paré*, *Ioubert*, *Poger*, ende andere, stellende, dat de Koghels alleen vergifticht konnen werden van buyten, door aen-strijcken, ghelijck de Poet *Virgilius* van de Pijlen ghatuyght to. *Eneid*.

Ungere tela manu, ferrumque armare veneno.

Het is onnoodigh hier van nauw-keurigh ondersoek te doen. Ons sal genoegh zijn, dat de gemeene wonden in den Oorlogh door gheen venijnighe Koghels gheschoten werden, hoewel dat een overgheven boos-wicht sulcks uyt bysonderen haer wel soude kunnen doen.

Wat belanght de quade toe-vallen, by de ghene, die de algemeene Venijnigheyt stellen, voort-gebracht, deselve en spruyten niet uyt den eygen aert, ende nature van de ghequetste wonden, soo datter geen rechte Ken-teyckenen uyt kunnen getrocken werden: maer zijn alleen toe-vallen, die de eene tijdt over-komen, de andere tijdt niet, na de Lucht, die in Leghers, ende belegherde plaetsen dickwils onsuiver is, ende na de ghesaltenisse des lichaems, dat veel kommer, ende onghemack uyt-ghestaen, ende ongesonde kost, ende dranck gebruyckt heeft. Want sodanighe dinghen kunnen oock een slechte wonde dapper beswaren. Ghelijck men siet, dat by een kleyne quetsure van een mes, een steeck van een naelt, een slag met een hout, een worp van een steen, alle niets vergiftighs hebbende, veelrijds in onghesonde Lichamen, een groote vervuyltheydt, en bedervinghe komt, waer op dan het Kout-vyer, ende andere quade toe-vallen, ja de Doodt selve volghet. Ende in de gheschote wonden is dit noch bysonders, dat de Koghel, door sijn groot gewelt, al plettert, ende morselt, daer hy ontrent komt, en alsoo belet, dat de levende Gheesten, door de ghepletterde korste, niet en kunnen schieten in de gheschote wonden: waer door dan de Kanten, als doodt zijnde, lichtelijck bederven, verrotten, ende tot Kout-vyer slaen. Het welck soo veel niet en ghebeurt, als het Vleysch alleen ghequet is, maer meestendeel wanneer de Zenuwachtige Deelen om stucken gheschoten zijn; ende die gheven oock van haer een groenachtige, ofte bruyne vochtigheydt, die het gemeen volck meent Venijn te wesen: om welke te losen, ende het ghepletterde tot Eiter te brengen, niet om vergif uyt te trecken, dese wonden langher als andere dienen open-gehouden te werden. In sodanige, also sy quade dampen, door de Slagh-aderen, na het herte senden, is het teghen-gift gebruyckelijck, dan en heeft evenwel geen plaets in alderhande wonden, die geschoten zijn.

dat sy ten laetsten haer gevoelen willen vast maken met Salmoneus, hier voor verhaelt, aen den Blixem, als de schoten gelijckenende; dese gelijckenisse bestaet wel ten deelen in vlam, ende 't gewelt, maer niet in 't Venijn, dat wel dickwils by den Blixem bevonden wert, maer niet in 't schieten, gelijck van wegen het Kruyt, en de Kogel alreede genoegh haem is bewesen.

Wy komen nu tot de Verbrandtheyt, die sommige stellen by de gheschote wonden ghevoeght te zijn. Het is seker, dat, wanneer den Kogel uyt den loop schiet, hy eenighe wermte by hem heeft. Sulcks brenghet de reden, en ondervindinge mede. Want hy werdt gerocht van het Vyer, en door de ontfteken ende vlamme Lucht uytgedreven, die hem, soo langhe hy kracht heeft, na-volghet met eenighen roock, die oock gesien werdt, op de plaets, daer hy blijft, ofte tegen komt; ende terstont opgenomen zijnde, noch eenighe wermte by hem heeft. Maer die wermte is soo sober, datse geen verbrandtheyt in de gheschote wonden kan verooraken. Om sulcks te bewijzen, sullen wy de bewijs-redenen, die voor de Verbrandtheydt strijden, mede gaen beantwoorden. Sy trecken deselve insonderheydt uyt drierley hoofden, uyt het ghene uyt-drijft, uyt-ghedreven werdt, ende de werckinghe daer op volgende.

Het ghene uyt-drijft, ende met een gheweldighe snelligheyt, den Kogel voort-jaeght, is het aengesteken Bus-kruyt, in Vyer verandert, het welck hondert-mael soo vele plaets vereyscht, als het anders, bestaende uyt aerdtachtighe stoffe, van doen heeft. Want, gelijck ons de natuerlijcke Schrijvers onderichten, een handt vol Aerde, smelt in thien-mael soo veel handen vol Waters; ende een vol Water, in thien vol Lucht; ende een vol Lucht, in thien vol Vyer. (Soo sietmen een aes Bus-kruyt in een Notenschelp aenghefstecken, deselve terstont mer vlam vervullen.) En dit is de oorfaeck, dat als een stoffe van Aerde, gelijck het Bus-kruyt, soo schierlijcken, en als in een ooghenblick in Vyer verandert, by gebreck van plaets uyt den loop moet bersten, ende also mer groot gewelt den Kogel voortdrijft. Doch al ist dat de Kogel aldus gerocht, ende uytgedreven werdt door de kracht van 't Vyer, te nauw besloten zijnde, soo en krijght hy daer door sulcken hitte niet, dat hy branden kan, gelijck de bevindinge, en het ghevoelen selfs daer van ons kan bericht doen; want indien men in de loop meerder Kruyt laedt, als tot eenen Schoot van doen is, (om het Vyer soo veel te stercker te maken) ende alsoo doet af-branden, de Kogel terstont opgenomen zijnde, en sal so heet niet bevonden werden, of men kan hem sonder eenigh lersel handelen; soo verre is 't daer van daen, dat hy soude branden. De oorfaeck hier van en is niet anders, als gebreck van tijdt. Want oock het grootste, ende heeste Vyer, dat gemaeckt soude mogen werden, en kan in geen ooghenblick, ende al vlieghende, op geen ronde, ende vaste stoffe, gelijck Loot, ofte ander Metael, alsoo wercken, dat het daer in soude laten een af-drucksel van brandende hitte.

Het ghene uyt-ghedreven werdt, dat is de Kogel, den welcken sy meenen brandigh te wesen, ten

deele van wegen het aengefteken Buskruyt, welke reden nu ghenoech wederleydt is, ten deele van wegghen den snellen vaert, die hy heeft: dewijl alle beweginghe verhit. Dan dit en behoeft niet veel tegen-sprekens, also de ondervindinge ons hier kan dienen voor de beste Leer-meestersche. Laet een Kogel, selfs al is hy oock tegen een muyr, ofte yet anders, dat hardt is, gheschoten, terstont op-genomen werden, men sal gheen merckelijcke hitte aen hem voelen, daer nochtans het stooten teghen de harde steenen onghelijck meerder hitte kan veroorsaken, als het vliegghen door vleesch, ofte been, dewijl hy daer minder teghenstant vint, ende de hitte door de vochtigheydt noch wat ghematight soude konnen werden. Darmen seydt, alle beweginge te verhitte, is te verstaen van dingen, die vaste tegenstant vinden, ofte die met hare Deelen tegens malkanderen stooten. Alsoo siemen, dat den Hamer op het Aenbeelt lang geslagen, een Zage geltadigh door hardt hout ghetrocken, merckelijck komen te verhitte; ende sulcks van wegen de Lucht, die tusschen beyde is, ende soo dun ende sijn ghemaect werdt, datse dickwils in vyer komt te veranderen, gelijkmen bevint aen de Molensteenen, die ras omgaen, ende aen de Vyer-slagen. Ende al is 't, dat wy door beweginghe, ofte oefeninghe wel verhitte, sulcks gheschiet door het wrijven eerst van de beenen teghen het Kraeck-been, ende soo voort van alle de Leden tegens malkanderen: maer niet door de Lucht, also sy niet en kan verhit werden door de beweginghe, dan veel eerder verkoelt, ghelijck de Waeyers wel vertoonen. So wert oock het water, gheroert zijnde, koelder; ende stil staende, krijght het meerder hitte. Waer uyt wy dan besluyten, dat de Kogel, hebbende geen hitte in sijn selven, noch die konnende krijghen door beweginghe, ofte tegenstant, gheen Brandt kan laten in het gheschoten Deel, veel minder, die aldaer eenighe korste soude branden.

Wert noch ten derden den brant van den Kogel beweert, door dien hy somtijds eenige stroo-dacken, ende Kruyt-torens aen brant geschoten heeft. Maer dien brant is niet veroorsaect door den Kogel, als niet heet zijnde, dan door eenige Vyer-voncken, die af-springen van eenigen steen, yser, ofte yet anders, daer de Kogel tegen steuyt, ende also gelijk een vyer-slagh voncken veroorsaect.

Ten laetsten komen sy op de Toevallen, ende seggen, dat alle de gene, die vernomen werden in de verbrandtheydt, oock te sien zijn in geschote Wonden, als namentlijk hitte, rootheydt, een Korste daer het vyer gheroehr heeft, datter geen ofte seer weynigh Bloets uyt en komt, dat sy neghen dagen duyrende, verargeren. Maer dese redenen gaen mede so los, als de voorgaende. Want wat eerstelijck de hitte aengaet, daer van en klaeght de ghequetste

niet, ofte weynigh, ende alleen wanneer de Wonde tot onstekinghe, ende Errer-maken komt. Behalven dat de Koghel oock meerder brandt soude moeten maken, als hy in 't lijf bleef steken, dewijl hy daer langer tijdt heeft, als die maer ras door en gaet, het welck de ondervindinghe anders uytwijst. Belanghende de rootheydt, die verstoont haer ronts-om de Wonde maer een weynigh tijds, van wegen wat toe-vloeyingh van Bloet, dat de ghescheurde vaten uyt-geven. Maer die verwe komt haest in een bruyne te veranderen van wegghen de vochtigheydt, die het geplettert vleysch uyt-geeft. Niet meerder slot en heeft het derde, te weten, van niet ofte seer weynigh bloeden, want sulcks strijt tegens de ondervindinge, insonderheydt, wanneer datter groote vaten ghequetst zijn. Ende of het selve somtijts al mocht gebeuren, so moet de oorsaek gelejdt werden, so op den grooten schrick (ghelijckmen daghelijcks siet, dat daer door in 't Laten de gheopende Ader niet en wil bloeden) die de gheschotene schierlijck overvalt, als mede op de swelling, die in de gepletterde Deelen terstont na den Schoot komt, ende de Wonde by-na toe-sluyt. Noch minder sluyt het ghene sy seggen, dat een geschote Wonde niet anders, als yet dat gebrant is, negen dagen lang soude verargeren, ende dan tot Sweren, ende scheidten komen; dewijl daer in geen algemeene tijdt en kan bestemt werden, als hanghende aen de ghelegentheydt van 't gequetste Deel, of het zenuwachtigh ofte vleyfgh is, als mede aen de godde, ofte quade ghestaltens van den gequetten.

Wt het gene dus verre verhaelt is, besluyten wy, dat de geschote Wonden, van wegen haren eygenen aert, ende nature gheen venijn, noch brant en hebben: maer dat alleen hare kanten, door den grooten slaggh, ghemorselt, ende gheplettert zijn, ende daer in van ghemeene wonden verschillen.

3 Het Onderscheyd van dese Wonden werdt ghenomen, na haer gedaente, ende plaetse. Soo zijn sommige groot, andere kleyn; eenige diep, die alles van binnen, als Vleysch, Aderen, ende Zenuwen scheuren, ja de Beenderen morselen; andere, die, van een schamp-schoor, maer even door het Vel gaen. Meestendeel vliegghet de Kogel door het Deel, somtijds blijft hy daer in steken, het zy alleen, ofte met een stuck van 't wapen, ofte kleederen, dat hy voor hem drijft.

4 De Scheur brenghet sijn Ken-reycken en van selfs mede. Doch of de wonde vergiticht is, heeft noch bysondere reycken en, in 't navolgende capit- tel te verhalen.

5 Wat de Voor-reycken en berref; Overstaende 't gene in 't gemeen van de wonden geseyt is, so zijn de gheschoten, als ronts-om met geplettert vleysch beset, gevaerlijker, als andere, die gestekē zijn; insonderheydt noch, dewijlse meest in de Legers gegeven werden,

werden, daer ghemeenlijck quade Lucht is, ende de beste maniere van leven niet onderhouden en wert. De Wonden, die van venijnighe Koghels geschoten zijn, vallen meest doodelijck; voornamelijck als sy war diep in-gaen.

6 Wy komen tot de Genesinge, waer in vier dinghen vereyscht werden. Soo daer yet in de Wonde steeckt, uyt te trecken; 't Geplettert Vleysch te doen versweren; de Wonde wederom met Vleysch te vol-len; ende ten laetsten met Vel te decken. De Kogel, ofte yet anders, dat in de Wonde gherocht is, dient ten eersten uyt-genomen, wanneer de pijn, ende ontfekinghe eerst begint, ende sulcks door den selfden wegh, daer het in gerocht is, ofte soo het te diep aen de weder-zyde in-geschoten is, aldaer uyt-gesneden. Hier toe werden vereyscht vierderhande middelen. Voor-eerst, dat de ghequetste ghestelt zy in deselfde gestalte, als doen hy de Wonde ontfingh. De Poët Homerus schrijvende in sijn 11. Boeck van de Troyaensche belegeringe, dat Patroclus sijnen vriend Eurypilus een Pijl uyt de Dye snede, hem legghende op Ossen-huyden; soo gheeft daer op Eustathius in sijne Griekische uyt-legginghen dese reden; hoe de Oude seggen, op dat het uyt-trecken van den Pijl te beter soude roe-gaen, de gequetste moet geset werden in de eygene gestalte des lichaems, daer hy in was doen hy de Wonde kreegh. Soo weter geseyt (vervolgt hy) van seker Ghenees-meester, dat, als in het uyt-trecken de Pijl niet volgen en wilde, hy den gequetsten vraeghden, in wat ghestalte de Wonde hem was over-komen, ende verstaende, dat hy deselve, te paert sittende, gekregen hadde, hem stelde in de gestalte van yemandt, die te paert rijdt, ende alsoo den Pijl uyt-trock. De reden hier van is, om dat ander gedaente, de Spieren verdraeyt, ende alsoo het uyt-komen van 't ghene in de Wonde steeckt, benauwt, ofte sluyt. Soo dat in dese gelegentheydt (wanneer de gequetste dickwils geen goet bescheydt selver en weet) als oock anders, de Wonde wat moet gewijdt werden, om den Koghel te vinden. Hier toe schrijft Paré seer wel, dat de Vinger, als ghevoeligh zijnde, wanneer het wesen kan, sekerder gaet; ende datmen anders, als de Kogel te diep steeckt, een rondt Proef-yser, om geen pijn te maken, sal gebruycken; hoewel het selve oock niet altijdt vast en gaet, gelijk alle daeghs bevonden werdt. Ende dit is het tweede. Voor het derde, dient de Kogel, nu gevonden zijnde, gevat; ende voor het vierde, uyt-getrocken. Beyde gheschieft door tangen, ende ander konstigh werck-tuygh, beschreven, ende af-gebeelt door den gemelten Paré, ende Hildanus. Indien evenwel de Koghel stuck in een van de edele Deelen, ofte die met deselve ghemeenschap hebben, en dat de gequetste scheen gevaer te loopen, dan is best het uyt-trecken te sta-ken, om de Doodt, die van selfs soude komen, daer door niet te verhaeften. Soo valt oock het uyt-snij-

den, van weghen de Bloedt-stortingh, dewelcke op diepe Wonden moet volgen, oock seer ghevaerlijck. De Latijnsche History-schrijver Curtius schrijft in sijn 9. Boeck, dat Alexander de Groote van een Pijl met weer-haecxkens gheschoten zijnde, de Genees-meesters seer bekommert waren. Want het hout, om niet te schudden, ten eersten gekort zijnde, vonden sy swarigheydt in 't gehaeckte yser uyt te trecken; alsoo sulcks sonder letsel van 't lichaem niet te doen en was, als met snijden de Wonde te vergroo-ten. Vorders vreesden sy, dat door het snijden, een Bloet-stortingh soude over-komen; want de Pijl was groot, ende scheen al tot in het Ingewant gekomen te wesen. Evenwel de Wonde wijder geopent zijnde, ende het yser uyt-ghetrocken, soo began oock een groote menighe Bloets te vloeyen, ende de Koning slauw te werden, ende een donckerheydt voor sijn ooghen komende, als of hy storf, sijn selven uyt te strecken; maer als die groote stortingh opgehouden, ende gestelpt was, soo quam hy allencxkens weder-om tot sijn selven. Derhalven moet het Bloet date-lijck ghestempt werden, 't welck deselfde Alexander wel verstont, als hy noch eens met een Pijl geschoten zijnde (gelijk Curtius schrijft in 't 4. Boeck van sijn Historye) geboodt het Bloedt op te houden, ende de Wonde toe te binden; 't welck op-gehouden, en verkout zijnde (seyt Curtius) de Wonde dede op-swel-len. Ende sulcks een goet teycken te zijn, is aenge-wesen in 't 1. Capittel.

Om tot genesen te raken is ten tweeden noodigh, dat het ghepletterde voor al aen 't Sweren, ende tot Etter gebracht, ende also van 't gefonde Vleysch af-gefondert wert. Doch dewijl het geknutste Vleysch, als verlaten zijnde van de natuerlijcke Werme, ende levende Geesten, lichtelijck verrot, ende alsoo tot Kout-vyer vervalt: so en dienen hier niet Basilicon, ende d'ander Etter-makende middelen, die in andere Wonden gebruyckt werden; als te vochtigh zijnde, maer wel daer Termenthijn by komt. De meer-gemelte Paré beschrijft eenen Balsam, die hy seyt be-komen te hebben van seker Heel-meester, seer ver-maert in 't ghenesen van geschote Wonden. De be-schrijvinge sal ick hier stellen, en dat alleen in plaetse van vele, als gheen beter kennende, ende die van vele Meesters voor den besten oock gekeurt is. Men sal nemen twee jonge Honden, eerst geworpen, en deselve koken, tot dat sy van den been vallen, in Olye van witte Lelyen, ofte van Vyolen, van elcks 48 on-zen, ende in 't laetste daer by doen 12 onzen Aerdt-wormen met Wijn ghewasschen. By dit door-ghe-kleyenste salmen doen 3 onzen Veneersche Termen-thijn, en 1 onze Brandewijn. En daer mede heeftmen een brave Salve om de pijn te versachten, Etter te maken, ende met eenen te Suyveren. Dan dient noch vorder gefuyvert door soodanige middelen, als in 't 12. Cap. van 't eerste Boeck beschreven zijn.

De Wondewel gesuyvert zijnde, moet met Vleysch gevolt, en dan met Vel over-trocken werden, op die wijze, als hier voor is aangewesen.

6 Also dese Wonden vry wat gevaerlijcker zijn, als andere, ende de Gequetste oock dickwils krachteloofer; soo moet hier een nauwe Maniere van Leven gebruyckt werden, ende al na-gekomen, dat wy in 't I. Capittel van de Wonden in 't algemeen hebben voor-geschreven.

Het X. Capittel.

- 1 Vergifte Wonden,
- 2 Oorsaken,
- 3 Ken-teyckenen,
- 4 Voor-teyckenen,
- 5 Geneesinghe.

I

WY hebben van de schrickelijcke Wonden, die door het schieten komen, nu wijdtloopigh gehandelt: maer noch meerder gevaer, ja meest de doot selve werdt aen-gebracht, door de gene, die Vergift zijn; gelijk de Italiaensche Poët Tasso wel seyd in sijn Hierusalem, Cant. 19.

*E'l ferro armato di Veneno avranno,
Perque mortal sia d'ogni piaga il danno.*

Wanneer sulcks geschiet door steken, ofte bijten van venijnige Beesten, dan staet vry meerder swarigheyt te verwachten van het venijn, als van de openingh, die dickwils weynigh om 't lijf heeft. Welck gevaer in kleyne Wonden oock aen-ghemerckt is van den Poët Lucanus in sijn 8. Boeck:

*Sed multo saturantur tela veneno;
Vulnera parva nocent, satumque in sanguine summo est.*

De vermaerde Genees-Heer Cardanus stelt hier van 2. de Venen. 6. de oorsaek te wesen, dat Venijn in een Wonde, veel meerder kracht heeft, als 't gene ingenomen is, alsoo het selve terstont na 't Herte kan schieten. Dat soude bevestigen den om-loop van 't Bloet (daer Cardanus evenwel noch weynigh af geweten heeft) 't welck uyt het vergiftigh Deel gestadigh in 't Herte getrocken werdt.

2 Wat de Oorsaek belangt, in't laetst-voorgaende Capittel is geseyt, de wonden vergifticht te werden, door het Gheweer van buyten te bestrijcken. Welcke verdoemde boosheydt niet alleen noch huyden-daegs by de Indianen, maer oock al voor oudts by verscheide volckeren in 't werck gestelt is, gelijk blijkt uyt verscheide, so Griekische, als Latijnsche History-schrijvers, en Poëten. Theophrastus schrijft in sijn 9. Boeck op 't 15. Cap. dat by de Moren een doodelijcke wortel wast, daer sy de Pijlen mede bestrijcken. Van diergelijcke Venijn werdt mede getuyght by Hesiodus, Nicander, Dioscorides, Strabo,

Plinius, Paulus, Ovidius, en meer andere, en daer op slaen mede dese versen van Virgilius 10. Aeneid.

*Te quoque magnanima viderunt, Ismare, gentes,
Vulnera dirigere, & calamos armare veneno.*

Op die wijze konnen oock selve de middelen, die tot heelen souden strecken, vergifticht werden. So is de ghequetste Pansa, Borgemeester van Romem, gelijk de History-schrijvers getuygen, door beleyt van Augustus, na ghemeent werde, aen een zyde ghebracht. Onder ons nieuwe History-schrijvers, seyt Thuanus in sijn 48. Boeck, dat voor het vinden van de Bassen, in Spaenjen mede gebruyckt wierden Pijlen, met het sap van een Venijnigh kruyt, 'twelk de Moren (want het wascht ontrent Granada, daer sy langh huys gehouden hebben) *Reisgar* noemen, en dat ghemeent werdt, 't selve een soorte van Aconitum te wesen. Dan wy en behoeven de stoffe, daer dit vervloeckt quaer mede gedaen werdt, niet nauw-keurigh aen te wijzen, om sulcken grouwel niet te leeren. Seer wel seggen de Rechten, *Culpa similis est, prohibita discere, quam docere*, in den *Cod. de Malef. & Mathem.* op de achtste Wet. Wy hebben evenwel daer van moeten seggen, om deselve te mogen kennen, op dat de rechte middelen daer teghen souden konnen in 't werck gestelt werden. Derhalven sullen wy komen tot de Ken-teyckenen.

3 Dese Wonden, also sy komen uyt een bysondere oorsaek, so hebben sy oock hare bysondere Ken-teyckenen; onder dewelcke wel het voornaemste is, Flauwte, en Kloppingh van't Herte, om dat her selve meest van't Venijn bestormt werdt. Hier by komt, dat sodanige gequetste, al bekomen sy van de Flauwte, so kout zijn als een steen, niet van wegen de kouwigheyt van't Venijn, dewijl alle Venijn niet kout en is, maer dat oock het heere de natuerlijcke wermt uyt-blufft. Soo dat daer door oock, hoewel anders deselve scherp is, de pijn dikwils niet gevoelt en werck. Sulcks ghetuyght de Poët Lucanus in sijn 9. Boeck, van 't legher, dat de vrome Cato leyde in Afrijcken, daer sy vele Slanghen, ende andere venijnige beesten ontmoeteden.

*Has inter pestes duro Cato milite siccum
Emititur ner: tot tristia sata suorum,
Insolitasque videns parvo cum vulnere mortes.
Signiferum juvenem Tyrrheni sanguinis Aulium
Torta caput retro Diphas calcata momor dit.
Vix dolor, aut sensus dentis fuit.*

Hier by komt noch dat het Vleysch, om de Wonde staende, blauw, paers, en bruyt wert, gelijk Cardanus, Paré, en Codronchius getuygen, en langh te voren geseyt is van den Griekischen Nicander in *Alexiph.* met de versen, die aldus in Latijn over-geset zijn:

Que

*Qua postquam haeserunt, & non sanabile vulnus
Inflixere, caro livet, virusque patrescit
Viperum, atque cutis se tabo facta resolvit.*

Dese bedervinge van het Vleysch, maect oock dat de Wonde een Stanck van haer geeft; het welck de gemeite Cardanus schrijft het Venijn oock eygen te zijn, ende derhalven de Wonde lichtelijck mede-ge-deelt werdt.

4 Uyt het gene alreede verhaelt is, zijn de Voor-reyckenen genoegh af te nemen, te weten hoe swaer-der, en gevaerlijcker de Venijnige wonden zijn, als de ghemeene, dewijl sy boven de quetsinghe Venijn by haer hebben, dat volghens eygen aert het Herte, de fonteyne des levens, terfontt besmet, en derhalven, hoe kleyn (hoewel het daer weynig op aankomt) sy soude mogen zijn, een haefstige doot gemeenlijck aenbrengen. Sulcx getuyght de meer-gemelte Curtius in't 9. Boeck van sijn Historie, het leger van Alexander de Grootte over-gekomen te zijn door venijnige Pijlen, en dat de oorlaeck van soo felle doot by de Genees-meesters niet en konde begrepen werden, dewijl ook de minste Wonden ongeneeslijck vielen. Ende of 't noch al eens gebeurde, dat dese wonden uyt-stel gaven, so maken sy een traegh, en verdrietigh werck, gelijk de Grieksche Poëten wel aengemerckt hebben in Philoctetes, den welcken sy jammerlijck doen kermen over de Wonde, die hem van een Slange gebeten was, en daer hy ontrent thien jaer aen gingh, gelijk Ovidius schrijft 5. Trist. 2.

*Pane decem totis aluit Paantius annis
Pestiferum tumido vulnus ab angue datum.*

Het is vrent 't gheue Plinius schrijft 28. Nat. 3. dat de wonden bewaren, door het in-komen van de gene, die eens van een Slange, of Honden-tant gequetst zijn. *Tantum remanet virus ex accepto semel malo, ut venefici fiant venena passi.*

5 Om de Geneefinge wel aen te leggen, soo moet hier meerder ghelet werden op het vergif, als op de quetsinghe. Derhalven salmen ten eersten in-nemen, om de venijnigheyt van 't Herte te weren, Theriakel, Mithridaet, of Diafcoridum, met Zout van Scordium, Wijn-ruyt, of *Cardus Benedictus* in Wijn vermengt; van de eerste 1 vierendeel-loot, van de andere 1 scrupel, of halfvierendeel-loot, na gelegentheyt, en onder-tusschen gestadigh drincken suere Wey, daer de wortels van Scorzonera, en Petasites in gesoden zijn, en op 't laetste Suyringh by ghedaen is. Even haefstigh moet tot de wonde selve gekomen zijn. De Onden verhalen veel van seker volck, *Marfi*, en *Pylli* genoent, die sonder letsel het Venijn uyt-fogen, ende van geen Serpentes en konden beschadigh werden; waer van te sien is by den Griekschen History-schrijver Herodorus in sijn 4. Boeck, Elianus in't 16. Boeck, van de Historye der Deelen op't 28. Cap. Plinius in't 3. Cap.

van sijn 28. Boeck, ende uyt hem Solinus (doch niet wel gevolght, gelijk Salmasius aenwijst in Obs. pag. 48.) Agellius 16. Noct. Att. 11. en Lucanus op de gemelte plaets. So schrijft Thuanus in Spaenjen dat uyt-suygen gebruyckelijck geweest te zijn; maer dat sy nu beligen het Sap van Quee-appelen, en Brem, in welckers geknauwde bladeren, sulcken kracht soude wesen, dat sy het Vergif opgheleydt zijnde, door de wonde uyt-trecken. Daer op slaet 't gene D. Forest schrijft 6. Chir. Obs. 10. te Romen verstaen te hebben uyt sijn Meester Dr. van der Horst, dat, als inden Turckischen Krijg veel gequetsten van venijnige Pijlen schierlijck storven, ten laetsten een oudt Genees-meester daer over quam, die Queen gekauwt, en also met nuchteren Speecksel vermenght, daer op leyde, en dat sy soo genasen, daer geen andere middelen te voren hadden gheholpen. Wat vorder de geneefinge belanght, deselve dient aengefelt te werden, gelijk in't Capittel van 't eerste Boeck der Genees-konste, nopende de dulle Honts-beren is aengewesen.

Het XI. Capittel.

1 KOUT-VYERS *Benaminge,*

- 2 *Beschrijvinge,*
- 3 *Oorsaken,*
- 4 *Ken-teyckenen,*
- 5 *Voor-teyckenen,*
- 6 *Geneefinge,*
- 7 *Maniere van Leven.*

T Ot de sware Wonden, insonderheyt de gescho-
te, en Venijnige, daer laetst af gehandelt is, slaet
dickwils een verstervinge van de naruerlijke werm-
te: welck gebreck de Grieken, en haer volgende de
Latinen *Gangrena* heeten, eenen naem by onse Heel-
meesters oock gebruyckelijck. Dr. Iunius noemt het
Quaet, en Vuyl vleysch, dan dat en past op de *Gan-
grena* niet; want daer kan in een wonde wel quaet, en
vuyl vleysch groeyen, sonder dat het juyft *Gangrena*
is; maer het soude Dooft, ofte Doodt vleysch (gelijck
het is, ende hy 't selve oock die benaminge geeft in 't
Francoisch, Spaensch, en Italiaensch) met herte-
den moghen gheuoemt worden. Onsen gemeynen
naem is kout-vyer, welcke woorden wat 't samen-
strijdigh schijnen, gelijk de wijs seggen een Silvere
Ylcken, &c. dan heeft misschien dese gront, dat het
vleysch hier gantsch kout is, en evenwel gelijk Vyer,
als voort-brant. Want op die manier wert oock het
branden de kouw toegelchreven in 't Latijn van Tacitus
in het 13. Boeck van sijn Jaer-gheschiedenissen, *Ambusti multorum arvis rei frigus*; ende van den Poët
Virgilius in 't eerste van sijn Landt-bouwinge.

penetrabile frigus adurit.

2 Kout-vyer is een verstervinge in eenigh Deel,
kout, slap, bruyt, en ongevoeligh, als van de natuer-
lijcke

lijke wormte, en levend-makende Geesten gantsch berooft zijnde. Wy en maken hier, als onmoedigh, geen onderscheyt tusschen Gangrea, ende Sphacelus; want meerder, en minder en behoeven geen bysondere gellachten te stellen.

3. De naefte Oorsaek van Kout-vyer, is de uyt-bluffinge van de natuerlijke wormte, en levend-makende Geesten, in dewelcke het leven bestaet, en die uyt-gebluft zijnde, het zy in 't geheele Lichaem, het zy in eenigh Deel, dan is 't daer oock met het leven gedaen; in 't eerste noemen wy het de Doodr, in 't andere Doodr-vleysch, ofte Kout-vyer. Nu de natuerlijke wormte werdt met haer Geesten vernielt, ende te niet gebracht, wanneer, ofte tegen-strijdende dingen haer tot bedervinge brengen, gelijk groote kouw, ende venijn; ofte het belet van door-waessenen, haer verstickt; ofte vele hitte haer doet vervliegen; ofte sy, als een kaers, uyt-gaet, door gebreck van voedsel. Waer uyt wy konnen vijf Oorsaken stellen van het Kout-vyer, te weten, te groote Koude, ende Hitte, quade hoedanigheyt, verhuider Door-waessenen, en gebreck van Toe-voer.

Wat voor-eerst de selle, en bittere Kouw belangt, daer van schrijft de Romeynsche Tacitus in sijn gemelte Boeck, hoe vele haer Lirmaten door de kracht van de Kouw aen-ghebrandt waren, sommige oock op de wacht doodt bleven: ende hoe seker Krijghsknecht, die een bondel hout droegh, de Handen soo verstevende, dat sy blijvende aen den last hangen, van de ghekorte Armen af-vielen. In onse Oorlogen gebeurt dergelijcke des Winters door de banck, dat de Krijghs-luyden, die op schilt-wacht staen, de Voeten bevriesen, soo dat het Kout-vyer in deselve ten eersten slaet. Ick hebbe verscheyde Krijghs-luyden hier in 't Gast-huys gesien, die op sulcken wijze sommige de Teenen, andere den geheelen Voet af-gewallen was, eenighe, die het gheheele Been af-ghelet moeste werden.

Het selfde doet op een andere manier grooten Brandt, om dat hy de natuerlijke wormte, en sappige vochtigheyt, waer by het lichaem in 't leven wert onderhouden, t'eenmael verteert.

De derde, onder de uyerlijke oorsaken, is Quat-aerdigheyt, 't zy van Venijnige beten, en steecken van Beesten, sodanige Wonden, ofte oock eenige Af-etende, en Brant-middelen, onvoorsichtigh, gelijk op teere, en gevoelijke plaetsen, gebruyckt.

Ten vierden werdt de natuerlijke wormte ghestickt, wanneer deselve gheen lucht, die haer onderhoudt, en kan schuppen, noch haer dampen losen. Het welck bevonden werdt in groote Onstekinghe, insonderheyt daer te Koude middelen, al te veel opgeleyt zijn. Soo hebbe ick onlangs gesien, dat seker Joffrouw een groote Rose aen haer been krijghende, om 't selve sloegh Water, ende Azijn, ende dat daer teistont het Kout-vyer op volghde. Het midden en

was wel soo quaet niet, ghelijck het oock in kleynen onstekinghe gebruyckelijck is: maer hier hadde den brandt te groot geweest, om sijn stoffe achterwaerts te drijven.

Ten vijfden, ghelijck ons lichaem door voedsel onderhouden werdt, soo gaet het oock met de natuerlijke wormte, ende dat haer onthouden zijnde, of belet toe te komen, 't zy door uyt-terende Sieckten gheen stoffe en groeyt, het zy in groote Geswellen, ontledene Gewrichten, te vast Binden, de Vaten toe-geperst, ofte in Wonden, en Breucken gescheyden werden: soo is 't onmogelijck, dat sulcken Deel soude levent blijven, maer vervalt nootwendigh tot een verstervinge.

4. Na dat het Kout-vyer begint, ofte klimt, soo openbaren haer min, of meerder de Ken-teycken. Dese zijn licht aen te mercken, en konnen lichtelijck in 't getal van vijf mede begrepen werden.

Het eerste bestaet in de Verwe, die hier allencxkens verandert. Want in plaets dat sy in alle onstekinghe root is, soo wert sy hier bleyck, paers, blauw, en op 't laetste peck-swart.

Het tweede teycken is Pijn met Kloppinghe, dan alleen in 't begin, maer gaen beyde daerna over, ongevoeligheyt, ende onbeweeghlijckheyt in haer plaets komende. Dan hier op dient wel waergenomen de lesse van Paré, dat een Heel-meeft, wanneer hy uyt de andere teycken wel verfeert is van het Kout-vyer, hem niet en laet bedriegen, door eenighe kleynen beweginghe, die somtijds noch in 't verstorven Deel werdt waergenomen. Want sulcks geschiet niet door het bewegen van den geheelen Spier, maer van wegen dat sijn hooft noch gaet is, ende wanneer dat beweeght, sijnen pees, ende staert, hoewel al doot zijnde, na-treect. Wat de ongevoeligheyt belanght, die is so groot, datmen in 't quaer Vleysch sonder Pijn snijt, 'ten zy men het goet Vleysch raect.

Ten derden komt de Stanck, even-eens als van een lijk; waer door oock van binnen de besmette Geesten het Herte bangh, ende slauw maken, insonderheyt in Kout-vyer, dat uyt Venijn oorspronckelijck is.

Het vierde Ken-teycken is, sacht, ende morruw Vleysch, ende als men dat met de vinger druckt, daer een put in blijft staen, maer die niet wederom roe en gaet, gelijk in geswolle Beenen, ofte andere koude geswellen, die wy Oedemara noemen.

Voor het vijfde teycken stellen wy, dat het Op-huyden, gelijk in Bleyden, van de Huyt scheyt, en afghetrocken werdt: ja als men de huyt selve met de vingers aen-vat, so schijntse mede los te leggen, ende van haer onder-leggende Deelen te scheyden.

5. Wat de Voor-teycken aengaet: Alle Kout-vyer is ghevaerlijck. Maer evenwel (gelijck Celsus wel schrijft in sijn 5. Boeck) als het maer begint, en noch niet gheset en is, dan kan het noch door goede middelen

middelen ghefteut werden; te weten in een jongh, ende kloeck lichaem, ende daer de Zenuwen niet, ofte seer weynigh beschadicht en zijn, ende de Spieren noch gaef. Ick hebbe hier gesien een vollijvigh Man, tusschen de vijftigh, ende seftigh jaren, die oock, na sijn lichaem, dicke beenen hadde; waer in door stooren, het Kout-vyer quam, daer mede hy wat te langh ghewacht hebbende, soo diep inghegeten was, datmen hem in verscheyde reysen eenighe ponden vleysch uyt sijn Kuyten snede, ende, niet tegenstaende groote swackigheydt, ende Koortse, evenwel noch ghenas, ende langhe jaren daerna gheleest heeft.

In ongesonde lichamen, gelijk die van de Blauwschuyt op-gegeten werden, valt het meest ongheneelick: insonderheydt de Water-suchtighe, wanneer de gefwolle, ende klaer-gespanne Beenen met kleyn gaetjens open-bersten, daer dan het scherpe water uyt-leckt, waer op het Kout-vyer, ende de Doodt volght.

6 Wy koment tot de *Genesinge*; dewelcke gheen oogeblick en dient uyt-gestelt, of men komt lichelijk te laet. Want ick hebbe ghesien, dat na het Kout-vyer hem maer even aen 't Been mer blauwe vlacken gheopenbaert hadde, het selve in eenen dagh het gheheele lichaem over-liep, ende sulcke Siecken in twee drie dagen wech-nam; ja somtijds wel eerder, na de gestalte der lichamen.

Dewijl het Kout-vyer een verftervinge is, so bestaet het genesen in deselve te weren. Soo dra dan het minste teycken hem openbaert, dient het Hert, daer al de kracht van daen komt, ghesterckt teghen de quade dampen. Hier toe is bequaem Conserf van Gouts-bloemen, van Bernagy-bloemen, van Rosen, van elcks een once, Conf. Alkermes een loot, met Syroop van Citroenen ghemenght, ende eenighe droppels, tot dat het rinsch is. Olye van Swavel. Van dese Conserf dient vijf ses mael daegs ghebruyckt de groote van een Castany, en tusschen beyde somtijds gedroncken van een Koel-dranck, ghemaect van een pint Gerste-water, drie oncen Syroop van Citroenen, een half vierendeel-loot Zout van Scordium, ofte van *Carduus benedictus*, met eenige druppels Olye van Swavel, tot dat hy rinsch genoegh is. Men mach oock nemen een, ofte twee pinten Kaerne-melck, zieden die op met z oncen van de wortels (die gheen smaect en gheven) van Scorzonera, ende van 't vyer nemende den pot volen met Suyringh (want die en moet niet ghesoden werden, of haer kracht vervlieght) ende so gekout zijnde, van de Wey drincken. Is mede dienstigh teghen den nacht in te nemen een vierendeel-loot Theriakel, Mithridaet, ofte Diascordium. By het voorgaende hebbe ick altijd met groot voordeel van buyten doen op-leggen een Pap, bestaende uyt groene bladeren van Alsen, Scordium, Wijn-ruyt,

van elcks twee handen vol ('s winters kanmen het poeyer nemen van het gedroogde kruyt) in stercke Wijn gekoockt, en gestampt zijnde, daer by gedaen twee oncen Vijgh-boonen-meel, een loot gheftooten Aloë, ende eens soo veel Theriakel, ofte Mithridaet, met twee, ofte drie oncen Voor-loop van Brandewijn, ofte in plaets van beyde Theriakel-water. Op de naeste plaetsen, om het voort-kruypen te steuten, dient geleydt de plaester, *Defensivum* genoemt, daer over wat Theriakel, ofte Mithridaet dunnekens gestreken, ofte onder-gemenght is. Ende dit is so veel belanght de Genesinge in 't algemeen: wy sullen nu komen in 't bysonder tot de verscheyde oorsaken.

Voor-erst, aengaende de *Kouw*: Wanneer in yemant eenigh Deel te seer verkout is, dat evenwel noch geen teyckenen van Kout-vyer uyt en geeft, maer alleen root is, met stekende pijn, ende brant; soo en dient deselve niet terstont dicht by 't Vyer te komen, maer een weynigh af te staen, ofte het Vyer kleyn te maken, op dat de Warmte haer allengskens wederom mocht vergaderen. Ja, indien her deel niet gheheel van Kouw so verftijft en is, dat het gheen Bloedt meerder en heeft, dan salmen het selfde met Snee, ofte met scherpe Lappen in kout water ghedoopt, hardt wrijven; waer door dan het selfde sijn vorige warmte allengskens sal wederom krijghen. Soo hebbe ick verstaen uyt mijn Swager, en andere Gesanten, die van wegen onsen staet in de Noortsche Landen geweest zijn, dat de Inwoonders aldaer voor gebruyck hebben, de gene, die van Kouw verftijft, en by-na doodt gevroron zijn, eerst in kout Water te doopen, ende de uyterste Leden met Snee te wrijven; ende dan eerst in de Stooft te brengen. Daer, ofte op 't bedde, gheven sy deselvighe dan te drincken, om de warmte van binnen na buyten te spreiden, *Mede*, met gheftoote Kaneel, Naghelen, Gember, ofte ander kruyt. Sommige nemen alleen Brandewijn; die soo van binnen, als van buyten bequamelijck ghebruyckt wert. Het ghemeen volck hier te Lande, als oock in Duytslant, stoven een verkleunt Deel met het af-sietel van bevrore Knollen, in water gedaen; dan de wijn is daer toe beter. Vorders, na dat de pijn, ende de kouw wat versacht zijn, dient het Deel met een warme handt gheftreken, en sachtjens ghewreven, vet ghemaect zijnde in Olye van Dil, Camillen, ofte bitter Amandelen; ende daerna met warmer, als Olye van Bakelaer, ofte Seven-ghetijden-kruyt; ende ten laetsten met heeter, als Peter-olye, Spijck-olye, die van *Euphorbium*, ofte diergelijcke.

Ten tweeden, wanneer grooten brant de natuerlijke warmte doet vervlieghe, so dient, na Ader-laten, indien daer overvloet is van bloedt, het Deel een weynigh gheftooft met het af-sietel van *Scordium*, in Wijn, sap van Suyringh, een weynigh Azijn,

met wat Zout, ende dan de gemeite Pap daer omgheslaghen.

Het gheue, dat van buyten ('t welck de derde oorfaeck was) van Venijn komt, moet genesen werden, gelijk de dulle Honts-beten, beschreven in de *Genees-konste*.

Wat aengaet de vierde oorfaeck. Wanneer de natuurlijke warmte, door groote onsteking verflickt wert, dan moet, na een sachte Purgatie, eerst Bloet gelaten werden, om het toe-vloeyen te verminderen, daer op het Deel ghescherft, gelijk wy reerstont sullen aenwijfen.

Indien daer, ten vijfden, gebreck van voedsel is, ende dat de natuurlijke warmte, ende geeften belet werden in te komen, soo salmen in uyt-teerende Siekten het lichaam in alle manieren vervochtighen, ende van buyten het Deel sachtjens strijcken met Olye van Pier-wormen.

Wanneer dit alles niet en helpt, ende de dreygende versterkinghe vast voort-kruypt, soo salmen, om deselvighe te steuten, het Deel, volghens den draet van de Spieren, door-kerven. Daer toe komen wy ongeerne, ende nimmermeer, als door den noot gedruckt zijnde, wanneer geen ander middel te vinden is, ghelijck *Cicero* schrijft 1. *de Divin.* sulck hier ghebeurt. Want alleen door het scherven kan het verstorven Deel ontlast werden van het vuyl en bedorven Bloet, daer het mede gepackt is. Dit scherven moet dieper, ende dickwilder geschieden, na dat het Kout-vuur hem verspreyt heeft: de mate is, te komen tot het gefonde Vleysch, het welck de Siecke selfs wel sal aenwijfen. Want daer rakende, voelt hy eerst Pijn. Ende dan begint (seydt *Seneca* in sijnen 39. Brief) het Genees-middel voordeel te doen, als in een doof lichaem het ghevoelen Pijn uytwerckt. Na het scherven moet de plaets afgewasschen, ende ghebet werden met Pekel, ofte heete Brandewijn, daer *Ung. Egyptiacum* in gesmolten is; 'twelck de bedervinge weert, ende het doot Vleysch van het gefonde scheyt. Het selfde wert oock met Wiecken in de sneden geleydt, daer onder wat Theriakel, ofte Mithridaet vermengende, ende daer dan om-geslagen de verhaelde Pap, ofte een Plaester van *Peck*.

Doch als evenwel het quaet hier door niet en kan overwonnen werden, dan en valter, van wat oorfaeck het oock gesproken is, maer een uytkomst; te weten, na dat alles verfocht is tot behoudenis, ende het Kout-vyer soo verre de overhandt ghenomen heeft, van eenigh Deel gantsch te doen besterven, als 't selve af te setten. Welcke lesse der Geneesmeesters oock aengemerckt is van den Poët *Ovidius* 1. *Metam.*

*Cuncta prius sentanda, sed immedicabile vulnus
Ense recidendum est, ne pars sincera trahatur.*

De reden is, om 't gene eens doot is, niet wederom

en kan levendigh gemaect werden, ende dat foondanigh Vleysch het by-staende besmettende, 't selve oock tot versterkinghe treckt. So seydt de gemeite *Cicero* in sijn derde Boeck *de Divin.* dat sommighe Leden afgheset werden, als sy gebreck van Bloedt, ende Geeften beginnen te krijghen, ende d'andere Deelen schade aen-doen. Daerom moeten wy weten (ghelijck wel vermaent is van *Varro* in sijn Boeck van de *Exagog.*) dat een vinger dient afgesneden, als daer door belet soude werden, dat het Kout-vyer niet tot den Arm en quame. Het selfde wert oock ghepresen van *Ammianus* in het 17. Boeck van sijn Histoye, als mede van den Poët *Claudianus* 2. *Entr.*

— *truncantur & artus,*

Ut liceat reliquis securum vivere membris.

Hier in komt het veel aen op de gestalte, ende gematigheydt der Leden. Ick hebbe altijd ghehen dat in maghere, selver in uyt-gheteerde Lichamen, met beter uytkomst afgheset werde, als in de bloetrijcke, die dickwils door groote bloet-stortinghe verflauwen. Daer-en-boven zijnder eenighe Deelen, die niet en konnen afgeset werden, waer in dan voorfichtigh ghegaen dient, ghelijck de Poët *Claudianus* oock vermaent *de bello Getico*:

*Cautius ingentes morbos, & proxima cordi
Vulnera Pannonia tractat sollertia cura,
Parcendoque secat, ferro ne longius acto
Irrevocandus eat scilicet vitalibus error.*

Hy seydt wel, datter vry spaersaem dient aen de Borst gesneden, om, door de naderheydt van 't Hert, te geenen onweder-roepelijken mis-flagh te begaen. Dan hier en wil het uyt-snijden niet wel vallen, ghelijck oock in den Buyck, voornamelijck als het Kout-vyer vele plaetsen besit, die dan wel alle-gader dienen wech-genomen, ende sulcks niet konnende gheschieden, soo is 't bekaeyt werck. Over-sulcks en moet het Deel, dat in het menschelijck lichaem besmet is, niet altijd afghesneden werden, ghelijck *Dionysius Halicarnassens* schrijft in 't 6. Boeck van de Roomsche oudtheden. Want hier uyt en kan de Meester gheen cer, noch de Siecke geen gefont-heydt bekomen. De Genesinghe van de Wonde, seydt *Iustinus* 12. *Hist.* was swaerder, als de Wonde selve. Derhalven is beter, 't gheue men voor de handt weet ongeneeslijck te zijn, niet aen te roeren, maer de nature bevolen te laten, om den Siecken gheen vergheeffe pijn aen te doen, ende het quaet meerder te terghen. 't Selve werdt oock van den Poët *Ovidius* belast 3. *de Ponto* 7.

Curando

*Curando fieri quaedam majora videmus
Vulnera, quae melius non tetigisse sunt.*

Beter val (hoewel oock niet sonder ghevaer) heeft het af-setten in de uytterlijcke lidmaten, te weten, Armen ende Beenen, Handen ende Voeten, Vingeren ende Teenen. Dan de minste swarigheydt valt in 't Saccken, alwaer het Kout-vyer wel licht inkomt, maer oock lichtelijck tot scheidigh ghebracht wert, behalven in Water-suchrige.

Wy komen nu tot de maniere van af-setten. Na dat de Siecken een Ey gheslorpt, een Wijn-sopjen, ofte yet anders hert-sterckende ghebruyckt heeft, salmen hem bequamelijck stellen, ende vast houden, ofte (soo het noodigh is) binden, ende dan de Spieren op-getrocken zijnde, boven de plaets, daer de sné sal gaen, het Deel geheel vast toe-binden. Door desen bandt wert voor-eerst het veel bloeden ghesteut, ten tweeden het gevoelen wat benomen, ende ten derden de Spieren soo op-geschort zijnde, saccken, na dat het lidt afgeset, ende den bandt los ghe-daen is, wederom na beneden, alwaer sy dan het uytterste van de Beenderen bedecken. Aengaende de plaets; het af-setten van Vingheren, ofte Teenen, gheschiet bequamelijck in 't Gewricht; alwaer, als het quaet sulcks toelaet, het snijden met minder ghevaer gheschiet, ende met minder pijn. Want de Zenuwen, ende Pefen door-sneden zijnde, werden na bovenen getrocken, met Vleysch bedeckt, ende daer en volght geen Treckingsh op. Maer wanneer de verstervinghe in het Been is, soo salmen het selve soo veel onder de Knye af-setten, datter even ghe-noegh blijft om op een stelt vast gemaect te werden. Het welck oock plaets heeft, als de Voet maer het Kout-vyer heeft. Want in een Been en behoefmen niet ('t en zy het quaet al na bovenen ghetrocken was) ontrent het verstorven Deel juyft af te setten, maer men magh wel het gesonde vorder aentasten. Soo hebbe ick hier in 't Gast-huys verscheyde Krijghs-knechten, welckers Voeten door kouw verstorven, ende selfs het Been bedorven, ende als verwolmt was, met seer goede uyt-komst de Been-pijpen doen af-setten ontrent een handbreedt onder de Knye. Want indien daer meerder gelaten wert (gelijck aen sommige te sien is) sulcks en streckt hier niet alleen tot ondiens, maer valt oock beswaerlijck, ende is den gangh in de weegh. Dan in teghendeel moet in den Arm seer weynigh van 't ghesonde Deel afgenomen werden, maer af-ghefer dicht by het ghene verstorven is. De plaets ghevonden zijnde, salmen met een scherp Mes tot het Been toe snijden, selfs door het bekleedende Vliesch, ende dan spoedigh het Been met een Zaegh af-setten. Dat af-ghezaeght zijnde, ende genoegh uyt-ghebloeyt hebbende, moet het Bloet gestempt

worden. Galenus in sijn rweede Boeck aen Glaucon, die daer in by vele ghevolght wert, neemt hier toe een gloeyend Yser, om de Vaten toe te senghen. Het welck al van oudts gh-bruyckelijck te zijn gheweest, blijkt uyt de Poët Claudianus 2. in Eur.

*Ulceras possessis alte suffusa medullis
Non leviore manu ferro sanantur, & igni,
Ne noccat frustra mox eruptura cicatrix.
Ad vivum penetrant flamma, quo funditus humor
Defluat, & vacuis corrupto sanguine venis
Arescat fons ille mali.*

Dan dit Branden en kan ick niet met Paré niet toestaen; dewijl het al te groote pijn verweckt, wanneer het snijden in ghesont vleysch (ghelijck noodtsake-lijck is, hoewel Cicero, in sijn ghespreck voor Sestius, sulcks seydt wreedtheyt, ende beuls werck te zijn) ghedaen is; waer op dan van wegen de zenuwach-tighe Deelen quade toe-vallen by-komen. Daer-beneffens werdt door dat Branden veel ghesont Vleysch verteert, het welck de Beenderen ont-bloot, ende belet dat de Wonde met Vleysch, en Vel niet wel gestoren en kan werden. Derhalven is beter, dat op de Wonde gheleydt werdt Werck in Wit van Ey ghedoopt, ende daer op-ghestroyt Poeyer van Bohus, Stof-meel, ende andere Bloedt-stelpende middelen in het 13. capitel van 't eerste Boeck beschreven. Daer dient dan de Plaester om-gheflaghen, *Defensivum* ghenoemt. Dit eerste Verbandt en moet niet afghenomen werden voor den tweeden, ofte derden dagh in de Somer, ende den vierden in den Winter, 't en ware haer eenighe an-dere swarigheydt openbaerde. Ondertusschen het Lidt in sijn rechte ghestalte op een sacht Kussen ge-leydt zijnde, salmen het tweede Verbandt op de-selvede maniere doen, ende het Been met droogh Plockfel decken, ende dit soo langhe vervolgen tot datter niet meerder te vreesen en is van Bloet-stor-ringh. Dan dient daer op-geleydt een *Digestif*, aen-ghewesen in 't 11. capitel van 't ghemelte boeck. Wanneer hier door de Wonde tot Etter ghebracht is, soo moet deselve ghesuyvert werden met Salve van Ioffrouw-merck, ofte andere, die in het 12. cap. van 't selfde boeck beschreven zijn. Ondertusschen en dient niet versuymt, dat de Lippen van de Wonde, door klevende Plaesters aen de kanten geleydt, ende daer aen-ghebacken zijnde, met een dubbel-den draet by malkander ghetrocken werden. De vorder Genesinghe is ghelijck met andere Wonden.

7 In dit swaer gebreck dient oock sonderling ge-let op een goede *Maniere van Leven*, dewelke na de verscheyde Oorsaken of verkoelende, en vochtigh-

36 J. V. BEVERW. VERVOLGH VAN DE WONDEN.

makende moet wesen, ofte verwarmende, ende verdrooghende; doch altijd Hert-sterckende, ende de bedervinghe tegen-staende. Tot dien eynde magh by de Spijse ghedaen werden Kancel, ofte ander kruydt, als mede Sap van Citroenen, ende dierghelijcke. Sommighe meenen dat de Slaep hier weynigh behoort te zijn: dewijl, segghen sy, dit quaet, dat in de wakende eenen Vinger aen-groeyt, in slappende tot vuur toe-neemt, om dat de natuylijke

warmte haer in den Slaep na binnen begeeft, verlatende de uytterlijke Leden, alwaer dan het Koutvyer de overhandt neemt. Dan dese reden en kan ick niet wel voor bondigh keuren. Want in den Slaep en treckt de natuylijke Warmte soo niet na het Herte, dat sy de uytterlijke Leden (ghelijck haer Warmte wel uytwijft) soude verlaten: maer door het slapen meerder ghesterckt zijnde, kan het ghebreck soo veel te beter wederstaen.

HET

H E T
 V I E R D E B O E C K,
 V A N D E
 B E E N D E R E N.
 H A E R
 O N T L E D I N G E,
 E N D E
 B R E U C K E N.

Het Eerste Capittel.

- 1 Nootsakelijckheyd van de kennisse der Beenderen,
- 2 Beschrijvinge,
- 3 Gematigheyt, ende Gestaltenis,
- 4 Stoffe, ende werckende Oorsaeck,
- 5 Gebruyck,
- 6 Geraemte,
- 7 Verdeelinghe.

Om de gebroke Beenderen wel samen te voegen, ende d'ontledene bequamelijck in te setten, soo moet een Heel-meeſter (gelijck Hippocrates sulcks ſijnen ſoon Theſſalus ernſtigh vermaent in ſekeren brief, en na hem Galenus in ſijn Uytleggingen op Hip. van de Geleden) volkomen kenniſſe hebben van haer natuerlijcke gelegentheydt, hoedanigh ſy zijn, ende in wat gedaente haer ſtanſel is. Want, ſonder die werſchap, ſoude hy lichtelijck van recht krom, van krom recht maken, ofte tot eenige wanſchapenheydt oorſaeck gheven. Derhalven ſal wel nootwendigh zijn, dat wy hier mede, voor al-eer tot de gebreken te komen, een beſchrijvinge ſtellen der Beenderen.

1 De Beenderen zijn de hartſte, koutſte, drooghſte, ende ongevoelijckſte Deelen onſes lichaems, geſproten, door de kracht van de natuerlijcke wermte, uyt het verſte, ende aerdtachtighſte van 't Zaet, om

het geheele lichaem te dienen tot ſtanſel, ſteunſel, en rechtigheydt.

3 De drooghthe der Beenderen komt door her uyt-trecken van de verſte Vochtigheydt, gedaen van de hitte. Zijn niettemin kout, om dat, wanneer die vochtigheydt verteert is, de hitte nootſakelijck ver-vlieght. Waer op dan nootſakelijck moet volgen een hardigheydt, ende ſtijvigheydt, ſonder dewelcke de Beenderen haer ampt niet en kunnen bekleeden. Sulcks ſietmen dagelijcks aen de jonge Kinderen, die van wegen de ſachtigheydt van haer Beenderen niet gaen, noch ſtaen en kunnen, ende daerna allencxkens beginnende te gaen, dick wils komen te vallen, ende ſtruyckelen. De meer-gemelte Hippocrates verhaelt 2. Epid. van een Kindt, dat ſonder Beenderen ghe-boren was, maer niet boven vier vingeren groot, en 't welck niet langh en leefde. De hoogh-ghelcerde Fernelius betuygh 2. de Abdit. geſien te hebben de Beenderen van Armen, ende Beenen, ſoo ſacht, dat ſy, niet anders als Was, op alderley wiſſe verdraeyt, ende uyt-gereckt wierden. Welcke ſachtigheydt haer rechte ghebruyck wech-neemt. Want daer door bouw-valligh zijnde, en kunnen aen het lichaem voor geen pylaren verſtrecken, gelijck ſy van natu-ren anders doen, ende daerom van wegen hare hardigheydt (waer by noch komt de over-een-ſtemminge van drooghthe, kouwighheydt, en ongevoeligheydt) de Steenen, die, om het harde Menſchelijck gheſlacht (*genus ſturtum*) te herſtellen, van *Deucalion*, en *Pyrrha* gheworpen wierden, aerdigh 1. *Metamorph.* by den Poët Ovidius ghenoeemt, Beenderen der Aerde, onſe groote Moeder.

*Magna parens terra est, lapides in corpore terra
Ossa reor dici.*

Sommighe meenen, dat sy oock wel te hart kunnen werden, waer door vele Beenderen aen malkanderen wassende, tot een Been souden groeyen, ghelijck in oude luyden gesien werdt, hoe krom sy na de aerde gaen, uyt oorfsake, dat de Wervel-beenderen van den Rug-graet aen malkander vast raken. Dan sulcks en geschiet niet, na mijn oordeel, van dat het Gebeente verhart: maer wel dat het Kraeck-been, en de Banden, door den ouderdom verdroogen, en in-trecken.

Ten laetsten zijn de Beenderen noch Ongevoeligh gheschapen, ten aensien sy door den last des lichaems, en de gestadige beweginge, niet gestadigh en souden verseert werden. Dese ongevoeligheydt en komt niet uyt oorfsake, dat de Beenderen hart zijn, want dan en souden oock de hartste Tand en niet gevoelen: maer om dat door haer selfstandigheydt geen Zenuwen en schieten, gelijk Laurentius voor-geeft 2. Anat. 2. Dan de sachte Zenuwkens, die de Tand en krijgghen van het seste paer der Herffen-zenuwen, en komen oock niet in het lichaam van de Tand en selve, maer blijven daer buyten, en de Tand en werden van binnen in haer holligheydt bekleet met een Vliesjen, het welcke, als oock de Zenuwkens, alleen de pijn gevoelen, daer het Been, gelijk alle d'andere Beenderen, ongevoeligh is. Want sy werden sonder eenigh gevoelen gevijlt, en gebrandt.

4 De Stoffe van de Beenderen hebben wy ghestelt te zijn het verfte, en aerdtachtigste van't Zaet. Want al schijnt het zaet eenderley te wesen, soo bestaet het nochtans uyt verscheyde deelen, uyt het taeyste, om dat het uyt-gereckt kan werden, komen zenuwen, vliessen, en banden, uyt het verfte, en aerdtachtigste, om de sterckte, de Beenderen. Dese stoffe door-werckt werdende van de natuerlijke wermt, die daer in blijft, verdrooght deselve allenckens, tot datse de hardigheydt van Been krijgghet. De Poët Ovidius schijnt dit mede aen te wijsen op de gemelte plaets.

Quod solidum est, flectique nequit mutatur in ossa.

5 Wat het Gebruyck der Beenderen betreft, dat stellen wy te zijn, om het geheele Lichaem te dienen tot stansel, steunsel, en rechtigheydt.

De Beenderen geven het Stansel niet alleen aen't geheele Lichaem, maer oock aen alle de Deelen. Aen de Beenderen hanght de groote, ende gedaente van't Lichaem. Galenus gelijket daerom deselve 1. Anat. adm. by de staken van de tenten, dewelcke, na dat sy ront, ofte vierkant gestelt werden, deselvige ront, ofte vierkant maken. So volgen oock de bysondere Leden het stansel van de Beenderen. Een groot, ende wel ghemaect Hooft, wijst aen vele, ende gesonde Herffen. De Poët Homerus, beteyckenende Ther-

sites, voor een onbeschoft mensche, en van ongesont oordeel, beschrijft hem met een spits Hooft, als waer van de Herffenen oock qualijck ghestelt waren. De Longen en kunnen niet iwaerder beschadicht, noch haer werkinghe meerder belet werden, als door een quade gestaltenis van de Ribben. Sulcks bevinmen aen de gene, die Gebuccheit zijn, en aen jonge Dochterkens, diemen met geweld dunne middelen wil maken, ghelijck of het beter was dun, als gesont te zijn. Ick verwondere my, dat dese schadelijcke gewoonten, van de Borst te prangen, so lange in de werelt geweest is. Want de Poët Terentius heeft dit al berispt in Eunuch, met de versen van G. A. Bredero, in onse tale aldus na-gevolght.

*De Moeders zijn wel sot, die hare kleyme kind'ren
So rijgen, dat sy haer het wassen gantsch vermind'ren,
En dringen't teere wicht in een geboortste lijf
Van blick of loodt benaeyt in harde steecksel stijf,
Daer gaen de wichters in benepen en gespannen,
En werden nimmermeer volwasse kloecke mannen,
Wert hier een Dochter nu wat poestigh wet en blos,
Die dunckt haer nut te zijn in't leger voor een tros.*

Ten tweeden strecken de Beenderen tot Steunsel, om, gelijk als pylaren, het lichaam te onderstunten.

Het derde ghebruyck hebben wy ghestelt in de Rechtigheydt. Want sonder Beenderen en soude de Mensch niet hebben kunnen recht over-cynde staen, ofte gaen; maer was genootsaect, als de wormen, oft slangen, te kruypen, het welck niet gevoeght en soude hebben een Dier, dat over alle Dieren Heer ende Meefters is, ende gheschapen om den Hemel te aenschouwen.

6 Ende om dat het Menschelijke lichaam verscheyde werkinge moeste uyt-voeren, soo en diende het niet van een Been te bestaen, maer uyt verscheyde Beenderen te samen-gevoeght. Want hadde het maer een eenigh Been, so soude het altijt, als een staeck, stijf, ende onbeweeghlijck wesen; gelijk Columbus getuyghet, yemandt gesien te hebben, die niet als ooghen, tonghe, gemacht, buyck, ende borst be-roerde: ende dat na sijn doot bevonden werde, alle sijn lidmaten van het hooft, tot de voeten, vast ende onbeweeghlijck aen malkander te hanghen. Om de verscheydenheydt dan der beweginge was noodigh, dat het lichaam uyt verscheydene Beenderen samen-gevoeght werde.

7 Dese vereeninghe der Beenderen noemen wy Geraemte, en oock na het Griekische woort *Skeleton*, en werdt verdeelt in drie deelen, Hooft, Rimp, ende uytterste Lidmaten, die wederom haer nader verdeelinge hebben, gelijk in't volgende sal aangewesen werden.

Het

Het II. Capittel.

- 1 Hoof-beenderen, en over-een-stemminge van deselve met d'andere.
- 2 Beckeneels Benaminge,
- 3 Wesen, ofie selfstandigheyt,
- 4 Gedaehte,
- 5 Verdeelinghe,
- 6 Hoof-pan,
- 7 Voor-hoofis-been met sijn Holligheyt,
- 8 Opper-hoofis-beenderen, ende Bregma,
- 9 Slaep-beenderen,
- 10 Achter-hoofis-been,
- 11 Wigge-been, ende Sadel,
- 12 Hoof-naden,
- 13 Aengezicht,
- 14 Opper-kaeck, ende Iuck-been,
- 15 Onder-kaeck,
- 16 Tand.

I

IN 't verhandelen van de Beenderen onses lichaems, sullen wy beginnen van het Hoof, so om dat de natuerlijke geboorte daer van begint (waerom oock de dooden met de voeten voor, na het graf gedragen werden, gelijk Plinius al van outs getuygt, daer op siende Perlius in dese versen :

*tandemque beatulus alto
Compositus lecto, crassisque lutatus amomis
In portam rigidos calces extendit.)*

als insonderheyt, om dat na de groote van 't Hoof, ghelijck Hippocrates aenmerckt, de nature van alle d'ander Beenderen moet gerekent werden. Niet dat sy alle uyt het Hoof spruyten, maer dat sy allegader na haer gelegenthey over-een-stemmen met de gene, aen dewelcke sy geleidet zijn, te weten, de beenderen van den Arm, met de Schouder-bladeren, het Dye-been met de Heup, de Heup met het Stuyt-been, dat met de Wervel-beentjens, die met het Ruggen-mergh, dat met de Herffenen, ende die met het Beckeneel. Daer van sullen wy nu handelen.

2 Her Beckeneel wert also genaemt, gelijk oock in 't Grieks *Kranion*, om dat het als een Beckeneel, Helmet, ofie Storm-hoet het Hoof beschermt; gelijk oock het bovenste, na de ghelijckenisse, Pan, Hoof-schotel, ofie Hoof-schele.

3 Hier in staet voor-eerst aen te mercken het Wesen, het welck beenigh is, om soo veel te beter de Herffenen, de plaets van ons redelijke Ziele te bevrijden van alle ongeval. Daer toe moest het noot-sakelijck ofie vast ende dun, ofie vast ende dick, ofie dick en voos gheschapen wesen. 't En is niet vast en dun: want dat soude dat quetsen te seer onderhavigh zijn gheweest. Niet vast ende dick: want dat soude door sijn swaerte al te moeyelijck ghevalen hebben. Maer is dick ende voos. Dick, om dat het van buy-

ten so licht niet en soude beschadicht werden. Voos nochtans om drie redenen. Eerstelijck, op dat het de Herffenen door al te swaren gewicht, niet persen en soude. Ten tweeden, op dat het in sich soude besluyten Morgh tot voedtsel; ende daerom is de Pan dubbelt, de Heel-meesters noemen 't twee tafels, ende Hippocrates in sijn Boeck van de Hoof-wonden *diploon*, alwaer hy oock aenwijft, dat de Pan onder alle Beenderen alderlichtst ontsteckt. Het welck te sien is in 't trepaneren, ofie door-boren: in welke werckinge het boor, of trepane tuschen beyde moet afgenomen, en in water, ofie melck gedoopt werdt, op dat, in 't lange om-draeyen het selve verhitende, gheen onstekinghe en kome te veroorsaken. Het gebeurt somtijts, door slagh ofie stoot op 't Hoof, dat 't gemelte bloerachtigh Morgh uyt sijn plaets schietende, komt te bederven, ende ontsteken, 't welck dan de Pan mede-ghedeelt werdt, sonder datter van buyten yet aen te sien is. Daer op volgt veltijds, dat eenighe weken, ja maenden daerna, wanneer de gequertste niet quaets en vermoedet, deselve buyten verwacht schierlijck komt te sterren. De derde oorsaek van de voosigheyt des Beckeneels, is, om doortocht te gheven aen de dampen, die van beneden in de Herffenen op-wellen.

4 De Gedaehte van het Beckeneel is natuerlijck, ofie onnatuerlijck.

Natuerlijcken stant heeft het, zijnde rontachtigh, een weynigh langhwerpigh, voor en achter uyt-puy-lende, en ter zijden plat. Rontachtigh om drie redenen. Voor-eerst, om vele Herffenen, gelijk de Mensche die meerder heeft als andere Dieren, te konnen herberghen; alsoo de ronde gedaente meest kan bevatten. Ten tweeden, om soo lichtelijck van buyten niet beschadicht te werden; dewijl 't gene ront is, so niet tegen en houdt, maer alles daer lichtelijck op afschampt. Ten derden, om te beter konnen bewegen; want dat ront is, kan vaerdiger omgedraeyt werden, als yet dat een ander gedaente heeft. Moest evenwel noot-sakelijck een weynigh langhwerpigh wesen, om te bevangen de Herffenen, en By-herffenen. Uytstekende van voren, om de Tepelachtighe uyt-puylingen; van achteren, om de By-herffenen, en den oorspronck van het Ruggen-morgh, plaets te maken. Het is van rer zijden plat, insonderheyt na voren, om met het achterste Deel in 't gewicht te staen, also her voorse swaerder is van wegen de veelheydt der Opper-kaeck-beenderen; en op dat de Slaep-beenderen de Ooghen, wanneer sy ter zijden om-sien, niet en souden in de weegh zijn.

Onnatuerlijck is het Beckeneel ghestelt, wanneer het te groot, te kleyn, te ront, te spits (ghelijck wy in 't voorgaende Capittel van *Therites* geseyt hebben) ofie andersins van den gemeenen loop der Nature is af-wijckende; waer over Hippocrates kan nagesien werden.

5 De Herffenen, als woon-plaets van ons redelijcke Ziele, werden beschermt door een Beckeneel, ofte beenigen storm-hoet, die mede niet, gelijk het geheele lichaem, uyt een Been bestaet, maer uyt verscheydene, in dicke, bolligheydt, en hardigheyt verschillende, om de verscheydenheydt der werckinghe van de Herffenen. En also daer toe geen beweging van nooden was, soo en zijse niet te samengevoeght, als de Lidmaten, maer vast ende onbeweeghlijck aen malkanderen door Naden gehecht.

Voor-erft verdeelen wy het Beckeneel in de Hooft-pan, en 't Aengesicht.

6 De Hooft-pan bestaet uyt acht Beenderen, Voor-hoofs-been, Achter-hoofs-been, twee Opper-hoofs-beenderen, twee Slaep-beenderen, Wig-been, ende Seef-been.

7 Voor-hoofs-been, ofte Krans-been (soo genoemd, om dat de Kranffen op die plaets ghedragen werden) begint van den Krans-naet (waer van wy terstont sullen spreken) ende komt tot aen den ghemeeen Naet, die door den Ooghen-kuyl daect. In dit Been staet een Heel-meeftter wel te letten op de Holligheyt ontrent de Wijn-brauwen, tusschen beyde de tafelen van de Pan, op dat hy niet en meene, dat, wanneer de eene tafel gequetst is, de andere oock gequetst zy, ende alsoo qualijck daer een Boor soude op-ferren. Ambrosius Paré getuyghet, ende werdt door de ondervindinghe bevesticht, dat, wanneer door quetsure, de uytelijcke tafel ghebroken zijnde, dese Holligheyt ontdeekt werdt, de Wonde gemeenlijck ongeneeslijck is, ende niet als met een Plaesterken moet bedeckt blijven. Dese Holligheyt is van boven ronts-om met been besloten, dan onder isse door-tochtigh in den Neus. Sy werdt ghemeenlijck van een Beenderken, uyt de onderste tafel spruytende, in twee gedeelt, ende van binnen bekleet met een groenachtigh vliesjen. Over 't ghebruyck van dese Holligheyt twisten de Ontleders. Fallopius, van Wesel, ende Spiegel, meenen, dat de Lucht, door dese Holligheyt, den Reuck der Herffenen aen-brenghet. Dan het selve en is niet waerschijnelijck, alsoo hier geen Zenuwen en zijn, gelijk wel in andere sinnen, om den Reuck over te brengen. Bauhinus is van gevoelen, dat dese Holligheyt de Strem behulpigh is, en dat in de gene, die een platte Neus hebben, deselvighe, van den Pijl-naet tot den Neus loopende, uytgedaen werdt; ende dat daerom foodanige geen goet geluyt en slaen, maer door den Neus spreken. Maer de ondervindinghe toont geheel anders. Ick hebbe by de Heer Professor Paaw ghesien verscheyde Beckeneelen, die met dese Holligheyt wel versien waren, niet reghenstaende de Pijl-naet deselve in twee verdeelt hadde. Ende sijn E. stelde het ghebruyck van dese Holligheyt, om de Lucht door den Neus op-getrocken, in deselve op-gehouden, ende alsoo wat bereydt te werden, om met haer rauwigheyt, ofte groote en-

matigheyt, daer sy dickwils mede behebt is, de Herffenen niet te beschadigen. Dit gevoelen wert by vele gekeurt voor het beste.

8 De twee Opper-hoofs-beenderen zijn vierhoeckigh, scheyden van malkanderen door den Pijl-naet: palen onder aen den schubs-wijsen naet, voor aen den Krans-naet, achter aen den Winckel-naet. Dese Beenderen zijn de vooft, ende alderterste, seyt Hippocrates, om dat het Hooft, door de veelte der Aderen, hier de meeste uyt-dampingh van nooden heeft. De plaetse van dese Beenderen, daer de Pijl-naet, ende Krans-naet te samen loopen, is den top van 't Hooft, in 't Grieks, om sijn sachtigheyt, *Bregma* gheenoemt; want dese plaetse is in de eerst-geboorene kinderen open, ende van Been ontbloot, (vertoonende het kloppen der Herffenen) ende blijft noch soo eenige tijdt. Waerom sommige deselve den naem geven van Fonteyne des Hoofts. De gemelte Ontleder Bauhinus schrijft van een vrouw, in dewelcke dese openingh op haer ses-en-twintigh jaer noch niet ghesloten en was, ende dat sy verwijden door Hooft-pijn. Het Beenken, dat dese openingh sluyt, en krijght nimmermeer ghelijcke dicke, nochte vastigheyt, als de andere Beenderen; soo dat een Pan tegen 't licht gehouden, dese plaets doorluchtigh sal vertoonen. Waerom oock de Stovingen, Smeeringen, ende alle *Topica*, dat is, plaetselijcke Heel-middelen, op dese plaets ghebruyckt werden, alsoo hare kracht hier best kan door-schieten. Ende sommige Genees-meesters stellen alhier een fontanel, of loosgat, tot sturtinge, ende op-houdinge van de Sinckingen. Ende al is 't dat Laurentius sulcks niet goet en vindt, om de vaten, ende veselen van het dicke Herffenen-vlies: soo kan ick evenwel geruygen, het selve in Italien, daer het ghemeen is, ghesien te hebben met groot voordeel ghebruycken. Daer zijn sommige Schrijvers van onsen tijt, die dit Beenken, tot poeyer gestooten zijnde, tegen de Vallende-sieckte seer prijsen. Dit is de plaets, die Hippocrates, in sijn Boeck van de Hooft-wonden, keurt voor de gevaerlijckste, om ghequetst te werden. Ende sulcks niet alleen om der selver swackheydt; dan oock, om dat de slagen daer op recht neder-vallen, en alsoo niet af en schampnen, maer als wederom steuten; 't welck daerom oock meerder schuddingh, dreuningh, ende ontroeringh in de Herffenen veroorsaect. Het selve betoonen de stralen van de Son, die daerom des Somers meerder steken, om dat sy recht neder schieten, ende dat haer kracht als wederom steut. Sulcks heeft hier oock plaets; soo dat, door die groote beweginge, de binnenste Aderkens van de Herffenen dickwils komen te bersten, ende het bloedt daer uyt-loopende, de doodt te veroorsaken.

9 Aen de Opper-hoofs-beenderen volgen, ende zijn gehecht de Beenderen, die de Herffenen van ter zijde bekleeden, welcke plaets gemeenlijck de Slaep van 't

van 't Hooft gheheeten wert, (om datmen op deselve legghende, bequamelijck slaept) ende daerna dese Beenderen oock Slaep-beenderen. Sy werden in Latijn *Ossa temporum* genoemt, als of wy leyden, Tjdt-beenderen, om dat sy den tijt des levens, ofte den ouderdom te kennen geven. Want op haer plaets beginnen de hayren eerst grijs te werden; het welck de Poët *Virgilius* oock raectt, s. *Aeneid.*

Temporibus geminis canebat sparsa senectus.

Sy zijn rontachtigh, met d'Opper-hoofst-beenderen gevoeght schubs-wijs, ende dat, alsoo sy onder gheheel dick zijn, noodwendigh, om gheen meerder swaarte, ofte veel liever, ongelijckheydt te maken. In dese Beenderen zijn de drie Beenderkens, die het Gehoor dienen. Dan alsoo die niet en strecen ten dienste van een Heel-meester, so sullen wy deselve hier over-slaen.

10 Het seste Been van de Pan is het Achterhoofst, het welck bepaelt, ende omschreven werdt over-al door den Winckel-naet, ende een dwersse Lijn, gemeen wesende met het Wigge-been. Ende dit Been gaet alle andere in hardigheydt te boven, om dat de slaghen van achteren niet wel ghesteur, noch voorsien en konnen werden.

11 Het sevende Been, om dat het een Beytel, ofte Wigge gelijckt, ofte, als *Laurentius* meent, om dat het tusschen de Beenderen van de Pan, ende Opper-kaeck, gelijck een Beytel schiet, hebben de Grieken Wigge-been gheenoemt. Men soude het oock den naem mogen geven van Gront-been, om dat het een Deel is van der Herffenen gront-vest. Hier is de *Zadel*, op welcke den Trechter, ende Fluym-klierken komt, waer door de fluymen, ende vochtigheydt uyt de Herffenen in den Mont loopen.

12 Het achtte ende laetste Been van de Pan is het *Zeeften*, alsoo gheheeten, om dat het bovenste Deel vol gaetjens is, ghelijck een Zeve. Het ghebruyck van dese gaetjens, is voornamentlijck om de lucht hier door in de Herffenen op te halen, ende met deselve den Reuck aen de Herffenen te brengen; waerom oock de tepelachtige uyt-steeckfels der Herffenen, het voornaemste werck-ruygh van den Reuck, alhier in een holligheydt komen, ende als die door verkoutheydt, ofte anders verstoppen, dan vergaet den Reuck. Het ander ghebruyck van dese gaetjens is, het suyveren van de Herffenen. Want al is 't, dat de slijmericheydt door den Trechter gezezen wert op her Fluym-klierken, ende alsoo in den Mont; als evenwel de bovenste holligheden der Herffenen vol slijms zijn, soo druypt het selve door dese gaetjens van 't Zeeft-been, in den Neus, 't welck het snot is, dat wy door den Neus quijt werden.

Dit zy nu gheuoegh van de acht beenderendes Beckeneels, dewelcke, alsoo se met Naden aen mal-

kanderen ghehecht zijn, soo is oock noodigh dat wy 't ghetal, ende 't ghebruyck van deselve aenwijzen. Het getal van de Naden en is in Man ende Vrou niet verscheyden, gelijck *Aristoteles* gemeent heeft, maer hebben beyde eyghene, ende gemeene.

De *Eyghene* zijn, die de beschreven Pan-beenderen van malkanderen scheidt. De *Gemeene*, die de Pan scheidt van de Opper-kaeck, Wigge-been, ende Zeeft-been.

De *Eyghene* zijn tweederhande, echte en onechte. De echte, ofte rechte, zijn als de tanden van een Zaghe tegen malkanderen gevoeght, ende zijn drie in ghetal. De *Krans-naet*, die het Voor-hoofst-been van de Zijdel-beenderen af-scheyt. De *Pijl-naet*, dewelcke recht is, ende de Opper-hoofst-beenderen van malkanderen scheidt. De *Winckel-naet*, makende een drie-hoeck, omvanght het Achter-hoofst-been. De *Onechte*, ofte *Bastaert-naden*, zijn twee, schubs-ghewijs gheschapen, ende dies *Schubachtigh* gheseydt. Den eersten scheidt het Achter-hoofst-been met een dwersche linie van het Wigge-been, ende gaet door de holligheydt van de Slaep-beenderen, ende dan weder na beneden, ende de achterste Tand, het Wigge-been oock ronts-om begrijpende. Den anderen beginnende uyt het hol van de Slaep-beenderen, gaet midden door de Oogh-beenderen, ende komt in den Neus aen een, het Voor-hoofst van de opperste Kaecx-beenderen scheidende.

Het Gebruyck van dese Naden is, voor-eerst, om dat door deselve de Herffenen soude mogen uyt-dampen. Ten tweeden, om dat den Breuck van een been (het welck van de Glaes-makers oock nagevolcht werdt) niet en soude voort-loopen. Ten derden, om dat daer door het harde Herffen-vlies sijn Veselen schieten soude tot het maken van het Panne-vlies, ende 't selve teghen de Pan van binnen op-ghetrocken zijnde, de Herffenen, ende haer holligheden ruymmer plaets te laren. Want ghelijck in de Borst aen 't Herte, ende de Longhe, een ruymte gegeven is, in dewelcke sy vryelijck beweeght konnen werden: alsoo is oock in 't Hooft een ruymte ghelaten voor de beweginge der Herffenen. Dese gheschiet ghesamentlijck met de Hert-kloppingh, ghelijck in de versche Hooft-wonden klaerlijck waer-genomen wert. Ten vierden dienen oock de Naden, om dat de uytwendighe Heel-middelen te dieper souden in-gaen: daerom gebiedt *Galenus* deselve op de plaets van de Naden te leggen.

De kennisse van dese Naden is een Heel-meester seer noodigh; want voelende in de Wonden met sijn *Provet*, ofte *Proef-yser*, ende onevenheydt gewaer werdende, sal konnen weten, ofte de Pan gebroken is, ofte niet. Dan het ghebeurt, doch seer selden, dat de Naden in welschapen Hoofden veranderen: *Aristoteles* meende, dat de *Pijl-naet* in de

Vrouwen, ende Fallopius, in de Kinderen tot den Neus toe ginch. Maer sy zijn beyde verdoolt, also de Nature daer in somtijds speelt, ende geen eenen streck en houdt. Vesalius schrijft gesien te hebben, dat het Achter-hoofd mer den Pijl-naet doorsneden was. Doctor Paaw toonde ons twee kleyne Naden in de Opper-hoofds-beenderen by den Winckel-naet. Sylvius ghetuyght een Pan gesien te hebben, in dewelcke al de natuyrljcke, en gewoone Naden verdubbelt waren; het welck oock van Eustachius wert bevestight. In foodanighe gelegentheydt, in dien een Heel-meester met sijn Proef-yser over de gequetste Pan strijckende, ende vernemende onevenheydt op de plaets, daer de gewoonlijcke Naden niet en zijn; daer uyt oordeelde dat het Been ghebroken was, en soude van onwetentheydt niet te beschuldigen zijn; alsoo Hippocrates selve bekenet, daer in bedrogen te zijn geweest: die Man, van dewelcke Macrobius seydt, dat noch bedriegen, noch bedroghen konde werden. Dit zy genoeg van de Pan; is overigh te segghen van de Beenderen des Aenghesichts.

13. Het Aenghesicht wert verdeelt in de Opper-kaeck, ende Onder-kaeck.

De Opper-kaeck is in de Menschen, ende in alle andere Dieren onbeweeghlijck, behalven in de Crocodijl, ende Papegaey. De Crocodijl beweegt de bovenste, ende heeft de onderste kaeck soo vast aen de Slaep-beenderen, dat hys in 't minste niet en kan roeren. Maer de Papegaey roertse alle beyde. Nu in den Mensche is de bovenste onbeweeghlijck, voor-eerst, om dat het anders 't Gesicht, ende den Reuck soude beletten, daer-beneffens soude de harde kost oock so-wel niet ghekaeut konnen werden. Gelijck men siet in de Koren-molens, dat van de twee steenen, den eenen stil leyt, ende den anderen gedraeyt wert, om het Kooren sijn te malen; so gaet het oock mer onsen Mont, die de Spijse sijn moet malen voor de Maegh, en is derhalven noodigh gheweest, dat het een Been stil was, ende het andere hem beweeghde. Behalven dat het bovenste onbeweeghlijck moet wesen, om de fraeygheydt van het Aenghesicht niet te schenden. Want onsen Schep- per heeft insonderheydt gelet, om den Mensche met een fraey Aenghesicht te vercier, als wesende het beelt van de Ziele. Daerom en steeckt het niet uyt, ghelijck in de Beeften, maer is korter ende ronder, ende dien-volgende so veel te fraeyer. Derhalven maken de Rechts-geleerden oock swarigheydt om het Aenghesicht der misdadigen met brandt-teecken- nen te quetsen. Want in de Wet, *Si quis ad metallum* 17. C. de Panis, wert gheseydt, dat het aenghesicht gedaente heeft na de Hemelsche schoonheydt.

14. De Opper-kaeck bestaet niet uyt een, maer vele Beenderen; nietsoo seer om van een slaghe of stoot kleynder onghemack, ende schade te lijden:

als wel, om dat uyt haer t'samen-voeginghe de Banden van de Spieren soudent voort-komen, om te vasten aen haer beginselen, als beenachtighe Deelen ghevoeght, ende soo veel te stercker te zijn: daer-beneffens, om dat de Kaecks-beenderen niet alle- sins even vast ende hardt, ofte even dick ende vast moesten wesen. Dese Beenderen zijn elf in ghetal, ofte vijf paer, ende een ongepaert.

Het eerste paer zijn twee middelmatighe groote Beenderen, uyt dewelcke het onder-deel van den Oogh-kuyl, den geheelen kleynen Oogh-winckel, een gedeelte van het Juck-been, ende de Wang t'samen-gheset zijn.

Het Juck-been, ofte *Os jugale*, en is gheen een Been, maer alleen een vergaderinghe van twee uyt- stekende beenderen, het eene van dit Kaecks-been, het ander van de Slaep-beenderen. Dit is gemaeckt tot bescherminghe van de Slaep-spier. Want alsoo de Wonden hier veeltijds doodelijck zijn, ende dat de spanninghe ende onstekinghe van desen Spier, eenen diepen slaep ofte trecken van Zenuwen veroor- saeckt, ghelijck Hippocrates seydt in sijn Boeck van de Breucken, soo heeft de voorsichtige Nature den Pees van desen Spier van buyten als met een steene muer omcingelt.

Het tweede paer, zijn twee kleyne Beenderkens, die den grooten Oogh-winckel maken. Hier is mede de voorsichtigheydt van de Nature te sien, te weten een gat, het welck in den Neus door-gaet, waer door niet alleen de vochtigheydt van de Herffenen, die op de Ooghen valt, ende over de Wangh soude moeten loopen hebben, door den Neus sijn rocht heeft: maer eenigh vulnis, ofte kleynen Vlieghjens die in 't Oogh komen, door den Neus uyt-ghesnoten werden. Op de kant van dese holte zijn kleyne Klierkens, door dewelcke die vuy- ligheydt in de Neus uyt-ghesperft werdt, ende oock de rranen haren loop hebben.

Het derde paer, zijn twee groote Beenderen, bevangende alle de Tandten, ende dese zijn eygent- lijck van Galenus in het elfde Boeck van het Ge- bruyck der Deelen, op het negende capittel, voor de Opper-kaeck gehouden. Dese hebben in haer een groote holligheydt, om soo veel te lichter te zijn.

Het vierde paer, zijn twee kleyne Beenderkens in het onderste van 't Gehemelt, niet verre van het Wigge-been. Het Verhemelt van den Mont is vol kleyne gaertjens, door dewelcke de sluymige vocht- igheydt der Herffenen ghekleynst werdt tot in den Mondt, ghelijck door het Zeef-been in den Neus. Ende dit is de oorfaeck, waerom dat de Verhe- melt-beenderen soo dickwils komen te bederven ende te verrotten in de ghene, die seer sluymigh van aert zijn, voornamelijck soo by deselve vochtigheydt een scherpigheydt ofte quaetaerdigheydt is, gelijk in de

in de ghene, die de Pocken hebben. Ick ga teghenwoordigh over een Man, wiens fluymen, gelijk hy seydt, niet anders en smaken als Koper-root, ende dese hebben sijn ghehemelt wel 't vierendeel op-geweten.

Het vijfde ende laetste paer, zijn de twee Neusbeenderkens, die mer malkanderen het bovenste van de Neus maken. Dese Beenderkens en komen maer half wegghen den Neus, het overighe is van Kraeck-been. Want het en diende niet, dat hy heel van Been was, om niet licht te breken; maer hy moest boven van Been zijn, om aldaer open te staen, op dat de Lucht, die wy gestadigh vandoen hebben, daer door in de Herffenen soude op-ghehaelt werden. Onder moest hy van Kraeck-been wesen, om dat de Neus-gaten te beter ghesnoten souden werden, ende met eenen in 't adem-halen lichter op ende neder gaen, als oock om deselve toe te houden voor quaden Reuck, ende om datse soude konnen wijcken voor stoot ofte slaggh. Dese Beenderkens zijn langhwerpiggh vierkant, in den Mensch smalder, als in een Hont, ofte Sim: ende maken derhalven dat de Oogen van de Menschen so verre niet van malkanderen en staen. Welcke saeck soo verre van Aristoteles in *Probl.* ghetrocken wert, dat hy hier uyt wil betoonen, den Mensch onder alle Dieren de vernuffte te zijn. Want hoe datter minder plaets tusschen beyde de Ooghen is, hoe dat de stralen van 't Gesicht rechter linie hebben, ende maken, alle te samen komen, kleynder hoeck; het welck gauwer ende wackerder Gesicht veroorsaect.

Het laetste ende oneven Beenken, is de muer ofte het schutsel van den Neus, het welck tusschen beyde d'ander in komende, geen steunsel aen den Neus en gheeft.

15 Dit zy ghenoech van d'elf Beenderkens van de Opper-kaeck, wy sullen nu komen tot de Onderkaeck. De Mensch heeft deselve na de groote van sijn lichaem alderkortst, ende by-na rondt, om des Aenghesichts rondigheydt, die veel fraeyer ende aerdigher is, als de lenghte. De andere Dieren (behalven de Apen, die het Menschen Aenghesicht wat na-bykomen, ende oock by-na handen ghebruycken) hebben lange ende uytstekende Onderkaken, alsoose deselve in plaets van Handen ghebruycken, ende moeten bocken, om mer den Mont de Spijse van d'aerde te nemen. De Onderkaeck gelijckt van buyten eenen boogh, heeft van binnen groote holligheydt, om datse soo veel te lichter soude zijn in 't bewegen. Bestaet uyt twee Beenderen, die in de jonghe Kinderen noch niet vast aen een ghehecht en zijn, dan in volwassene zijne soo vast aen malkanderen verknocht, datse maer een Been schijnen te wesen.

16 In beyde de Kaken zijn de Tandén gepaelt,

welckers voornaemste ampt is de Spijse te kauwen, ende kleyn te breken, ende over te doen aen de Tonghe, om door de Keel geslickt te werden. Dit is 't gene wy eten noemen, waervan daerom in het Grieks, Latijn, onse, ende andere Talen, de etende Tandén haer benaminghe trecken. Deselvige beschrijven wy, te zijn de alderhardtste Beenderen, van binnen hol, met Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen versien, in de huyskens van de Kaken als spijckers ghevoeght, met Vliesen, ende Vleesch, als met Banden, vast gemaeckt, streckende voornamelijck om de Spijse te breken, ende voor de Maeght te bereyden.

Dat het Beenderen zijn, bewijst haer wesen, haer koude, ende drooghe gematigheydt; als oock haer hardigheydt, vastigheydt ende wittigheydt.

Dat het de alderhardtste Beenderen zijn, blijkt, onder andere, daer uyt, dat sy alleen, als de Romeynsche Schrijver *Plinius* betuygt (*7. Nat. 12.*) met het andere lichaem (ghelijck de Romeynen haer dooden pleghen te doen) niet en verbranden, ende (*36. 17.*) wanneer in den steen, diemen *Sarcophagus* noemt, het gantsche lichaem in veertigh daghen vergingh, ende als op-ghegeten werde, de Tandén noch gheheel over-bleven. Het was oock wel hoogh-noodigh, dat sy soo hardt waren, op datse, door het veel knauwen ende bijten op harde dinghen, niet te seer slijten en souden.

Tot de seven jaren is in de Tandén een merckelijke Holligheydt, mer een dunne schobbe, gelijk de Wassen-huyskens van de Byen, bekleedt. Door dese holligheydt, schieten eenige Zenuwken, Aderkens, ende Slagh-aderkens tot binnen in de Tandén. De Slagh-aderkens veroorsaken, dat, als een Tant doorboort wert, daer dickwils veel bloet uyt-springht, ende in onstekinghe, ende pijn, een klop-pinghe ghevoelt wert. Sy bewaren de natuurlijke warmte der Tandén, ende brenghen deselve haer voedsel aen, het welck sy gestadigh van doen hebben, om soo veel aen te nemen, als sy af-gaen. Nu datse groeyen, ende af-slijten, blijkt daer uyt, dat, als een Tant uyt-valt, ofte uytgetrocken is, de gene, die daer recht teghen over staet, veel langher uyt-waest, als die nevens hem ghelegen zijn, om dat hy gheenen Tant over hem hebbende, daer hy teghen werckt, ende wrijft, gestadigh af, en niet weder aen neemt, daer de neven-staende niet meerder groeyen, als sy door het eten verslijten; het welck duyr tot den laetsten onderdom, soo datse uytgetrocken zijnde, dickwils wederom wassen. Want het voedsel, ghelijck Hippocrates schrijft, loopter altijd met menichte na toe. Wy lesen van een Borgher uyt *Samothracia*, die noch wederom Tandén kreegh, na sijn hondert ende vier jaren. Ende Aristoteles ghetuyghet van sommige Vrouwen, die de Back-tandén na haer tachtigh jaer uytquamen.

Door de Aderkens wert het overighe voedsel wederom ghetrocken na het Herte. Van weghen het Zenuwken, ende het van binnen bekleedende Vliesjen, hebben de Tandenscherp ghevoelen (hoewel niet het been, als hier voor gheseydt is) ghelijck de groote pijn wel uytwijft, als mede datse van suyre, ende wranghe dinghen eggerigh werden.

De Tandens zijn, gelijk spijckers in een balck, vast in beyde de Kaecx-beenderen ghebecht. De Zenuwe in de holligheyt komende, maect haer vast, de Snafelen der Vliesen, hanghende om de wortels van de Tandens, binden deselve t'samen, ende van het Tant-vleysch werden sy rouws-om onderstut, ende het selve bedorven, ofte op-gegeten zijnde, so komen sy los te werden, ende uyt te vallen, gelijk in de Blauw-schuyt veeltijts te sien is. Haer t'samen-settinghe wert oock los, ende wanckelbaer door al te heete dinghen, die hare vochtigheyt doen verdwijnen; als oock door veel kout water te drincken, het welck de Troglodyten ghebeurt, ghelijck Scaliger schrijft, *Excer. 271*. Want het voedsel wert door de kouw daer van daen gedreven, ende de warmte uyt-gebluscht.

De Tandens staen in haer huyskens, sonder datse nochtans aen het Kaecks-been vast ghegroeyt zijn, het welck evenwel somtijds gebeurt is. Hollerius schrijft van een Heel-meester, die by sijnen tijdt te Parijs een Tant treckende, met eenen uyt-ruckte een stuck van de Kaeck, ende de nabuyrige Tandens, waer op een ghevaerlijcke Bloedt-vloeyingh volghde. De Tant-trecker voor Rechr gheroepen zijnde, werde vry ende onschuldigh verklaert, overmidts ondervonden werde, dat de Tandens niet na de ghemeene natuurs-wijse in haer holen gheplant waren, maer gantschelijck aen het Kaecks-been vast gegroeyt. Dit vonnis komt over-een met het gene de wijsgerige *Plato* stelt in sijn 5. boeck van de Wetten, seggende, dat een Genees-meester behoort vry ghewesen te werden, wanneer hy niet wetens, ende willens qualijck gaet. Want het verhaelde soude Efenalapius selve konnen ghebeurt hebben, die voor een Godt by de Heydenen ghhouden is, ende het Tant-trecken gevonden heeft, gelijk *Cicero* schrijft in sijn derde Boeck van de Nature der Goden.

De Tandens werden niet gemaect even als sy uyt-komen, ghelijck sommige dencken: maer haer af-teyckeninghe gheschiet te gelijk met die van de andere Beenderen; dan werden allengskens vol-trocken, soo datse eenighe tijdt onvolmaect in de Kaken schuylen, ende niet ghelijck uyt en komen. Want sommige vertoonen haer ras, gelijk de voorste, so om dat sy scherper zijn, als om dat het Tant-vleysch, daer sy onder steken, in 't suygen gestadigh tegen den Tepel wrijft, ende daer van verhittende, lichtelijcker verdunt, ende door-boort wert. Men leest van de Romeynen, *Marcus Curius*, die daerom

Dentatus, ofte Getande genoemt werde, ende *Papirius Carbo*, datse met Tandens gheboren zijn; het welck seer selden gheschiet. Maer sy openbaren haer ghemeenlijck eerst op de sevende Maendt, ofte wat later, indien het Kint kucht, ofte hoeft, ghelijck Hippocrates seydt, waer op dickwils, insonderheydt de Honts-tandens voort-komende, Struypen, ende Loop volghen, 3. *Aphor. 25*. Nu, waerom dat in den Mensch de Tandens langamer uyt-komen, als in de Beesten (den Olifant heeft sijn Tandens, soo dra hy gheboren is, ghelijck Aristoteles schrijft 2. *Hist. An. 5.*) als oock dat hy tandeloos geboren wert, seydt de gemelte Aristoteles 2. *de Gen. An. 4.* de oorsaek te wesen, om dat de aertachtige overtolligheyt, daer de Tandens haer groeyfel van nemen, onder alle Dieren by den Mensch minst is. Godt heeft daer in wel sorghe ghedraghen, ende de Kinderen sonder Tandens laten ter werelt komen, op dat sy in 't suyghen den Tepel niet quetsen, ofte door-bijten en souden; ghelijck men siet, dat vele doen, wanneer sy met Tandens suygen, ende maken, dat het bloet langhs de Borst loopt: het welck de Moeders, ende insonderheydt de Minnen, door de pijn, af-keerigh soude maken van 't soghen. Daerom spruyten sy wel ter tijdt uyt, wanneer het Kint begint te eten. Want elck Deel wert op die tijdt eerst volmaect, als sijn ghebruyck van nooden is. Hierom meent de meer-gemelte *Aristoteles 5. de Gen. An.* dat de Voor-tandens eerder uyt-komen, als de Back-tandens, dewijl de Spijse eerder doorlieden, als kleyn ghemalen wert. Het welck de oorsaek is van insicht, *finalis* genoemt; dan de werckende is, dat de Voor-tandens scherper zijn, ende dien-volghende eerder konnen door-boren, ghelijck nu gheseydt is.

De Tandens hebben verscheyden gebruyck. Het voornaemste is, om de Spijse te breken, kleyn te morselen, ende te malen. Soo seydt *Cicero* in het tweede Boeck van de Nature der Goden, *Dentibus in ore constructis manditur, exrenatur, ac molitur cibus: eorum adversi acuti* (dat zijn de Voor-tandens, ende Honts-tandens) *dividunt escas, intimi autem* (te weten, de Back-tandens) *conficiunt, qui genuini vocantur*. Ende dit is de voor-bereydingh van de eerste verteeringh, die in de Maegh gheschiet: ende als de Spijse in den Mont wel geknauwt, gemorselt, ende ghemalen is, dan is sy bequaem om in de Maegh wel verteert, ende tot goeden Gijl voor de Lever bereydt te werden. Die weynigh Tandens hebben (want die gheheel tandeloos zijn, besigen haer verharde Kevers) ofte die de Spijse, door honger, ofte slygheyt, eer datse half ghekauwt is, in-slocken, voelen, dat sy haer Maegh beswaert. De Beesten, die boven van Tandens ontbloomt zijn, om dat de stofse der selvige tot de Horens geaen is, moeten herkauwen, also de Spijse van d'onderste Tandens alleen niet

niet kleyn ghenoech gemalen en kan werden. Het tweede gebruyck der Tandē is, om de stem te maken. Want als men spreeckt, soo slaet de stem tegens de voorste Tandē; ende men bevindt oock, dat de gene, die tandeloos zijn, belabbert spreken, ende de R. ofte S. niet en kunnen uyt-brengchen. De Poët Homerus seydt, dat de Tandē den mensche gegeven zijn, om de klappernye te bedwingchen. Want sy staen als mueren voor de Tonghe. Sommighe meenen, dat sy mede tot cieraet souden strecken, also het leelijck staet, tandeloos te zijn. De nature heeft oock tot fraeygheyt van den Mont, ende welstant van de Tandē, deselve met Vleysch beset, ende met de Lippen, ghelijck als een schilt bedeckt, op datse, als een borst-weringh souden wesen voor de Tandē, om de koude Lucht wat te breken, ende tegen te houden. Aristoteles schrijft, dat de Tandē, die sommighe Beesten zaegachtigh, of uyt-stekende hebben, haer gegeven zijn, om te vechten, oft haer te beschermen: dan daer toe heeft de Mensche sijne Handen.

Het ghehal der Tandē is in alle Menschenen niet even-eens: maer altijd is het meerder veel beter als het minder. Want die langh leven, schrijft Hippocrates, hebben vele Tandē, ende die weynigh, ende ydele Tandē hebben, seydt Aristoteles, zijn kort van leven. Maer dit en gaet in alle Menschenen juyft niet altijd even vast. Want Suetonius verhaelt, dat de Keyser Augustus, ydele, weynige, ende rouwe Tandē ghehadt heeft, die nochtans tot den ouderdom van ses-en-tseftigh jaer gekomen is. Welck exempel Cardanus de Subt. teghens Aristoteles in-brenght. Dan Scaliger beantwoordt wel, genoegh te zijn, dat foodanige uyt-spraken meestendeel waer zijn; ende dat sulcks oock sels in de Kort-bondighe Spreucken van Hippocrates moet stant grijpen: dat mede Cardanus beter ghedaen hadde, de reden van 't ghene de Prince aller Wijs-gerighen te ondersoecken, als met een exempel de aensienlijckheyt van so grooten man te kreucken. De reden is dese: Weynigh Tandē beteyckenen, datter weynigh stoffe, ofte weynigh kracht is. Ende dit zijn beyde teyckenen van kort leven; ende nietemin oock oorfacck. Want de gene, die weynigh Tandē hebben, en kunnen de spijsse niet wel kauwen, ende deselve wel bereydt aen de Maegh over-senden, waer door dan geschiet, dat deselve aldaer niet wel verteert en werdt. Ende het is also gelegen, dat de eerste verteringe van de Maegh, in de tweede van de Lever niet verbetert, noch aldaer uyt rauwe Gijl goet Bloet en kan gemaect werden; waer aen de langhduerigheyt van ons Leven meest hanght, ende derhalven en schijnt niet qualijck gheoordeelt, dat op ydele Tandē gemeenlijck kort leven volghet. Evenwel of somtijds door de ongewone hardigheyt van de Kaecks-beenderen, de Tandē geen door-tocht en konden vinden, of deselve doorboren, foodanigh gheval en soude geen teycken van

kort leven mede brengchen. Dat, ofte dierghelijcke soude wel plaets mogen gebadt hebben in den Keyser Augustus, ende andere, in dewelcke wy sien dat de harde Kevers het ampt der Tandē genoegh uytvoeren.

Vorder al is 't, dat wy in de Griekische Historien lesen van Pyrrhus, Koningh van Epirus, ende andere, als oock by Melanchthon in Physic. ende de Anima, van een dochter van Saxen, die maer eenen Tant ghehadt hebben, de geheele Kaeck beslaende; ende dat de dochter van den Koningh Mithridates met een dubbelde rijde Tandē is versien geweest, ende Hercules met drie rijden, 't welck Columbus mede betuyght van sijnen soon Phebus: so zijn dit altesamen vogels (gelijck het spreek-woordt seydt) die selden vliegen, ende de gemeene loop der Nature is een rijde Tandē, en dat in de Opper, en Onder-kaeck meest seshien, en zijn drierley, Voor-tandē, Hondst-tandē, en Back-tandē, verschillende in gedaente, en gebruyck.

De Voor-tandē, ofte Boter-tandē, zijn in elcke Kaeck vier in getal, staen voor in den Mont, om de spijsse eerst te ontfanghen, komen alder-eerst voort, van wegen haer scherpigheyt, ende vallen oock eerst uyt, om dat sy maer een enckele Wortel en hebben. Haer gebruyck is, de spijsse als een tweede mes door te snijden, waerom sy by de Grieken den naem voeren van *Door-snijders*.

Aen elcke zijde van dese Voor-tandē staet eenen Hoorn-tant, ofte Honts-tant, die dicker ende harder zijn, om 't ghene deselvighe niet en hebben kunnen door-snijden, te breken, en te morselen. Zijn maer twee, om dat de Mensch (ghelijck Galenus schrijft in sijn 11. Boeck van 't gebruyck der Deelen op 't 9. Cap.) een tam ende boigerlijck dier is, wiens kracht meerderin wijsheyt bestaet, als in sterckte, en behoefte daerom soo veel Hoorn-tandē niet, als de wilde Beesten, ofte Honden, die Been breken. Dese werden oock Oogh-tandē genoemt, wel verstaende, die in de Opper-kaeck staen, om dat sy een deel ontfanghen van de Zenuwen, die de Oogen bewegen. Daerom seydt Celsus gevaerlijck te zijn, deselve uyt te trecken. En Dr. Paaw schrijft bevonden te hebben, in Pijn van dese Tandē, Bevinghe der Wijnbrauwen.

Volgen de thien Kiesen, aen elcke zijde vijf, by de Grieken ende Latinen Mole-tandē geheeten, om datse de spijsse van de Voor-tandē door-kerft, ende van de Hoorn-tandē gemorselt, sijnder, als de Molens, noch souden malen, waerom sy boven niet scherp, maer breet zijn. Sy staen binnen in den mont, ofte kinoe-backen (daerom by ons Back-tandē genoemt) op dat, als sy de spijsse kleyn malen, en door den mont met de tonghe gins, ende weder stooten, deselve niet uyt en soude vallen. De twee achterste van dees Kiesen, werden van Hippocrates ghefeydt

Wijsheyts-tanden, om datse gemeenlijk voort-komen, als het koren uyt is, ende de mensch wijs werdt. Dan dat niet wel te bepalen en is, op wat jaer sulcks juyft gheschiet, blijkt uyt de verscheydenheydt des zijds by de Autheren voort-gebracht. Want Varro stelt haer uytkomst op 't sevenste jaer, Aristoteles op 't thienste, Hippocrates op 't acht-en-twintighste, Avicenna op 't dertighste, en andere later, ja tot op de tachtigh jaer.

Dit is 't geral van al de Tandten. Elck van deselve heeft sijn Wortelen, de Voorste, ende Hoorn-tanden een, de Kiesen twee, en drie, maer selden vier.

Het III. Capittel,

- 1 Romps Verdeelinghe,
- 2 Rugh-graet uyt Wervelen, van den Hals, Rugh, Lendenen, Stuyt-been, Steert-been.
- 3 Borsts Verdeelinghe,
- 4 Sleutel-beenderen,
- 5 Schouder-bladeren,
- 6 Ribben,
- 7 Borst-been,
- 8 Swaert-achtigh Kraeck-been,
- 9 Been sonder naem, uyt Zijde-been, Heupe-been, ende Gemachs-been.

I

WY hadden het Gheraemte ghescheyden in drie deelen, het Hooft, den Romp, ende uytterlijke Lidmaten; en dewijl nu van alle de Hooft-beenderen gesproken is, so brenghet het vervolgh mede, dat wy de Beenderen van den Romp verhandelen. Desen werdt in drien gedeelt, in den Rugh-graet, Borst, ende Heup.

2 De Rugh-graet (soo genoemd na den Griekschē naem *Rachis*, dat is graet, ofte doorn, om sijne scherpe ende doornachtige uytsteekfels) begint van den eersten Hals-wervel, ende wert bepaelt mer den laetsten van 't Steert-been. Hy bestaet rondts-om uyt Been, om te beschermen het in-besloten Morgh, zijnde een uyt-spruytsel van de Hersenen, ende het beginsel van de Zenuwen der Deelen onder de Hersenen, so heeft de Nature daer voor so vele forge dragen, als voor de Hersenen, ende deselve met een beenige Borst-weringh verfsien. Noch was het oock wel van nooden, dat desen Rugh-graet uyt sterke beenderen bestont. Want gelijk hy in de Muylen, Esels, ende dierghelijke besten, steer swaer gewicht draeght: also werdt daer door den last des gantschen lichaems in de Menschen staende gehouden, en overeynde gerecht. Het was oock noodigh, om onse saken wel te verrichten, dat desen Rugh-graet mochte gherecht, ende gebogen werden; is daerom niet uyt een Been, maer uyt verscheyde Beenderkens t'samen-gevoeght, die in 't Latijn *Vertebrae*, ende in onse tale *Wervel-beenderen* genoemd werden, om eenige gelijk-

kenisse, diese schijnen te hebben, met de Wervelen, daer de wijs mede spinnen. Tusschen elcken Wervel, om dat sy in de beweginge, niet hart tegen malkander en souden stooten, ende oock te lichter bewegen, is een glibberigh, ende taey, doch vast Kraeck-been ghestelt. Ende als dir, door te groote vochtigheydt komt te verslappen, dan verslapt het geheele lichaem, ende werdt los, ghelijck een rijs. Daer-en-teghen, wanneer het selve droogh, ende beenigh werdt, dan is een Mensch stijf, ende onbeweeghlijck, als een staeck. Hier-en-boven zijn de Wervelen, tot meerder versekertheydt, noch met vaste Banden, uyt de Beenderen, Kraeck-beenderen, ende Vliesen spruytende, te samen ghehecht, ende mer uytsteekfels door malkanderen schietende, verfsien; waer van, als oock van haer gaten, wy nu gaen handelen.

Elcke Wervel heeft door de banck seven uytsteekfels, twee op-gaende, twee neder-gaende, om de gheledinghe; twee dwersse, om den oorspronck der Spieren; ende eenen scherpen, eygentlijck den Graet genoemd, om het Morgh te beschermen. Hier uyt kan wel afgenomen werden, dat het gevaerlijcker is, het lichaem al bockende veel te schudden, als achter over deynsende; want op d'eerste wijze gaen de uytsteekfels wat open, daer sy op d'andere vaster sluyten.

De Gaten zijn in elcke Wervel wijdt na de dichte van 't Morgh, en op malkanderen gevoeght, maken een lange pijp, gelijk een pomp. Elck heeft een kleyne holte, als een half maen, waer mede sy op malkander komende, een gat maken, door het welke de Zenuwen uyt-schieten, om de Leden de ghevoelijcke kracht aen te brengen, en de Slagh-aderen, en Aderen in komen, tot voedsel van het Morgh. Wanneer die Zenuwen, door dien de Wervelen verdracyt zijn, gedrukt werden, ofte door eenige oorsaek komen te verstoppen, dan werdt het Deel, daerse na toe gaen, beroert, ende onghevoeligh. Ende als de Aderen, ende Slagh-aderen belet werden het Bloedt af, ende aen te brengen; soo verdrooght het Rughen-morgh.

De Rug-graets Wervels werden in vijf deelen afghepaelt, Hals, Rugh, Lendenen, Stuyt-been, ende Steert-been.

Den Hals bestaet uyt seven Wervels, die alle wat in-gebogen zijn, tot steunsel van den Slock-darm, ende de Lucht-ader. Ende om dat deselvighe, tot veranderingh van kosts, ende luchts door-tocht, niet en souden gepraemt werden, soo en zijse niet ront, ende uyt-puylende, maer plat na binnen, gheschapen.

Volghen twaelf Wervels van den Rugh, die wat uyt-staen, om 't Herte, en de Longen ruymere plaetse te geven.

Daerna komen thien Lende-wervelen, wat na binnen

binnen gheboghen, om te onderfuttten den stronck van de neder-gaende Holle-ader, ende de groote Slagh-ader.

Hier op volghet het Stuyt-been, bestaende uyt ses Wervelen, dewelcke, om datse niet los en zijn, by sommighe onder de Wervelen niet gerekent werden. Dit Been puyt buyten uyt, om ruymere plaats te laten aen de Blaes, rechten Darm, ende Lijf-moeder; waerom het oock van binnen uyt-gheholt is, ende glar.

Het laetste Deel van den Rug-graet is het *Steert-been*, soo genoemt, om dat het, als een steert, aen den Rug-graet hanght, ende om dat het in de Beesten de steert maect. Ja men leeft oock van sommighe volckeren, die dit Been tot een steert uyt-wies. Pli-nius schrijft datter in Indyen luyden gheboren werden met rouwe steerten, die dapper ras loopen; ende Paulus Venerus geruyght in 't Koningrijk Lambri, volck te woonen op de bergen met steerten, gelijk honden. En Dr. Bauhinus, die ick te Basel noch gekent hebbe, vertelde niet gesien, maer van andere verstaen te hebben, hoe seker jongken in Denckercken een steert was uyt-gegroeit. Dan sommighe History-schrijvers verhalen van de Engelschen, als of haer om de versmaedtheyt S. Augustijn aengedaen, een steert uyt-wies, daerom oock noch by eenige voor Steertmans gescholden, weten wy genoegh, dat maer een louter versierfel is. Dit Steert-been en heeft geen be-nige hardigheyt, dan in de volwassene; in kinderen is het noch sachte, ende weeck, ende daerom is het uyt-schieten van den Eyndel-darm haer so gemeen, also deselve, ende sijnen Sluyt-spier aen dit Been gehecht zijn. Dit is mede een van de voorname oorsaken, waerom de jonge Vrouwen lichter arbeidt hebben, als de bejaerde. Want also de mont van de Lijf-moeder op dit Steert-been rust, soo dient het nootsake-lijk te wijcken, wanneer in den arbeit de lijf-moeder het kind daer tegen druckt, gelijk sulcks in jonge vrouwkens wel kan geschieden; maer in bedaeghde is dit been gemeenlijk so verhart, en verdrooght, dat het niet, oft geheel swaerlijk kan wijcken. Hier uyt staet noch af te nemen seer schadelijk te wesen, dat de Vrouwen in den arbeit op yet harts sitten; maer datse dienen wat af-hangende gehouden te werden, op dat het Steert-been wat achterwaerts soude kon-nen schieten.

3 Volghet het tweede deel van den Romp, te weten de Borst, dewelcke ronts-om met beenderen beset is, boven met de Sleutel-beenderen, achter met de Schouder-bladeren, ter zijden met de Ribben, voor met het Borst-been, onder met het swaerachtigh Kraeck-been.

4 De *Sleutel-beenderen* zijn also gheheeten, vol-gens de Griecische, ende Latijnsche benaminge, om datse, ghelijck sleutels, de Borst boven toe-sluyten; waer op siende de Koning van Macedonien Philips,

Vader van Alexander de Groote, als hem in sekeren slagh dese plaats gequetst was, en dat de Meester in 't verbinden gestadigh al gelt eyschte, Neemt, seyde hy, soo veel als ghy begeert: want ghy hebt den sleutel. Dese benaminge soude oock konnen genomen wesen, na de gelijckenisse met de sleutels, in oude tijden gebruyckelijck. Want sy zijn als een lange Latijnsche s, na wiens ghelijckenisse de sleutels van de huysen in voor-tijden plachten gemaect te werden; waer van Dr. Spiegel schrijft noch, gelijk ick mede, te Padua ghesien te hebben. Sy voeren oock den naem van *Krop-beenderen*, om datse van beyde zijden den Krop sluyten, en sulcks om te beletten, dat dese gevaerlijcke plaats niet lichtelijck en soude beschadicht werden. Want een Slagh alleen, die hier valt, kan hinder doen aen Spraeck, Stem, Beweginge van 't Hooft, en Adem-halen.

Dese Beenderen bestaen uyt halve cirkels, om veel vaten door-rocht te gheven, die niet en dienden verdruckt; en uyt twee halve cirkels, om de sterckte: want by aldien sy maer van eenen halven cirkel gemaect en waren, dewijlse dun van been, van binnen hol, ende voos zijn, soo soudense al te licht gebroken hebben, gelijckse noch oock lichtelijck komen te breken. En al vallen sy langh, dick, en krom, soo zijne evenwel noch langer in de Mans, om de beweginge van den Arm minder te beletten, als in de Vrouwen, die se so verre niet af-hanghende hebben, het welck van sommighe gemeent werdt in haer, om de fraeygheyt gedaen te wesen, gelijk sy oock de holligheyt niet en hebben, diemen in de Mans boven aen den Krop siet. Om dese korttheyt wil, hebben de Vrouwen den Arm soo radt niet, ghelijck men siet, als sy wat sullen van haer werpen: want dan, om meerder kracht te doen, lichten sy gemeenlijk mede haer een been op.

Dese Sleutel-beenderen werden gevoeght aen de Schouder-bladeren door seker Kraeck-been, daer sy evenwel niet vast en zijn, maer werden alleen door eenige Banden van buyten vast gehouden; om dat sy in 't beweghen van den Arm, ende Schouderen wat wijcken soudent.

5 De *Schouder-bladeren* zijn van achteren op de Ribben geset, om de Borst, als een schild, te beschermen.

Haer gedaente is drie-hoekigh, oneffen, van bin-nen hol, van buyten bultigh. Daerse na den Rugh-graet toe gaen, zijne breeder, maer dunder, *Taesselen* in 't Griecks van Pollux genoemt; dan daerse dicker, smalder, en in scherpte uyt-steken na de Lendenen, werdense mede, na de ghelijckenisse, *Vleucken* by de Grieccken geheeten. Dan dese gedaente en komt de geheele Schouder-bladeren niet toe. Want Hippo-crates oordeelt 6. *Epid.* dat de gene, welckers Schou-der-bladeren vleucks-gewijs uytsteken, tot de Tering genegen zijn. De reden hier van is, volgens het schrij-

ven van Galenus, ende Palladius, dat sodanige lichamen van den beginne aen kout, van aert zijn. Ende alsoo het werck van de warmte is uyt te setten, ende te verwijden, soo blijven hier de Wervelen kleyn, bekrompen, ende, gelijk men seydt, onder-bleven: waer door de spitse Schouder-bladeren mede uyt doen steken. In soodanige en werden de Ribben niet volkomenlijk gevoedt, ende dien-volgende en konnen se oock niet wel groeyen. Ende also de Lange evenwel toe-neemt, en de Borst te kleyn werdt, om haer volkomenlijk op te gheven, tot het halen van den aeffem: daer op volghet dan een verstickinghe, ende bedervinge van de naderlijcke warmte, die door de Lucht, dewelcke de Longen in-treken, onderhouden, ende verfrist moet werden. Soo dat de Longe, verhindert zijnde door de nauwre van de Borst, sulcx te doen, ende daer over mede komende te bederven, soo veroorsaect dit nootfakelijck de Teringh. Waer aen blijktt, hoewel wy in 't eerste Capittel berispt hebben de quade manier der ghene, die om de jonge dochterkens dunne middelen te maken, haer Borst soo seer pramen, dat daer door, de Wervelen achter van haer plaets wijckende, eenen hooghen rugh ghemaeckt werdt.

Om weder te keeren tot de Schouder-bladeren. Dese drijven achter op, ende over de Ribben, sonder met eenigh Been ghevoeght te werden, om dat den Arm hem vry soude konnen om-draeyen. Haer final eynde, den Hals genoemt, eyndigh in een kuyl, daer het Hooft van den Arm in gelaten werdt. Dese Kuyl en is niet diep, om dat den Arm te beter soude konnen draeyen, ende swaeyen. Op dat dan dese losse geledingh niet, door lichte oorsaeck, verschieten en soude, ende aen den Arm de beweginge benemen, soo is den selven niet alleen rondts-om met kraeck-been beset, ende met Banden, ende Spieren wel versien, maer oock, tot meerder verkertheyt, zijn hier twee uyt-steeckfels ghestelt. Waer van het een dat kleyn ende krom is, na de gelijkenisse, volgens het Griecs woordt, *Ravens-beck* genoemt werdt. Het ander is grooter, ende komt van den graet van 't Schouder-bladt, *Acromion*, ofte *Schouder-top* geheeten. Hier staet aen te mercken, dat, alsoo dese uyt-steeckfels boven de geleden staen, soo sietmen, dat den Arm meest na beneden uyt het lidt gaet, alwaer men dan onder de Oxelen het Hooft van den Arm voelt uyt-steken. De Wonden, die op dese geledingh van de Schouder met den Arm, ofte op den Hals van het Schouder-bladt vallen, zijn veeltijds doodelijck, gelijk ick aen vele Krijghs-luyden gesien hebbe. So verhaelt oock onder andere de President Thuanus in sijn Historie, hoe Anthoine de Bourbon (Vader van Hendrick de Groote) Koningh van Navarre, in de belegheringh voor Rouen, ende den Hertogh van Guise voor Orleans, hier geschoten zijnde, daer van overleden. De reden is, soo dat rondts-om dit ghelid veel groote

Vaten zijn, als Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen: als om dat van wegen de naderheydt, de onstekinghe, ende bedervinghe, die op dese plaets valt, het Herte terstont werdt mede-ghedeelt; waer op dan, na eenige quade toe-vallen, eyndelijck de Doort volghet.

Het is aenmerckens-waerdigh 't gene by de Vrouwen door ervarentheydt bevonden werdt, dat de Mans die breede Schouderen hebben, ghemeenlijk oock soodanighe Kinderen telen, ende derhalven de Vrouwen eenen swaeren arbeydt veroorsaken. Dr. Forest schrijft oock 9. Obs. sulcks dickwils bevonden te hebben. En ick weet verscheyde Ouders, die daer op ghelet hebben in 't uyt-hylicken van haer Dochters.

6 Wy komen tot de Ribben, die het voornaemste van de Borst beslaen. Zijn uyt twee halve circulen te samen-gevoeght, ende maken dien-volgende een rondigheyt in de Borst, tot ruymte van de Longe. Zijn gemeenlijk aen elcke zijde twaelf in 't getal; somtijds oock, doch selden, derthien, ofte elf, na de nature overvloet, ofte gebreck van stoffe vindt in de Scheppingh. Als dan dit getal verandert, so verandert oock het getal der Rugge-wervelen, die altijt even so veel zijn, als de Ribben. Dit getal en is niet anders in de Mans, als in de Vrouwen, al is 't dat de Mans van sommighe Hexen Elf-ribben ghenoeemt werden, als of sy een Ribbe minder hadden, om dat Eva geschapen is uyt een Ribbe van Adam. De vermaerde Oncladers van Wefel, ende Follopius meenen, dat den eersten Mensche in de eene zijde maer elf Ribben en hadde, ende in de andere twaelf, om dat uyt de gene, die ontbrack, Eva geschapen was. De treffelijcke Melanchthon schrijft in sijn Boeck van de Ziele, dat in Adams eene zijde derthien Ribben eerstelijck souden gemaect zijn geweest, ende dat uyt deselve Eva voort-gekomen is. Welck gevoelen my waerschijnlijcker schijnt te wesen, dan ick laet het oordeel aen de Godts-geleerde.

Het binnenste vlack der Ribben na de holte des Borsts, is effen, glat, en net, op dat het, door sijn oneffenheydt, aen het Ribbe-vliesch niet hinderlijck en soude wesen. In dit selve vlack heeft elcke Ribbe van onderen een Grouf, loopende van de Wervelen af, na de langhte der Ribben tot aen het Borst-been toe, alwaer sy verdwijnt. Het welck voor een Heel-meeftter wel staet aen te mercken. Want in dese Grouf rusten de Vaten, te weten, Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen, die eenfdeels aen de Ribben, eenfdeels aen haer Spieren het voetsel, leven, en gevoelen aenbrengen. Wanneer dan in een *Empyema*, oft *Borst-sweringe*, alser uyt een verfworen *Pleuris*, *Perineumonia*, ofte *Squynantie*, een hoop Etter tusschen de Borst, en Longen vergadert is, en dat die niet verdreven, noch mer spougen op-gebracht kan werden, soo dat nootfakelijck een openingh in de Borst moet ghemaeckt zijn,

in sulcken geval sal den Heel-meeftter in het openen dese plaets vermijden, op dat hy de ghemelte Vaten niet en querte. Daer toe moet hy sijn snijden van boven beginnen, ende soo na beneden de openingh maken; niet recht neder, maer over-dwers, om den dwerffen draet van de binnenste Spieren, die tusschen de Ribben staen, niet door te snijden. Dit moet geschieden tusschen de vijfde, ende sefte Ribbe van onderen gherekent; niet hooger, om dat de Etter des te beter soude konnen uytloopen; niet lager, op dat het Middel-rift, 't welck hier onder aen vast is, niet ghequetst en soude werden.

De Ribben werden verdeelt in echte, ende onechte. De echte zijn seven, also genaemt, om datse een ronden circkel maken. De onechte zijn vijf, die benaminghe hebbende, om datse kleynder, ende korter, ende ghelijck als maer halve Ribben en zijn. Het welck door sonderlinghe voorsichtigheydt ghedaen is, om de Maegh, Lever, Milt, ende bovenste Darmen, alse wat spannen, ruymere plaets te geven. Hippocrates gebiedt in sijn Boeck van de Gewrichten, wanneer de Ribben ghebroken zijn, hertelijck te eten, op dat alsoo door het spannen van de Maegh, de ghebroken, ende gheboghen Ribben mochten uyt-geser, ende na buyten gedrukt werden. Ende *Paré* schrijft, de waerheydt hier van ondervonden te hebben. Soo dat het noch alremer te pas komt, den Buyck eens uyt de krencken te setten. De gemelte *Paré* verhaelt in het 13. Boeck van sijn Heel-konfte op 't 12. cap. dat op gebroken, ofte gheslagen Ribben dickwils volght een opblasinghe van geplettert Vleysch, ende dat daer veelrijts na komt een bedervinge, ende verrottinge van de Ribben. Diergelijcke hebbe ick gesien uyt inwendighe oorfaeck; ja datter op eenen tijt in 't Gasthuys acht oft negen alle in haer zyde klaegden, sonder datter yet van buyten aen te sien was; het Lichaem van d'overledene geopent zijnde, werde bevonden, dat de Ribben, ghelijck verwolmt hout bedorven, ende op-ghegeten waren, soo datmen met de vingher door deselve konde steken. Ende het vreemste is noch, dat het Vleysch ronts-om gaef was, ende gantsch gheen bedervinghe deelachtigh. *Fernelius* verhaelt 6. *Pathol.* 3. van yemandt, die drie Maenden ghesfadigh gequelt was geweest met den Nock, die met gheen gewoone middelen konde gebeter werden, tot datmen bevont, dat het eynde van een Ribbe verdraeyt was, ende diep in de Maegh stack sonder pijn, ende dat het selve sachtens gherecht zijnde, den Nock terstont op-hiel: ende dat die evenwel weder-keerde, so dra de Ribbe weder quam om te krommen. Hy voeght daer by, noch in vele andere deselve oorfaeck van Nock dickwils ondervonden te hebben.

7 De Ribben werden van achteren aen den Rug-graet, van voren door Kraeck-been aen het

Borst-been gehecht. Dit bestaet, seydt *Galenus* in het 7. Boeck van 't gebruyck der Deelen op 't 12. cap. uyt seven Beenderen; die in joong-gheborene Kinderen ghescheyden, te sien zijn, dan in bedaeghde werden sy tot een Been vereenighet.

De selfstandigheydt van dit Borst-been is sacht, voos, ende licht, ende sulcks niet sonder oorfaeck: want indien het gheheel vast, ende swaer gheweest ware, soo soude 't selve het bewegen van de Borst lichtelijck belet hebben. Dit komt oock sommighe Siecken te voordeel, te weten, die eenigh Etter, ofte anders, onder dit Borst-been, tusschen beyde de Vliessen van het *Middel-schor* vergadert hebben: want foodanige werden geholpen door het snijden in dit Borst-been, het welck om sijn voosigheydt lichtelijcker doorsneden kan werden. Waer van *Galenus* een aenmerckens-weerdigh exempel heeft 7. *Anat. adm.* 13.

Dit Borst-been heeft drierley gebruyck. 1. Om het Herte, ende de levent-makende Deelen te beschermen. II. Om de Ribben vast te maken. III. Om de Vliessen van het *Middelschor* te onderstutten, ende also te beletten, dat het Herten-vliesch het Herte niet en overftolpt. Dese Vliessen werden soo gehecht aen het Borst-been, datse soo verre van een blijven, als het Borst-been breedt is. Het ghebeurt somtijds, dat dit Borst-been breeckt, ofte met gheweldt ingedrukt wert: het welck Bloedspouwen, Aemborstigheydt, ende andere toevallen veroorfaeckt. In dese ghelegenhheydt moet een Heel-meeftter den gequetsten achter over op Kussens legghen, ende laten sijn Schouderen van een stercken knecht met beyde de Handen soo nederdrouwen, als of hysc in-drucken woude, ende van een ander, op deselve tijdt, met de Handen van beyde zyde de Ribben nederdrucken, ende sulcks soo langh, tot dat dit Been wederom van selfs in sijn plaets springt. Hier van is een exempel te lesen by *Paré* 14. 10.

8 Onder het Borst-been, hanght het *Swaertachtigh Kraeck-been*, so genoemt by de Griekische Genees-meesters, om dat het swaerts-ghewijs onder scherp is. Dit Kraek-beentjen, wanneer het door innerlijcke, oft uytterlijcke oorfaeck nedergedrukt wert, perst, ende druckt de Maegh tot een goeduygh Braken, oft Nocken, tot dat het wederom herstelt is. In teghendeel hebbe ick dickwils gesien in Water-suchtighe, als oock in Kinderen, die dicke Buycken hadden, dat door het opdringen van water, ofte sucht, dit Kraeck-beentjen uytwaerts omgheboghen was.

Het ghebruyck van dit Beentjen wert geloofst te zijn, om als een schut de krop van de Maegh te beschermen, ofte liever, ghelijck d'Heer Doctor *Paap* ons certijds leerde, het *Middel-rift*, daer het van binnen aenghehecht is, ende dat oock anders geen

beschut en heeft, also op dese plaets de Ribben van malkander scheidende, elck haren wegh gaen. Sulcks bewees hy met de gene, die uyt-teerden, dewelcke hier allegader een groote holligheydt hebben, om dat door de onnatuurlijke hitte, die haer verteert, de sappigheydt van 't Middel-rift verteert zijnde, het selve doet rimpelen, ende toe-treken, derhalven oock met eenen na hem treckt het Middel-rift, daer het aen ghehecht is.

9 Het laetste deel van den Romp, bestaet uyt het onderste Been, dat by de Oude gheenen naem ghehaet en heeft, ende daerom evenwel van *Oribasius* den naem ghekregen heeft van *Been sonder naem*. Sommighe hebben het genoemt na een van sijn Deelen, *Ilium*, ofte *Ischium*, by ons wert het gemeenlijk *Heupe*, ofte *Heupe-been* gheheeten. Wert aen beyde zyden seer vast aen het Stuyt-been ghehecht, ende is in sijn selven onbeweeghlijk, om dat op het selve, als een grondtvest, al de bovenste Beenderen steunen, ende beweeght werden. Het is maer een Been, maer in jonghe Kinderen is 't mer drie naden onderscheyden, ende daerom werdt het gemeenlijk in drie verdeelt.

Her Opper-deel is het grootste, ende breedste; werdt ghenaemt het *Zijde-been*, ofte *Os Ileon*, ende draeght den langsten omgebogen *Darm*, *Ileon* mede ghenoemt, ghelijck oock de kanten van den Buycq alhier, daer gheen Beenen en zijn, *Ilea*, alwaer den gheseyden *Darm* het Buycqlyes uyt-reckende, ofte door-brekende het Scheursel veroorsaect. Daer van wenscht de Poët, dat yemandt uyt nijt dien *Darm* mocht borsten.

— *rumpantur ut Iliu Cadro.*

Her achter, ende dieper ghedeelte is het *Heupe-been*, *Os Coxa*, ofte *Ischium*. In dit Been is eenen grooten hol, die een ingheledingh maect met het Hooft van het *Dyc-been*, en om dat het niet lichtelijck uyt het lidt en soude schieten, so is hier noch eenen grooten rant *Krake-been* om gewassen, ende met stercke Banden wel versien. Want als het selve uyt schiet, soo gaet de Mensch manck, als sijn vast steunsel missende. Dese diepte is oock oorsaeck, dat, als die Beenderen uytter lidt zijn, niet lichtelijck wederom ingeset konnen werden. Is mede oorsaeck, dat de etterighe, ofte andere vochtigheden hier tusschen vergaderende, niet wel uyt en konnen komen; noch de middelen daer wel toe konnen ghebracht werden. Het welck wederom oorsaeck is, dat de *Schiatica*, ofte *Heup-pijn*, qualijck te helpen is, ende soo langhe duyr, dat de Siecken, door de selligheydt konnen te vergaen, ende uyt te drooghen, daerom van Hippocrates in *Coax. Schiaticke teringh* ghenoemt. Ick ben onlangs by soodanigen Siecken geweest, die hier van lang bed-leger gehouden hadde, ende daerna gheheel krom ging, den welcken dese Beenderen van magherheydt by-

na door het vel staken, ende door de dulle pijn, als een gheraemte, uyt-geteert, die evenwel noch bequam, ende nu wederom langhs straten gaer. De meeste oorsaeck van dese pijn, is de grootste Zenuwe van 't lichaem, aen dese gheledingh leggende. Ja men fiet in het onderste van dit Been een grouf, waer in dese Zenuwe, om dat hy niet verdraeyen soude, hem onthoudt. Hier-beneffens isser noch eenen bysonderen Bandt, die boven van 't Hooft van 't *Dyc-been* in de holligheydt van de *Heup* vast, ende aen-ghewassen is. Dat en is gheenen rechten bandt, maer van zenuwachtigen aert, ende derhalven ghevoeligh: ghelijck hy oock ontfeken zijnde, de Siecken den brant doet ghevoelen.

Her voorste Deel is het *Os pubis*, ofte *Gemacht-been*; heeft een groot gat, om soo veel te lichter te wesen. Beyde de *Gemacht-beenderen* komen met *Kraeck-been* voor aen malkanderen. Hoe deselve in het baren meerder van een wijcken, hoe den arbeidt lichter valt. Het welck sommighe *Vroc-vrouwen* wetende, zijn ghewoon, ghelijck ons *Doctor Paaw* plach te verhalen, in de eerst-geborene dochterkens met haren Duym dese plaets te douwen, en alsoo de voeging deser Beenderen los te maken; dewelcke daarna dan altydt los blijven.

Het IV. Capittel.

- 1 Verdeelinghe van de uytterlijke Lidmaten.
- 2 Verdeelinghe van den Arm,
- 3 Arm, ofte Schouder-been,
- 4 Voor-arm; groote, ende kleyne Elle-pijp.
- 5 Handt, Vingeren, ende Nagelen.
- 6 Verdeelinghe van de Handt.
- 7 Verdeelinghe, ende beschryvinge der Vingeren.
- 8 Verdeelinghe der Beenen,
- 9 Dyc; Haessen, Knye, Knye-schijf.
- 10 Been; Scheen-been, Knyi-been, Varsen; Encklauwen,
- 11 Voet, Koten, Hiel-been; Bal, Tecven.
- 12 Lijnzaet-beenderkens.

I

VAN de drie Deelen, daer wy het Geraemte in verdeelt hadden, is nu alleen overigh het derde, bestaende in de uytterlijke Lidmaten, te weten, Armen, ende Beenen.

2 Den Arm werdt wederom in drien verdeelt, den Arm, Voor-arm, ende de Handt.

3 Den Arm eygentlijk genoemt, ofte *Schouder-been*, ghelijck het by *Celsus* werdt gheheeten, bestaet maer uyt een been, ende dat groot ende sterck, boven met sijn Hooft schietende in de rondigheydt van 't Schouder-bladt, waer van in 't voorgaende capittel is ghesproken, ghelijck oock van de ghevaerlijckheydt der Wonden, die op dese plaets vallen. Dit been is onghelijck, van wegen de Spieren; heeft hier, ende daer eenige kleyne gaertjens, in dewelcke

welcke de Banden der Spieren ghehecht zijn; midden een wat grooter, in het welke een Ader, ende Slagh-ader door-gaet na het Morgh, om het selve te voeden. Het onderste van dit been, daer het met den Voor-arm gehecht wert, heeft verscheyde uytstreckfels, ende holligheden. De twee uytstreckfels zijn geheel groot; een uytwendigh, van den welcken meest al de Spieren komen, die den *Carpus*, ende de Vingheren uytsteken; een inwendigh, waer van de Spieren ghelevert werden, die deselvighe buyghen. Daer soude een nauw-keurigh Ontleder noch een derde by kunnen voeghen, die op den Rol tegen de groote Ellepijp komt. Hier zijn noch twee holligheden, uyt-belende een Karol, daer een touw omloopt, soo konstigh gemaect, datse den Voor-arm in een scherpen hoek laten buygen, ende hem niet verder uyt en doen steken, als in een rechte linie.

4 De Voor-arm, ofte *Cubitus*, bestaet uyt twee beenderen, *Elle-pijpen* genoemt, de Heel-meesters houden de Arabische benaminge van grooten, ende kleynen *Focijl*, het welck de Françoischen, ende Italianen in hare Tale oock navolgen.

De groote *Elle-pijp* heet in 't Griecx met den gemeenen naem *Pechus*, (dat is, Elle) ende dit woordt ghebruyckt den Evangelist, daer hy beschrijft de Vraghe van d'Heer Christus, wie datter is, die by sijn groote een Elle doen kan? Hy neemt daer de mate juyt van een Arm. Want niet alleen den geheelen Mensch is, ghelijck de wijze *Pythagoras*, ende *Socrates* seyden, een maat van alle dinghen, maer oock elck van sijn Lidmaten. Soo wert lenghte, breedte, ende dickte, afghenomen op de maat van een Elle, handt, span, duym, vinger, voet, ende soo voort. Dit Been heeft twee uytstreckfels, een van binnen, ende een van buyten.

De *kleyne Elle-pijp*, die de bovenste is, heeft boven een kleyn Hooft, daer een ondiepe holligheyt inkomt, waer in het Hooft van den Arm schiet, tegen aen dewelcke dese Pijp op en neder gaet, de groote Pijp stil staende.

Dese twee Pijpen zijn in haer bovenste, ende onderste Deelen gantsch teghen-strijdigh. Want de groote Pijp is boven dicker, beneden dunder: de kleyne in teghendeel boven dunder, ende beneden dicker. Daer-benevens zijnse aen haer eynden soo aen malkander gehecht, dat de kleyne Pijp boven van de groote ontfangen wert, ende wederom de groote Pijp onder van de kleyne. Maer in het midden wijckense van den anderen, om de Spieren plaats te gheven, ende om dat de Armen niet al te swaer en souden wegghen, ghelijck mede te sien is in de Gemacht-beenderen, Kaken, Scheen-beenderen, ende Ribben. Andere meenen, dat het is om de kleyne *Elle-pijp* te kunnen draeyen; her welck niet waerschijnlijk en is, alsoo sulcks wel door een vast Been hadde kunnen geschieden.

Het ghebruyck van de groote *Elle-pijp* is, de Handt uyt te steken, ende te rugh te halen; van de kleyne, de Handt op, ende neder, ende ter zyden te draeyen, ende insonderheydt deselve met een veerdigheyt, de groote stil staende, om te draeyen.

5 Wy komen tot de *Handt*, daer wy wat wijdtloopigh van sullen handelen, soomen haer konstigh ende wonderbaerlijck ghebouw, als om dat deselve, onder alle Dieren, den Mensch alleen ghegheven is.

Alle Dieren is een Lichaem toegevoeght, na haer Ziele; ende daerom verschelen de Deelen der Lichamen soo vele van malkanderen, om datter soo groot onderscheydt is tusschen haer Zielen. Het Paert is versien met stercke Klauwen, ende een Maen: want het is een snel, hooverdigh, ende edel Dier. Den Leeuw, om dat hy moedigh ende wildt is, zijn stercke Tandten, ende scherpe Klauwen gegeven. Soo zijn de Stieren Horens, de wilde Verckens uyt-staende Tandten, tot wapenen aenghebooren. Onder alle de wreede Dieren en isser gheen wreeder, als den Tiger; soo dat de Poeten, als sy een wreedt, ende onbarmhertich Mensch willen beschrijven, seggen hem van een Tiger geboren, ofte gefogten te zijn. Alsoo doet *Ovidius* spreken *Medea* in 't 7. *Metam.*

*Hoc ego si patiar, tum me de Tigride natam,
Tum ferrum, & scopulos gestare in corde fatebor.*
Dido verlaten zijnde van *Eneas*, spreect hem aldus aen by *Virgilius* 4. *Aeneid.*

*Nec tibi diua parens, generis nec Dardanus auctor,
Perfide; sed duris genitrix te caucibus horrens
Caucasus, Hyrcanaeque admorunt ubere Tigres.*

Petrus Martyr schrijft, dat in Daryen, een Eylandt in West-Indien, acht dagen reysens van Cuba, ontrent het jaer 1514. een Tiger, een half jaer langh, uyt seker Dorp quam halen een Kalf, Veulen, ofte Zwijn, ja oock een Mensch, als by die op de straet vont: soo dat het volck hier door ghenoodtsaecht was haer teghens sulck gheweldt te versien, ende den Tiger te betrappen. Groeven derhalven eenen seer diepen kuyl, den selven van bovenen licht bedeckende. Den Tiger na sijn gewoonte wederom op den roof loopende, viel in den kuyl, ende met eenen in de scherpe palen, die onder in den groot gheslagen waren. Waer over hy sulck een ghehuyl maecte, dat de Bergen ronts-om daverden. Maer het volck smeet terstont groote steenen in den kuyl, waer door hy dieper in de palen schoot, ende alsoo om-quam; na dat hy alle houters, die op hem gheworpen waren, omstucken ghebroken ende al stervende een yghelijck met sijn sel gesicht dapper verschrickt hadde. De Tigers trecken haer voedsel uyt alle viervoetighe Dieren, selis oock de Olifanten; waerom sy versien zijn met groote, stercke,

ende scherpe Klauwen, ende felle Tandē, ghelijck wy hier te Dordrecht twee eenjarighe gefien hebben, van ghemeene Kalfs groote. In West-Indyen uyt den nest gehaelt, en niettemin van ongelooflick geweldt. Den eenen hebbe ick doen ontleden, ende bevonden, dat een van de seven sneden des Levers doorboort was van een langwerpige Gal-blaes, aen beyde zyden grooter, als in andere Dieren, die maer aen een zyde is. Het selfde gheloof ick oock in de Leeuwen plaets te grijpen; hebbe het altijd in onse Katten (die ick meene al van eene soorte te wesen) bevonden, den fellen aert uyt de Gal hem openbarende.

*Sy brult gelijk een Leeuw in plaetse van te maeuwen,
Sy vier-ooght als een Wolfen toont haer felle klauwen,*

Sy schuym-beckt als een Stier, en laet haer tanden sien.

Maer de Hertē, ende Hasen, alsoo het bloode, ende vreesachtige Dieren zyn, hebben een suel Lichaem, dan naectt ende ongewapent. Want door de bloedigheydt, ende het ontloopen, was de snelligheydt bequaem; ende voor de wilde woestheydt de Wapenen dienstigh. Maer de Menschē, alsoo hy een wijs Dier is, ende alleen onder alle, die op der aerde leven, Goddelijck, gelijk *Galenus* spreeckt, ofte liever, als de *H. Schrifture* ons leert, na *Godes* beeldt gheschapen, heeft den alwijsen *Gods*, in plaetse van wapenen de Handen ghegheven, een werck-tuygh, het welck tot alle Konsten dient, ende niet minder in den vrede te pas en komt, als in den oorlogh. De Menschē en behoefde dan niet gheen Horen geboren te werden, dewijl hy bequamer wapen, wanneer hy begheert, in de Handt kan nemen. Want een swaert, ende een spies zyn grooter wapenen, ende bequamer om door te gaen, als een Horen. Hy en heeft oock gheen klauwen van doen ghehad; want steen, hout, yser, die hy kan ghebruycken, breken ende morselen niet meerder gheweldt. Daer-benevens en kunnen Horens, ofte klauwen niet doen, als van dicke: maer de wapenen toonen haer kracht van na-by, ende van verre; een Pijl, ofte een Roer (ick laet staen een stuck Geschut) draeght verder als een Horen, een hout, ofte yser, verder als een klauw. Maer een Leeuw, soude men segghen, is snelder als een Mensch. Wat is dat? De Menschē heeft in der daedt, door sijn wijsheydt ende handen, een Paert ghetemt, het welck een snelder Dier is, als een Leeuw, ende daer op sittende, hy den Leeuw vliedt, ofte vervolgh, hem van hooghen beschietende. Soo dat *Plinius*, ende andere lasteraers der Nature, haer niet en behoeven te beschuldighen, van den Menschē alleen onder alle Dieren naectt, ende onghewapent ter werelt ghebracht te hebben. Want hy is boven alle andere Dieren van de beste wapens versien, te wesen, de Reden, ende de Handen. Door die wapenen kan de Menschē hem tegens alle Dieren be-

schermen: maer sy niet door de hare, teghen den Menschē. Soo dat hy niet en kan gheseydt werden naectt, ende onghewapent te zyn: als konnende, wanneer hy begeert, een harnas aendoen, het welck wel stercker, ende harder is, om door te steken, als eenighe huyt van de Beesten. Daer-en-boven werdt hy noch beschermt, ende bewaert, door Huysen, Wallen, ende Grachten; wercken van sijn Reden, ende Handen. Nu, indien hem een horen in de Handen ghewassen was, ofte eenigh ander wapen, soo en soude hy de Handen niet konnen ghebruycken hebben, tot het maken van Huysen, Muiren, Spieffen, Harnas, ende dierghelijcke. Met dese Handen naeyt de Menschē kleederen, in plaets dat d'ander Dieren hayr, ofte wolle hebben, breydt Netten, daer hy Voghelen, ende Visschen mede vanght, maectt Schepen, ende Seylen, daer hy alles, wat hem noodigh dunckt, uyt de gheheele Werelt haelt. Waer door hy niet alleen en heerscht over de vier-voetighe Dieren der Aerde, maer oock over de Visschen in 't Water, ende de Voghelen in de Lucht. Doch al is 't, dat wel oock den Menschē de Handen tot sterckte zyn gegeven voor wapenen: zijnde evenwel een vredelijck, ende borgberlijck Dier, soo heeft hy mer de Handen Wetten beschreven, Altaren op-gherecht, Huysen ghebouwt, Schepen ghemaectt, ende alderhande werck-tuygh van Konsten voort-gebracht. Door de Handen werdt het beelt, ofte de ghelijkenisse van den Menschē met de Pen ghereyckent, met de Pinxel gheschildert, met den beytel ghehouden, met Was gheboetsert. Door de Handen werden alle gheschiedenissen, alle konsten, alle wetenschap, ende alle wijsheydt beschreven. Soo dat de Handen ghemaectt hebben, dat wy nu noch konnen spreken met de wijse *Plato*, *Aristoteles*, *Hippocrates*, *Galenus*, *Plutarchus*, ende andere, ja met de *H. Propheten*, ende *Euangelisten*. De wijsegere *Anaxagoras*, overlegghende hoe fraey, ende konstigh dit Deel des lichaems ghemaectt was, seyde, datter gheen bequamer werck-tuygh tot eenighe dingen en konde bedacht werden, ja gingh soo verre, ghelijck *Plutarchus* betuygh, dat hy de Handen toe-schreef den oorspronck, ende de oorsaeck van de Menschelijcke wijsheydt. 'T welck onsen *Galenus* in sijn 1. Boeck van 't Gebruyck der Deelen op 't 2. cap. wel te recht niet toe en staet; alsoo de Menschē het wijste Dier niet en is, om dat hy Handen heeft: maer om dat hy de wijste was, daerom zyn hem Handen gegeven: gelijk *Aristoteles* wel seydt. Want de Handen en hebben den Menschē gheen konsten, noch wetschappen gheleert, maer de reden. De Handen dienen de reden, ende 't verstant in stede van spraek, uytleggers van onsen wil: want wy schrijven onse gedachten aen de vriendē, ja wy hebben hier in onse Stadt een doove, en

en stomme, die met Handen, en Vingeren hem doet verstaen, ende 't gene hem andere, die daer op afgeveerdicht zijn, antwoorden, seer wel verstaet. Numa Pompilius, de tweede Koningh van Romem, heeft de Trouwe aen de Handen gheheylight. Wy beelden ook de Trouwe uyt met twee gesloten Handen, men belooft, men Trouwt, men handelt met de Handt te geven. Met het kussen van de Handt eeren wy God en de Menschen. Ende in Italien, Vranckrijk, ende Spaenjen werdt het begroeten niet anders genoemt, als de Handen te kussen. En voorwaer wat teycken trecken sommige niet al van den aert, ende gelegtheyt der Menschen uyt de trecken der Handen?

De Mensch dan, ghelijck hy een lichaem heeft sonder aengeboren Wapenen, so is oock sijn ziele van naturen sonder konsten. Derhalven heeft hy voor de naecktheyd van sijn lichaem, de Handen; voor de onwetenheyd van de ziele de reden gekregen; door welckers gebruyck hy sijn lichaem wapent, ende in alderhande manieren beschermt; ende sijn ziele met alderhande konsten verciert. Want geijck, indien hy met eenighe wapenen was geboren geweest, deselve hem souden alleen altydt by wesen; soo mede, by aldien hem eenighe konsten van naturen aenghebornen was, so en soude hy de andere niet hebben. Dewijl het dat duysent-mael beter was, dat hy alle Konsten, en alle Wapenen konde gebruycken, soo en is hy niet geen van beyde geboren. Waerom aerdigh van Aristoteles gefeydt is, dat de Handt is een organon, ofte wercktuigh, voor alderhande werck-tuigh; en wy kunnen oock, volghende Aristoteles, feydt Galenus, aerdigh seggen, de reden te zijn een konste voor alle konsten. Want gelijk de Handt, al en isse niet van 't bysondere werck-tuigh, dewijlse evenwel alles kan aengrijpen, ende in 't werck stellen, een instrument is voor alle instrumenten: so is oock de reden, geen van de bysondere konsten, maer bequaem om alle konsten te ontfanghen, ende daerom een konst voor alle konsten. Dewijl dan de Mensch alleen onder alle Dieren in sijn verstant de konst voor alle konsten heeft, te weten, de reden: soo besit hy oock te recht in sijn lichaem het instrument voor alle instrumenten, namentlijck de Handt.

Wy sullen nu gaen in-sien het treffelijck maeksel van dese Handt, ende de wonderbare konste, die onsen Schepper daer in getoont heeft; dewelcke soo groot is, dat door het alderminste, 't welck anders soude gemaectt zijn, de Handt, en haer werck ware bedorven geweest. Het eenige, en opperste voor een werck-tuigh, gelijk de Handt, om mede te vatten, is dat het al de ghedaenten, ende de grooren, die een Mensch beweghen kan, wel vat. Om sulcks te doen so is de Handt na den eysch door-sneden. Want by aldien sy ongedeelt gebleven was, soo soude sy maer hebben kunnen om-vatten dinghen van haer eyghen groote, maer gescheyen, en verdeelt zijnde, kan veel

grooter, als sy selve is, lichtelijck om-grijpen, en oock de alderkleynste op-nemen. Maer dat kleyn is, vatse met twee vingeren, en noch niet geheele, dan alleen met haer voorste: want anders doende, soude het haer missen, ende ont-vallen. Op dese manier is de Handt aerdigh ghestelt om seker te vatten yet dat grooter, en kleynder is, als sy selve. Vorder was haer oock noch bequaemst verscheydlijck verdeelt te zijn, om alderhande gedaenten wel te kunnen begrijpen. Waer toe sy boven alle werck-tuigh alderbequaemst gestelt is. Want om yet, dat ront is, wel te vatten, kan sy haer in de ronte vouwen, en het selve, ghelijck als met een circkel, ronts-om behelsen. En al 't gene recht, en krom is, kan sy sekerlijck aengrijpen. Het welck aldus zijnde, soo is sy bequaem om alle gedaenten te vatten, dewijl dese maer uyt drie linien bestaen, ronde, kromme, en rechte. En, om datter noch vele dinghen zijn, grooter als die met de Handt om-vat kunnen werden: soo is de een tot des anders hulp ghegheven, op datse alle beyde van verscheyde kanten deselve bevattende, niet minder souden zijn, als een groote Handt. Om dese reden zijnsse na malkander toe-geneyght, en gelijckelijck uytgestreckt. Want soo moest het toe-gaen in gedeelt werck-tuigh, dat een werck, en op deselve maniere moest uyt-voeren. Derhalven overlegt eens het grootste dat de Mensch met beyde sijn Handen kan vatten, als een hout, ofte steen; ende wederom het kleynste, als een spel, ofte hayr, daerna al de veelheyd van de groote, die tusschen 't grootste, en kleynste is, ghy sult bevinden, dat de Mensch deselve allegader so wel om-vat, als of de Handen voor elck van die alleen gemaectt waren. Want de kleynste dinghen vat hy met het voorste van den duym, en den voorsten vinger: die wat grooter zijn, vat hy wel met den slevenden duym, ende voorsten vinger, maer niet met haer voorste: maer die noch wat grooter zijn, vat hy met drie vingeren, te weten, den duym, den voorsten, en middelsten: en die noch grooter zijn met vier, daerna met vijf, en dan met de geheele Handt: en alser noch grooter komt, soo brengt hy d'andere handt daer by. Al het welcke niet en soude kunnen gheschieden, by aldien de Handt niet verscheydlijck en was verdeelt, ende op die wijze, gelijckse nu is, gestelt. Want wat kracht soude den duym, en vier vingeren ghehadt hebben, by aldien datse allegader benevens malkander op een rijde, en zijde stonden? Voorwaer haer geral, en de verdeelinghe souden dan onnut, ende ondienstigh gheweest hebben. Want het gene seker gevat sal wesen, moet ronts-om met een circkel, of ten minsten van twee teghens malkander-staende plaetsen begrepen werden. Het welck gemist soude hebben, indien alle de vinghers op een tijde benevens den anderen waren gestelt geweest. Dan daer is nu forghvuldigh in voorsien, met het stellen van den duym tegen de vier andere vingere. Den duym is in

zijn plaetse, en beweginge so gestelt, dat hy door een weynigh buygen met elck van de vier vingeren over hem staende, de werckinghe, van yet te vatten, volbrenghet. Maer 't en was noch niet genoegh dat den duym, ende voorsten vinger over malkander staende in 't op-rapen van kleyne dingen, met haer uytterste werckten: maer was oock van nooden, datse so waren, gelijckse nu zijn, te weten, so sacht, so ront, so mer nagelen beset. Want indien haer eynde niet vleyfich en was geweest, maer beenigh, soo en souden se noyt eenighe kleyne dinghen hebben kunnen op-nemen; noch oock al waren se al vleyfich, maer van sacht, en vochtigh vleysch gemaect. Want het gene dat vatten sal, moet het te vattene lichaem volkomentlijck, en rondts-om om-grijpen. Nu dat hart, en beenigh is, en kan niet om-buyghen: maer wel dat matelijck sacht is, en daer uyt matelijck wijckende. Dan 't gene boven-maten sacht is, ende als vloeyende, gelijck het de hardigheydt te seer wijckt, soo valt het daer lichtelijck af. Derhalven dat van naturen tusschen beyden is, niet al te sacht, noch al te hart, gelijck het voorste van de vingheren, is alder-bequaemst om seker te vatten. Dewijl dan oock de dingen, die gevat werden, verscheiden zijn in haer gelijghigheyt, d'ene meerder, d'ander minder sacht, ofte hart, soo heeft de nature in alles bequaemelijck versien. Want daerom is het voorste van de Vingheren, niet uyt een nagel, noch uyt het vleysch alleen: maer uyt beyde, na den eysch gematight zijnde, te samen gevoeght. Want haer vleyfichheydt is in de Deelen, die na malkander toe buygen, met welckers voorste sy de dingen selve moesten na-speuren. Maer de Nagel is haer van buyten tot vastigheyt aengeset. Want de vingers vatten met hare vleyfiche Deelen alleen de sachte dinghen: maer harde, ende derhalven de standt van 't Vleysch wech stootende, ende met geweld in-douwende, en kunnen sy niet vatten sonder behulp van de Nagelen, alsoo haer omleggende Vleysch dan steunsel van doen heeft. Wederom en soude niet van sulcks met de Nagelen alleen kunnen gevat worden: want dewijl die hart zijn, so souden haer harde dinghen lichtelijck ontglijden. Derhalven is de vleyfiche selfstandigheydt in 't uytterste der Vingheren gestelt om de gladdigheydt en 't los-schieren van de Nagels te verbeteren; en de Nagels aen d'ander zijde, om het licht om-laan van 't Vleysch te stutten. Soo dat de Vingher, aldus wel ghestelt, het werck-tuygh is om alle kleyne, en harde dinghen te vatten. Het welck noch klaerder blijkt uyt de onmatigheydt der Nagelen. Want die boven-maten langh zijn, ende derhalven om-krommen, en kunnen gheen kleyne dinghen opvatten. En die, om haer kortheyt het voorste van de Vingheren niet en bereycken, dewijl sy het Vleysch niet en stijven, soo zijnde oorfacck dat het selve niet wel en kan vatten; maer die even met het voorste der Vingers uyt-komen, die voeren alken het werck

volkomentlijck uyt, daerse toe gemaect zijn. Daerom is van Hippocrates wel geseydt, dat de Nagelen niet langer, noch korter moesten zijn, als het voorste van de Vingers.

6 De Handt werdt gedeelt in *Carpus*, *Metacarpus*, ende *Vingeren*.

De *Carpus* is het voorste van den Arm, daer de *Braceletten* gedragen werden. Bestaet uyt acht ongelijke beenderkens, die door Kraeck-been, en Banden vast aen malkander ghehecht zijn. Sy staen in twee rijden, om dat de Handt des te beter soude beweegt werden; waer van de eene met de Arm-pijpen, de andere met de vier beenderkens van de Palm des Hants door Kraeck-been t'samen-gehecht werden.

De gemelte vier beenderkens, maken den *Metacarpus*, die wy *Palm van de Handt* noemen. Sy zijn na binnen hol, na buyten bultigh, staen wat van malkander, om datse mer de vier vingeren, daerse aen gehecht zijn, ende die van malkander wijcken, souden over een komen; en oock, om dat hier tusschen beyde plaets soude wesen voor de Spieren.

Alle dese beenderkens, soo van den *Carpus*, als de *Palm*, werden vast ghehouden door stercke Banden, om datse soo licht niet en souden wijcken in 't sterck bewegen, ofte uytsteken van de Handt. Wy steken ons Handt uyt, als wy deselve vlack houden, de binnenste holligheydt vollende, en de buytenste bultigheydt vereffenende: maer als wy de Handt sluyten, doen wy het tegendeel, buygende 't gene dat te voeren sterck was. Welcke beweginge den *Carpus*, ende *Metacarpus* niet en soude kunnen volgen hebben, indien sy uyt een Been bestonden. Daerbenevens, indien datter maer een Been gheweest en was tusschen de Arm-pijpen, ende de *Vingeren*, soo soude van een breuck, of ander ongemack, het geheele terfont die schade geleden hebben; daer teghenwoordigh maer het twaelfde Deel en lijdt, wanneer datter een van de beenderkens komt beschadicht te werden. Behalven noch dat vele voor een slag, ofte stoot wijcken, daer een Been streck staet.

7 De *Vingeren* bestaen uyt vijftien beenderen, dewelcke so vast niet aen malkanderen gehecht en zijn, als de gemelte van de Handt, dewijl de *Vingeren*, om alles te vatten, meerder beweginge mosten uyt-voeren. Elcke vinger heeft drie beenderen, niet meerder, noch minder. Want meerder, soude het volkomen uyt-steken beletten; minder, souden soo veel verscheide ghedaenten niet kunnen aen-nemen. Dese beenderen zijn van buyten ront-bultigh, om aen de ander zijde meerder ruymte te maken, van binnen vat, ende holachtigh, om darmen met het binnenste vat, als oock om datter meer *Pesen* na binnen, als na buyten gaen.

Wy hebben vijf *Vingeren*, waer van den Duym, de Groote genoemt wert by de Grieken, als oock *Anticheir*, al of men seyde Teghen-handt, ofte, gelijck by

Marc. 7. Sat. 13. staet, Ander-hant, om dat hy tegen de Hant staet, en so veel uyt-recht, als al de andere Hant, waerom hy oock *Pollex*, van *pollendo*, by de Latinen gheheeten werdt. Dit wisten de Oude wel, als sy de krijghs-luyden, die aen den Duym gequetst, ofte verlemt waren, haer af-scheyt gaven. Men leeft van den Keyser Augustus, dat hy seker Edelman al sijn goet dede verbeuren, dewelke sijn sonen, als sy in den oorlogh gaen souden, het gebruyck van den Duym had laten benemen. De Atheniensers, na datse langh over hoop gelegen hadden met die van Egina, een na-gelegen Eylant, en dat sterck van Schepen was (gelijck Cicero schrijft 3. *Offic.*) ten laetsten het selve overwonnen hebbende, deden de Inwoonders de Duymen af-kappen, om in toe-komende tijden geen gewelt van haer te vreesen. My gedenckt noch, dat, do en ick van mijn reyse quam, ging begroeten mijn weerde meester, den hoogh-geleerden Mr. Gerardus Volsius, en sijn E. my veel vraeghden van Italien, en Romanen, ick onder ander seyde, dat de Italianen, maer insonderheyte de Romeynen nu geen krijghs-luyden en waren, als sy van oudts, doen sy de gheheele werelt plaegden, plachten te wesen, selfs oock dat de tegenwoordige Romeynen, geen *Romani*, maer *Ramanschi*, dat is, Romeyntjens by d'andere Italianen genoemt wierden; en by sommige oock *Poltroni*. So seyde my sijn E. dat het selfde woordt te samen-gevoegt was van *pollice truncando*, van den Duym te korten, als sodanige gekeurt zijnde onnut, om yet met de Handt uyt te rechten. *Divius* schrijft in 't 9. Boeck van sijn Brabantse Historie, dat onder de Keuren, die Hertogh Henrick aen de Brusselaers in 't jaer 1229. verleent heeft, mede gestelt is. Dat de gene die met valsche maet Wijn, ofte yet anders uyt-meet, sulcks sal boeten met thien pont, ofte het verlies van sijnen Duym. Maer dat onderscheyt is te groot. Vorders gelijkmen noch in vrolijkheydt seydt, Duymtjen op, so schrijft Plinius 28. Nat. 2. dat men al van outs met het uyt-steken, ende sluyten van den Duym gunst, ende ongunst plagh te beroonen. Soo seydt de Poët Horatius in den 19. Brief van sijn eerste Boeck:

*Conservare suis studiis, qui crediderit te,
Famor utroque tuum laudabit pollice ludum.*

en in teghen deel de Poët Juvenalis in sijn 3. Schimp-dicht:

*— & verso pollice vulgi,
Quemlibet occidant populariter.*

Hier over kan vorder na-gesien werden onsen Erasmus in sijn Spreek-woorden.

De tweede, ofte voorste Vinger wert by de Grieken *Lichanos*, dat is licker, als oock *Deiktikos*, dat is, wijser ghenoeemt, gelijk by de Latinen *Index*. Soo

seydt Horatius in het 8. Schimp-dicht van sijn tweede Boeck:

Indice monstraret digito.

De middelste Vingher heeft by de Grieken, ende Latinen oneerlijcke namen, en is by haer veracht geweest, dat sy hem gebruyckten, als sy yemant wilden uyt-spotten. Sulcks blijckt uyt den Poët Martialis 2. Epigr. 28.

*Rideto, & digitum porrigito medium, ende
Ostendit digitum, sed impudicum.*

als oock uyt de Poët Juvenalis:

— cum fortuna ipse minaci

Mandaret laqueum, mediumq; ostenderet unguem.

Daerom seydt men oock by ons, dat de Hoeren den ringh aen den middelsten Vinger dragen.

De volgende Vinger heet by de Grieken na sijn ordre *Paramefos*, by de Latinen *Medicus*, om dat (gelijck geseydt werdt) de oude *Medicijns* haer *Medicamenten* daer mede plachten te mengen, als geen vergif konnende lijden, dat hy niet terfont het Herte soude te kennen gheven. Om de gemeenschap, die hy met het Herte heeft, werdt hy gemeenlijck *Hertvinger* genoemt. En hier van geven reden Agellius 10. *Noët. Att.* 10. ende Macrobius, op de voor-ghe-dachte plaets, uyt de Boecken der Egyptenaren, hoe datter een Zenuwe van 't Herte soude komen in desen Vinger; en dat daerom de Grieken, en Romeynen desen Vingher, als aen het edelste deel ghehecht zijnde, plachten met den Rugh te kroonen; daerom oock in 't Latijn *Annularis*, ofte Ringh-vinger geheeten; en op deselvede maniere in 't Italiaensch *il Dito del anello*, in 't Spaensch *el Dedo del anillo*, ende in 't Fransch *le Doigt de l'anneau*. Maer 't gene het Herte aen desen vinger geeft en is geen Zenuwe, maer een Slagh-ader. Want de Zenuwen spruyten uyt de Hersenen, en den Rugh-graet, en de Slagh-aderen uyt het Herte. Het kloppen (een Zenuwe en klopp niet) kanmen met den voorsten Vinger merckelijck voelen in de ghene, die seer vermoeyt zijn, in Vrouwen, die in arbeydt sitten, ende in alle siekten van 't Herte. De gene, die van haer-selver zijn, doer men wederom bekomen met het melcken van desen Vingher. De Zierickzeefche Ghenees-meester Lemnius schrijft 2. de *Occulta*. 11. gelijck de natuerlijcke kracht gewoon is de overtollige vochtigheden de swackste Deelen roe te senden, dat hy bevanden heeft in verscheyden Gichtige, die handen ende voeten vol pijn waren, uytgenomen desen Vinger, dewelcke, door de gemeenschap met het Herte, van geen swarigheydt en wift. Endaerom en sterft men van de Gicht niet, gelijck het Italiaensch spreek-woordt seydt:

*La Gotta, è la Quartana,
Non fanno suonare campana.*

Maer de Pocken en ontsien de weerdigheyt van desen Vinger niet, en maken wel dat de klokken luyden.

De laetste Vingher heet Plinius de kleynste, *Minimus*, de Grieken oock *Mikros*, en *Otites*, de Latinen mede *Auricularis*, en na beyde, de Duytschen *Kleyn*, oder *Oren-fingerlin*, dat is *Oor-vingerken*, om datmen met het selve in de Ooren peutert. Wy noemen het *kleyn Vingerken*, ofte *Pinck*.

Dit zy nu ghenoech van de Vingers; kan vorders daer van noch ghelesen werden, behalven de Ontleeders, by *Macrobius* 7. *Saturn.* 13. ende *Cal. Rhodiginus* in't 27. Boeck van sijnoude Lessen op't 12. Capitel.

8 Gelyck al't gene van 't Schouder-blat, tot de uytterste Vingeren komt, by de Grieken *Cheir*, ofte *Haer* geheeten wert: soo noemen sy oock al't gene van de Heupe tot de uytterste Teenen streckt, *Pes*, dat is *Voet*. Wy geven 't den naem van *Armen*, en *Beenen*. Desen grooten *Voet*, werdt mede, gelyck de groote *Handt*, ofte *Arm*, ghedeelt in drie deelen, de *Dye*, *Been*, ende *kleyne Voet*. Welcke verdeelinghe tot den gangh hoogh-noodigh was, gelyck de Poët *Lucretius* mede aangemerckt heeft in sijn 4. Boeck.

Prosperare ut possimus, & ut proferre viai

Proceros passus, ideo fastigia posse

Suarum, at feminum pedibus fundata plicaris.

9 Het *Dye-been* is maer een been, gelyck in den *Arm* het *Schouder-been*. Werdt by de Grieken genoemt *Méros* (welck woort sy gebruycken in de geboorte van *Bacchus* uyt de *Dye* van *Iupiter*, so wonderlijck niet na de uytleggingh van d' Heer *Heinsius* in *Aristarch.* 5.) by de Latinen *Femur*, ende *Femur*, à *ferendo*, van dragen, om dat het lichaem hier op gestut, en gedragen werdt. Dit is in de menschen, ende Apen het langste, en grootste: maer in andere Dieren, in dewelcke het voor het meerendeel schnylt, is het korter, als het *Scheen-been*, voornamentlijck in de *Voghelen*, waer door *Aristoteles* bedrogen is geweest, doen hy schreef, dat de *Voghelen* geen *Dye-been* en hadden.

De *Gedaente* van dit *Been* is langh, ront, en recht-achtigh; doch niet geheel recht, maer wat krom van binnen na de *Knyedalende*, om soo veel te vast te kunnen staen, te wandelen, en te loopen. Want in de gene, die dit *Dye-been* van naturen al te recht hebben, staen de *Knyen* oock recht, meerder inwaerts; als uytwaerts wijckende; 't welck een quade gangh maeckt. So dat dese gedaente voor de *Heel-meesters* wel staer aen te merken, gelyck *Hippocrates* oock vermaent, om dit *Been*, wanneer het komt te breken, sijn natuerlijcke kromte te laten houden. Het is van voren buktigh, 't welck tot het sitten bequaem is, en tot vele wercken, die wy al sittende doen, ofte het

eene *Been* over het ander legghen, ghelijck de *Snijders*, ende *Mast-klimmers*. Aen de zyden is 't ront, ende glat, achter plat, ende hol: maer boven eyndicht het in een hoof, bals, ende twee uyt-steeckfels, onder in een hoof met twee uyt-steeckfels, ende holligheden.

Het *Opper-hoof* is het grootste, dat in een menschen is, ront, ende langachtigh, om te beter te kunnen schieten in de diepe holligheyt van het *Heupe-been*, ende also de gheledinghe vast te maken. Het welck wel noodigh was, om het swaer ghewicht, dat het *Dye-been* moet draghen, ende waerom het oock een stercken ronden *Bant*, spruytende uyt de holligheyt van het *Heupe-been*, daer sy beyde mede t'samen-ghehecht zijn, ghekeghen heeft. Het is mede effen ende glat, met een glibberigh *Kraeck-been* overtrocken, om dat de *Dye* soo veel te lichter, ende vaerdigher buygen, uytsteken, ende omdraeyen soude.

Onder het *Hoof* is den *Hals*, die hem na boven langachtigh uytstreckt, maer na binnen wat kromachtigh inbuyght, om de beweginghe lichter te maken, ende de *Vaten*, ghelijck *Galenus* schrijft, plaets te gheven. De gene, die desen *Hals* wat te kort is, hebben de *Beenen* te veel innewaert gebogen, ende derhalven den gangh ongemackelijck: soo dat de langhte, ende kromte van het *Dye-been* tot den gangh, rechte, ende sterckte van het lichaem, veel helpen. Het welck *Archilochus* wel verstonc, als hy, die alleen voor *Hop-luyden* uyt-koos, welckers *Knyen* wat bochtigh uytwaerts weken, also die gestalte een vaste *Voet* maeckt.

Hier zijn twee uyt-steeckfels, een groote, ende een kleyne, *Trochanteres* by de Grieken genoemt, dat is, *Draeyers*, om dat sy, door de *Spiere*, die van haer oorspronck hebben, de *Dye* doen draeyen.

Nu, hoe het *Dye-been* onder de midden meerder na beneden gaet, hoe het dicker wert, ende eyndicht ten laetsten in een breed *Hoof*. Wt dit *Hoof* komen van achteren twee uytsteeckfels, tuschen dewelcke een duym breedt plaets, ofte een holligheyt ghelaten wert, waer in schiet een uytsteecksel van het *Hoof* van de *Tibia*, ende wert met deselve, door een dubbelde geleding, gehecht; also beyde de *Hoofden* van het *Dye-been* schieten in de twee holligheden van de *Tibia*, ende het uytsteecksel van de *Tibia* ontfanghen werdt tuschen de twee uytsteeckfels in de achterste holligheyt van het *Dye-been*. Dese dubbelde gheledinghe is oorsaeck, datmen de *Tibia* niet en kan om-draeyen. Daerbeneyens, om dat dese *Hoofden* haer achter veel uytstrecken, soo komt, dat wy de *Beenen* niet verder, als in een rechte linie kunnen uytsteken. Evenwel zijnder *Mannekens* ontrent *nova Zembla* gevonden, welckers *Knyen* van beyde zyden bogen, ende die van niemant in 't loopen en konden onderhaelt werden.

werden. Sy zijn ontrent drie voeten hoog, gelijk Doctor Paaw, met een van haer ledere kleetjens van daer gebracht, ons plagh in zijn ontleding aen te wijfen. In dese gheledingh is veel glibberigh Kracck-been, om dat de Knye soo veel te lichter soude konnen bewegen. Hier is oock eenen vasten Bant, uyt het uytsteckfel van de *Tibia* spruytende, waer door de Dye met de *Tibia*, niet anders, als zijn bovenste Hoofst met de Heup vast ghemaectt werdt.

Dese holligheydt, daer de *Tibia* in 't Dye-been schiet, noemen wy *Haeffen*, de Hoogh-duytschen *Knyts-bugh*, ende de Latinen *Poples*. Daer van komt de naem van de vermaerde Ader *vena Popliin*, of men seyde *Haeffen-ader*, uyt dewelcke Hippocrates raet te Laten in Nier-pijn. Wy lesen in de Roomsche Historie van *Livius*, dat sy haer verwonnen vyanden de Banden der *Haeffens* plachten af te snijden, (her welck hy *Poplites incidere* noemt) ende lietense alsoo voor onnut legghen.

Het voorste van dese gheledinghe heeten wy de *Knye*, in 't Griecx *Gonu*, ende daer van in 't Latijn *Genu*. De naem-reden is, ofte, om dat de Knye in het buygen eenen hoec (in 't Grieks *Gonia*) maectt, ofte om dat men daer mede zijn selven verootmoedigh, 't welck *konein* beteyckent. Want die oortmoedigh yet bidden, vallen op haer Knyen. Hier van seydt den nauw-keurighen na-vorscher van den oorpronck onser Tale, Doctor *Goropius Becanus*, dat Knye den naem heeft van *Ken-nie*, dat is, ick beken, niet te konnen doen. Want die op zijn Knyen sit, beken, dat hy hem gheheel in de macht van een ander heeft over-ghegeven. Soo sie ick, dat by den Griekschen History-schrijver *Herodotus* aerdigh gheseydt werdt, *Es genu ebale*, hy heeft hem op de Knye gheworpen, voor hy heeft hem overwonnen. Hierom plachten de gene, die yet oortmoedigh van yemandt baden, haer voor den selven op de Knyen te werpen. *Ovidius*:

Et genibus pronis supplex, simulque roganti.

Waer van wy oock exempelen in de H. Schrifture hebben, daer wy mede gheleert werden, dat in den Naem *Iesus* alle Knyen sullen buyghen. Sulck bidden geschiet oock met het raken van de Knyen (ghelick in het groeten van de Françoischen) der ghener die ghebeden wert. Soo schrijft *Vergilius* 3. *Aeneid*.

Et genua amplectens effatur talia supplex.

Ende een ander Poët *Claudianus*, in zijn Boeck van de Vervoeringh van *Proserpina*:

— genibusque suas cum supplice fletu

Admovere manus.

Het selfde is by *Homerus*, *Euripides*, ende andere Grieksche Poëten, ende History-schrijvers te sien.

Plinius schrijft seer wel van dese manier in het elfde Boeck van zijn Natuyrljcke Hiltorie op 't 45. cap. In de *Knye* van de *Menschen* is eenighe Religie, na bezonderhouden van de volckeren. De biddende raken se, strecken de handen daerna uyt, sy bidden die aen als autaren, misschien om dat in dese woighe eenighe levendheydt is. Want in de 't samenwoeginghe van beyde de *Knyen*, aen de rechter, ende sincker zyde van voren is een dubbele *Kraecx-holligheydt*, dewelcke gheopent zijnde, so vlieghet de Geest uyt, gelyck uyt de *Siroot*. Wt dit laetste is misschien ghekomen het gebruyck om de ghekruyfte (ghelick wy by de *Euangelisten* lesen) als sy haer een korter eynde wilden maken, de *Knyen* te breken. Want het woordt *Skete*, dat ghebruyckt werdt, en beteyckent niet alleen de *Beenen*, maer oock bysonderlijk de *Knyen*. Maer wat wil *Plinius* seggen met de *Kraecx-holligheydt*? wat ghemeenschap hebben de *Knyen* met de *Kaken*? dat sal ick nu verklaren. Her *Kint* is op die ghefalte in de *Lijf-moeder* ghelegghen, dat het de *Beenen* ghevouwen heeft, ende met de *Hielen* zijn *Billen*, ende met de *Knyen* den *Oog-hoec* raectt. Soo dat sommige meenen, dat de holligheydt, daer de *Oogen* in staen, van het ronde beenderken, dat voor de *Knyen* staet, ghemaectt werdt, ende dat daerom de *Knyen* *Genus* in Latijn van *Genus*, dat is, de *Kaken*, souden ghenoeemt wesen. Van wegen dese oorspronckelijcke naderheydt heeft wel lichtelijck *Plinius*, de holligheydt tusschen de *Knyen* na de *Kaken* genoemt.

Het ghemelte rondt Beenderken bedeckt van buyten de voegingh van het Dye-been, ende de *Been-pijpen* in de *Knye*. Wy noemen het *Knye-schijve*, ghelick de *Duytschen* *Knie-scherb*, de *Grieken* *Mule*, na de ghelijckenisse, die het heeft, met een kleyn *Molen-steentjen*, de *Latijnen* *Patella*, als of men seyde een kleyn *Schotelken*, ende de *Françoischen* *Palette du genouil*. De ghemeenste naem is *Rotula*, dat is soo veel te seggen als een ront *Radeken*, ghelick het niet alleen ront en is, maer oock beweeghlijck, ende dien *Latijnschen* naem werdt mede ghevolghet van de *Spaengiaerts* met *Rodillas*, ende de *Italianen* met *Rotula del ginocchio*. Het is een kleyn, rondt, ende kraeck-beenigh *Beenderken*, mer geen andere *Beenen* 't samen-ghevoeght, maer op deselve drijvende, ende met *Pesen* ende *Vliessen* daer aen verbonden. Het gebruyck van dese *Knye-schijf* is, om de geledingh van het *Dye-been* met de *Been-pijpen*, te stercken, op dat als wy wandelen, ofte van hooghe plaetfen neder treden, ofte oock de *Knye* anders veel buygen, geen ontledinghe na voren soude veroorsaectt werden; als mede om te beletten, dat het uytsteken van 't *Been* niet buyten de rechte linie en soude gaen; ende daer-en-boven om de voegingh van het *Dye-been* met de *Been-pijpen* te decken. Want hier is een dubbele holligheydt onder, een voor ende een achter, in dewelcke veel levendigheydt van de *Ouden*

den gheftelt wert, ghelijck wy terftont uyt *Plinius* ghesien hebben. De voorste holligheydt is vervult met een taey slijm, waer door de nature dese plaets glat, ende slijberigh houdt, om datse, door te veel beweghen, niet en soude verdrooghen, ende alsoo den gangh beletten. Om deselve oorfaeck sneren de Voer-luyden haer Wagens. Ick hebbe tot Leyden een Vrouwe ghesien, die hier op de Knye een gheswel door-brack, daer dit taey slijm mede uytliet. Den Heel-meester noch onervaren zijnde, meende dat het Etter was; ende wende alle vlijt aen om het selfde uyt te drucken, waer door hy de Knye stijf maecte. In dese geledingh valt mede een soorte van Gicht, die na de plaets, van de Griecten *Gonagra*, als of men seyde, Knye-gicht, ghenoeemt werdt. Hier mede zijn de Blauwschuytigh seer ghequelt, waerom het gheheele gebreck den naem ghekrecht heeft na de Beenen, *Skelocryba*. Want de Milt, die de Blauw-schuyt meest veroorsaect, speelt op de Knyen, ende maect deselve traegh. Daer van wert by *Plautus* gheseydt:

*Genua hunc cursorem deserunt, perii,
Seditionem facit lien.*

Dese Knye-schijf breeckt somtijds, ende die sulcks over-komt, gaen al haer leven kreupel; ghelijck *Paré* schrijft, noyt anders bevonden te hebben. De oorfaeck is, om dat de Were, ofte het Eelt (met den Latijnschen naem van *Callus* best bekend) dat uyt het ghebroken Been groeyt, de holligheydt van de gheledingh vervult, ende daer door de beweging soo van het Dye-been, als van de Been-pijpen verhindert. Evenwel verhaelt *Bauhinus* van een voorspraeck, die door een val de Knye-schijf in twee stukken over dwers gebroken hadde, ende evenwel niet manck en gingh, maer af-gaende van een trap, alsoo hy de Knye niet en konde buyghen, daer van moest af-springhen.

10 Volght de *Tibia*, dewelcke mede, ghelijck de *Cubitus* in den Arm, niet uyt een grof Been en bestaet, maer uyt twee dunne Pijpen. De Francoische noemens *grand*, ende *petit* *fofite*, de Italianen na het Latijnsch *Radius*, daer de grootste Pijp mede beteyckent wert, *Ragio major*, ende *minor*, de Spaengiaerts *Espinilla major*, ende *menor*, Wy, ende de Duytschen, de *grote*, ende *kleyne Been-pijpe*.

Het grootste van dese twee Beenen heeft den ghemeenen naem van *Tibia* behouden, ghelijck *Cubitus* oock in den Arm, misschien om dat het een *Tibia*, dat is, een pijp, ofte sluyt ghelijckt, ende dat de sluyten der Huys-luyden daer van eerst ghemaeckt zijn. Het steelt de Scheen, ende soude daerom *Scheen-been* van ons kunnen genoemt werden, ghelijck het ander Kuyt-been. Op de Scheen vertoont hem eenen scherpen rug, in het Griecx *Akantsba*, dat is, Graet ghenoeemt, een plaetse met seer weynigh vleysch bekleedt, ende die daer-

om, ghequetst zijnde, geen vertigheydt en kan verdragen, maer alleen drooghe Heel-middelen vereycht. Onder andere dingen, die *Momus* berispte in des Menschen maecksel, was mede, dat *Iupiter* de Kuyten niet voor dese scherpte van de Scheen geset en hadde. Dit Scheen-been is van gedaente langh, ende drie-hoekigh, onder ende boven dick, ende wert boven aen het Dye-been, ghelijck gheseydt is, ende onder aen de Koot gehecht.

Het Scheen-been is alleen geledet met het Dye-been, niet met het ander, dat wy *Kuyt-been* ghenoeemt hebben; *Perone* by de Griecten, ende *Fibula* by de Latinen gheseydt: maer dit is vast aen de buyten-zyde des Scheen-beens, alwaer een holte is, daer het Kuyt-been met sijn Hoofst in-komt, ende werdt dan noch met stercke banden vast gehecht. Ende van daer af dese Beenderen van malkanderen ghescheyden zijnde, en komen niet eerder wederom by-een, voor datse beyde den Voet raken. Want op die plaets heeft het Scheen-been een diepen spleet, in den welcken het Kuyt-been rustende, noch verder gaet, voort-brengende een Hoofst, ofte uytsteeksel, dat met het overstaende uytsteeksel van het Scheen-been de Koot om-vat.

Het Scheen-been heeft op deselve plaets een groote holligheydt voor het *Kote-been* ghemaect, het welck van beyde zyden met de gheseyde uytsteekfels ghestut wert, ende also belet, dat de Koot niet licht uyt het lidt en schiete. Dese uytstaende knoopen werden in 't Griecx gheheeten *Sphura*, in 't Latijn *Malleoli*, als of men seyde Hamerkens, de binnenste noemen wy *Fersene*, ofte *Versen*, ende de buytenste *Enckele*, ofte *Encklauwen*. Hier staet seer te verwonderen de groote voorsichtigheydt Gods. Want dewijl dese gheledingh soo ghemaect was, dat het lichaem maer op een punt den Voet raect, ende, uyt het lidt zijnde, den gangh ofte gheheel beletten, ofte krepelheydt veroorsaken soude, soo heeft hy dese schutsels daer voor gestelt: die daerbenessens dit ghebruyck noch hebben, datse onder haer laten schuylen, ende rusten de Pelen, die den Voet beweghen, ende, in pletteringhe, ofte quetsinghe van de Encklauwen, een grouwsame pijn veroorsaken.

11 Wy komen tot de *Voeten*, die mede groote gelijkenisse met de Handen hebben. Ja ick hebbe somtijds ghesien, dat de gene, die sonder Handen gheboeren waren, al haer werck door de Voeten konstigh uyt-voerden. Ende gelijck de mensch alleen, om dat hy de wijste onder alle Dieren was, Handen heeft, een werck-tuygh alder werk-tuygh, als hier voor geseydt is: soo heeft hy oock, om dat hy Handen hadde, twee Beenen, ende het lichaem recht over-eynde gherecht. Want wie soude voorrecht over-bockende, een Borgherlijck leven kunnen leyden, schrijven, bouwen, ende andere wercken uytvoeren?

voeren? Veel Voeten souden wel dienstigh geweest hebben tot de rassigheydt: maer wat hadde de Mensch sulcken snelligheydt van doen, also hy door sijn verslant oock de alder snelste Dieren weet te achter-halen?

Het eyghen ampt van den Voet is, het gaen, ofte wandelen. Sulcks gheschiet met den eenen vast op de Aerde, ende den anderen voort te setten. Dan het vast neder te setten is 't werck van den Voet: maer voort te setten, van 't geheele Been. Hier toe hebben de Beenen soodanigen gedaente, als geseyt is: ende de Voeten werden in verscheyde Teenen ghesplit, ende sijn lang ende breedt gemaect, doch soo langh niet als in de Handen, niet so seer om de fraeygheyt, als om datse het loopen, met aen te setten, souden helpen. Want de Teenen tegen de aerde gedouwt zijnde, wert 't geheele lichaem veel sekerder voort-gheslooten. Maer de Voeten zijn oock onder hol, om te beter over Bergen, ronde steenen, ende dierghelijcke te gaen; ende de Teenen komen te pas in rechte, kromme, steyle, ende oneffene plaatsen. Daerom is 't datmen op muylen, ofte dicke solen soo vast niet en gaet.

De Voet wert mede, even als de Hant, in drie gedeelt, *Tarsus*, *Metatarsus*, ende *Teenen*.

Tarsus, ofte het achterste van de Voet, komt overeen met den *Carpus* in de Handt, ende bestaet uyt seven beenderen. Daer van komender meest twee in achtginge, de Koot, ende het Hiel-been. De Koot heet in 't Latijn *Talus*, in 't Griecx *Astragalos*; welcke namen beyde van *Hadr. Iunius* qualijck gepast werden op den Encklauw. Dit is het Been, daer de kinderen, uyt de Ossen-voeren genomen zijnde, mede koren. Soo beschrijven *Lucianus*, ende de Poëten *Cupido*, ende *Ganymedes* in den Hemel 't samen met koten spelende; het welckick voor de Kinderen gesonder acht, als suycker met Pol-lepelen te eten. Siet van dit Koot-been breeder by onsen *Erasmus*, in sijn 't Samen-sprekinge, *Astragalismus*, ofte Kotespel gheuoemt.

De Koten dragen alleen, ende by haerfelven 't gewicht van het gantsche lichaem, soo dat daerom de Nature niet te vergheefs bekomert is gheweest, om deselve wel te bewaren, ende gelijk met stercke balcken te besetten, te weten, met de ghemelte uyt-steeckfels van de Beenen. Die evenwel oorsaek zijn, dat, als de Koot eens uyt sijn plaats geweken is, seer swaerlijck wederom kan in-gheset werden. Hierom was by de Romeynen een manier van spreken, *Talum reponere*, de Koot in-setten, dat is, met een swaer werck doende zijn. Het ander Been van den *Tarsus* is het *Hiel-been*, in 't Latijn genoemt *Calcx* (daer van seydtmen *A Capite ad Calcem*) als oock *Calcaneum*, ende *Calcar pedis*, om dat het, even-eens ghelijck een spoor, achter uyt-steeckt. Sulcks is uyt sonderlinge voorfichtigheydt gedaen,

te weten, om dat de Mensch, die recht over-cynde staet, niet lichtelijck achter over en soude vallen. Ende soo segghen wy oock van de ghene, die dat somtijds ghebeurt, datse kort van Hielen zijn. Achter toont het eenighe rouwigheydt, alwaer een groote Pees gheheel vast aen is, de grootste ende sterckste van al de gene, die in 't lichaem zijn, spruytende uyt de Spieren van de Kuyt. Dit is de Pees, waer by *Achilles*, het verslaghen lichaem van *Hector* driemael rondts-om Troyen sleepten, ghelijck de Poët *Homerus* beschrijft. Dit is oock de plaats, daer de Kack-hielen vallen, waer mede de kinderen meest ghequelt zijn.

Het tweede Deel van den Voet is *Pedum* in het Griecx genoemt, ende, om dat het met het *Metacarpium* van de Handt over-een komt, *Metatarsus*. Wy heeten 't met de Latinen, Italianen, Spaengiaerts, ende Françoischen, de *Plante van den Voet*; oock *Sole*, ofte *Bal van den Voet*, ghelijck de Duytschen, *Solen am fuß*. Is 't samen-geset uyt vijf Beenderen; ende den grootsten heeft maer twee Beenderen, om dat het voorste van de holligheydt van dese plant soude vaster op de aerde staen.

De Teenen zijn ghelijck de Vingeren, maer korter om redenen verhaelt, ende mede vijf in getal. *Colennuccio* schrijft in sijn Italiaensche Historie van Napiers, dat *Oriho van Bruynswijck*, de Man van de Conninginne *Iohanna*, aen eicken Voet ses Teenen hadde. Dan dat en ghebeurt so selden niet, ofte is noch alle daegh wel te sien.

12 Boven alle de voorverhaelde vintmen noch eenighe kleyne Beenderkens in, ende op de geleden van de Teenen, als oock van de Vingheren, by de Grieken *Sesamoides*, oft *Sesamina* genoemt, van wegen de gelijckenisse, die sy hebben met het Lijnzaet.

Het ghetal van dese Beenderkens gaet onseker. Sommighe hebbender in de Handt, ende de Voet twaelf; andere seshien, eenighe veel meerder: alwaer dan deselve soo kleyn vallen, datmen se in de ontledinghe niet vinden en kan. Sy zijn in de vier Teenen so veel kleynder, dan in de Vingeren, als de Teenen selve kleynder zijn, dan de Vingeren. Maer ghelijck den grooten Teen van grooter beenderen is, als den Duym, soo heeft hy oock dese *Sesamina* veel grooter. Derhalven zijnder aen d'eerste geleding van den grooten Teen, by het hoofd van het *Pedum*, dat hier aen gehecht is, twee groote gestelt, waer van het binnenste ontrent eens soo groot is, als het buytenste; so dat het de helft van een geschelde erweert in groote ende ghedaente wel gelijckt. De Arabiers noemen dit beenken *Albadarian*, om dat het van vyer, ende alle bedervinghe onbeschadicht blijft; uyt het welek sy ghelooven (ghelijck de Ioden van *Luz*) dat de Mensch hier na verrijft, niet anders als het Kruyt uyt het Zaet. Ende *Dr. Riolan* meent, dat dit het eyghen is, 't welck van *Agrippa*

onder den naem van *Lux* beschreven werdt. Dan dat fabuleuse *Lux* is een ander plaets toegewesen, te sien by den Hoogh-geleerden *Plempius*.

Het ampt van dese Lijnzaet-beenderkens is, de geleden te stijven, ende te beletten, dat sy soo lichtelijck niet uyt haer plaets geschoven werden. Ende daer-benevens doense noch in den Voet, dat hy in het staen, ende wandelen, oock door onghelijcke plaetsen, valter is, ende dat de Teenen, terwijl wy staen, ofte wandelen, van gheen steenen, ofte andere uytstekende dingen, lichelijck verdraeyt, ende also ontledet soude werden.

Ende dit is nu wat belanght de beschrijvinge van alle de Beenderen onses lichaems. Wy sullen nu komen tot haer twee ghebreken, te weten, Ontledinghe, ende Brücken.

Het V. Capittel.

- 1 T'samen-voeginghe der Beenderen,
- 2 ONTLEDINGE,
- 3 Oorsaken,
- 4 Onderscheyd,
- 5 Ken-teyckenen,
- 6 Voor-teyckenen,
- 7 Genesinge,
- 8 Maniere van Leven.

WY hebben volkomenlijck aenghewesen, hoe dat het Geraemte bestaet uyt verscheyde Beenderen. Dese werden t'samen-ghevoeght op tweederley wijze, door T'samen-groeyinghe, dewelcke is een vereeninghe sonder bewegen, ende door Geledinghe, waer in de Beenderen met haer uytterste aen malkander gevoeght zijn, streckende tot beweginghe van haer Deelen; ende dese is wederom driederley, in-gheledinghe, aengeledinghe, ende onderlinge in-schietinghe.

Een *In-geledinghe* is, wanneer de holte van het ontfanghende been wijdt, ende diep is, ende het Hooft van het in-schietende, grof, ende groot, ghelijck te sien is in de gheledinghe van 't Dye-been met het Heupe-been.

Een *Aen-geledinghe* is, als de holte vlak is; gelijk in de t'samen-voeginghe des Onder-kaecks.

Een *Onderlinge In-schieting* is, als beyde de Beenderen over weder-zyde ghelijckelijck in malkander gevoeght werden. Sulcks gheschiet ofte in twee Beenderen, als in den Arm; ofte in drie, gelijk in de Wervelen.

In de ghemene gheledinghe, daer bewegen by is, valt alleen het ontlede, dan in alle beyde het breken. Van 't eerste sullen wy in 't teghenwoordighe, van 't andere in 't volgende 7. capittel handelen.

2 *Ontledinghe* (gemeenlijck *Dislocatie*, en *Luxatie* genoemd) is een afwijkinghe van de Beenderen die in, ende aen malkanderen geledet warcu, waer door

sy uyt haer natuurlijcke plaets in een andere schieten, ende de vrywillige beweginghe belerten.

3 De *Oorsaken* van Ontledinghe zijn ofte uytwendigh, ofte inwendigh.

De *uytwendige* oorsaken komen meestendeel door gheweldt, als slaen, stooten, vallen, uyt-trecken; ghelijck selfs in de gheboorten oock kan gheschieden, wanneer de onvroec-Vrouwen het kint met geweldt uyt-trecken.

De *inwendige* Oorsaken zijn vochtigheden (waerom de kinderen lichtelijcker in dit gebreck vervallen) die op de gewrichten sackende, de Banden ofte te sacht, ende te dweegh maken, soo datse de Beenderen uyt haer plaets laten schieten; ofte vervollende deselve verkorten, ende in-trecken, waer door de Hoofden uyt haer plaets ghetrocken werden, ghelijckmen siet in magere, ende uyt-gaeteerde Lichamen. Hier toe behoort de *Erffenisse*. Want men bevint, dat Bultighe, ende Mancke ouders, oock dickwils foodanighe kinderen voortbrenghen.

4 Van dese Oorsaken wert het voorname *Onderscheyt* der ontledinghe genomen; als oock uyt de plaets, daer het ontlede Been in-schiet. Sulcks gebeurt van bovenen na beneden, ende van beneden na bovenen; van de sincker zyde na de rechter, ende wederom van de rechter na de sincker; als noch van voren na achteren, ende in tegendeel van achteren na voren.

5 Al is 't datmen dickwils siet, hoe de Heelmeesters, tot schande van haer Konste, oordeelen ofte eenigh Deel uyt der Lidt is, ofte niet: soo en maken de Lede-setters gantsch gheen swarigheydt om op sekere *Ken-teyckenen* haer oordeel vast te stellen. Het welck ick in d'ervarene oock so bevonden hebbe. Ende sulcks en is niet vreemt; dewijl sy daghelijcks van alle kanten foodanighe ontlede ne krijgen, ende daer door meerder ervarentheydt, als een Heel-meester, metter tijdt bekomen. Anders en schijnt dit werck oock soo swaer niet, dewijl het door sien, en ghevoelen kan bekendt werden. Want in dese ontledinghe, vertoont hem een geswel in de plaets, daer het Hooft van 't ontlede Been in-geweken is: ende een holligheydt in de plaets, daer het uyt-ghevalen is. Het welck te lichter kan aenghemerckt werden, wanneer het lichaem niet al te dick, noch al te vet en is. Daer-benevens valt noch, na verscheydenheydt van oorsaken, hier voor vermelt, het uytgheweken Lidt korter, ofte langer; ende derhalven geleen zijnde met het gesonde, als een Arm met een Arm, een Been met een Been, kan lichtelijck ondervonden werden de verscheydenheydt. Vorders also de ghewrichten gemaect zijn tot beweginghe; soo moet noodtsakelijck volghen, dat, wanneer die geledinghe los gemaect is, ende het Been uyt sijn gelidit schiet, de beweginghe grootelijcks

grootelijks beschadicht werdt. Derhalven daer eenigh achterdencken valt van ontleding, ende de beweginghe niet verhindert en werdt, soo en behoef men sulcks daer voor niet te keuren. Sels Quintilianus heeft dit wel verstaen, also hy seyt 5. Orat. Inst. in de voor-reden, dat de Leden, maer een weynigh uyt haer plaets zijnde, het gebruyck, dat sy hadden, verliefen.

6 De Voor-teycken en werden getrocken uyt de gestalte van 't lichaam, van de ontleden Beenderen, den tijdt, en toe-vallen.

Hoe dat een Been lichter uyt het Lidt schiet, hoe het oock lichter wederom in te setten is. Sulcx bevint men in kinderen, ende jonge luyden, die vochtigh en sacht van lichaem zijn. Het tegendeel geschiet in de gene, die haer jaren hebben, ofte dick ende vleysigh zijn. Want in deselvige werdt de geleding door de dichte der Spieren nauw vast ghehouden, en derhalven niet als door een sware oorfaeck tot ontledinghe vervalt, ende daerom oock swaerlijck is in te setten. Dan in magere, die door sieckte half uytgeteert zijn, is de geledinghe lossier, waerom sy oock lichtelijck uyt-schiet; waer by komt, dat door de slappe verteringe veel slijmerigheyt tusschen de gewrichten vergadert, die de r'samen-voeginge los maect. In andere, die van naturen mager zijn, dewijl haer lichaem droogh, vast, ende hecht is, de Spieren, ende Banden sterck en droogh, werden de Beenderen niet lichtelijck ontledet, ende uytter Lidt zijnde, swaerlijck in-geset. De ontledinghe van inwendige oorfaeck, na datse herstelt is, schiet wederom licht uyt; om dat de Banden door-dronghen zijnde van de overtollighe vochtighheyt, de Beenderen niet wel en konnen teghen houden. De gewrichten, die tot weynighderhande bewegingen gestelt zijn, vallen swaerder in te setten, maer werden ingehouden. Hoe dat oock een Been verder uyt zijn hol schiet, hoe het swaerder herstelt werdt. Een ontledinghe (seydt Guido) in dewelcke de randen van de holte, die het hooft van een ander Been ontfanght, gebroken zijn, werdt geoordeelt voor de quaetste. Want al is 't al ingeset, soo en kan het niet langh duyren, of komt door de minste oorfaeck wederom te ontschieten. Vorders konnen alle gewrichten wel uytter Lidt gaen, maer niet alle wel ingheset werden. Want op een ontledinghe van 't Hooft, volgt terstont de doot, om dat het Knegghen-morgh daer door terstont aen sijn beginsel inghedrukt werdt, en also het uyt-vloeyen terstont belet. Het selvde heeft oock plaets in de Wervel-beenderen, die uyt haer plaets schuyvende, dareljck groote swellingh, en onstekinge verwecken. Hier van spreeckt de Poët Silius in sijn 10. Boeck:

— Telestinus ad ossa
*Illiso saxo, qua spina interstruit artus,
 Occumbit.*

Het selve ghebeurt oock in sommige ander Deelen, waer van eenige ontledet zijnde, de doot veroorsaken, andere nimmermeer herstelt konnen werden.

Verouderde ontledinghe, ende die alreede door eelt verhart is, werdt selden, ofte nimmermeer geholpen, daerom en moet in 't begin het in-setten niet uytgestelt werden.

Wat de toe-vallen belangt, daer van sullen wy in 't volgende Capittel handelen.

7 De Genevinge bestaet in het ontledene wederom in sijn natuerlijcke plaets te brenghen, en te houden. Sulcks werdt te wege gebracht door vier middelen, uyt-recken, in-setten, het in-gesette door binden te versekeren, en her-stellen.

Voor-eerst, alsoo de Spieren van 't ontledet Deel haer opschorten, so moet het selve uyt-gereckt werden na de gelegentheyt van de ontledene plaets, waer de Beenderen hier ofte daer gheweken zijn, ende de sterckte der Banden, en Zenuwen, door de Meesters handen, ofte door werck-ruygh, by Paré, ende andere uytgebeeldt. Dit uyt-recken moet ten alder-eersten in 't werck ghefelt werden, ofte, indien den Heelmeester later ghehaelt is, wanneer de vrees van Onstekinge over is; en moet soo verre gaen, datter tusschen de Beenderen wat vrye plaets blijft, op dat het hooft niet verzeert en werde, ofte de randen van de holligheyt af te breken. Hier dient oock ghelet, dat in 't uyt-recken het Deel in een bequaem stansel gehouden werdt, ende de Spieren recht, op datse verdraeyende haer hooft niet buyten, ende haren staert binden en stellen.

Het uyt-recken wel gedaen zijnde, soo moet het Been wederom ghebracht werden in de plaets, daer het uyt-gheschoren is; ende sulcks door den selvden wegh, gelijk of het van slincker na rechter gefackt was, soo moet het na slincker ghedrukt werden, indien van rechter na slincker, soo dient het na de rechter wederom gedouwt; en op deselvde wijze, als het van voren na achteren, ofte van achteren na voren geschoren is. Dit moet soo sacht, als 't mogelijk is, gedaen werden, ende, soo het noodigh is, met voorgaende versachtende middelen (beschreven in 't 6. Cap. van 't 1. Boeck) op dat het Hooft niet en kome te stooren tegen de Holligheyt, en om geen Pijn, of Onstekinge te verwecken. Moet oock geschouwt werden het om-draeyen van 't Hooft, op dat het niet en kome te breken. Nu dat een Lidt wel in-geset is, staet daer acn te kennen, wanneer het Deel, ende de Geledinghe haer natuerlijcke gedaente, ende verloren beweginghe wederom bekomen hebben; als mede wanneer het vergeleken zijnde met sijn gesont tegenbeen, deselvde lenghte heeft, ende de Pijn, die daer te voren was, ophoudt. Dick wils werdt oock gehoort, dat het Been in sijn Holligheyt schiet. Evenwel en is op dat hooren niet vast te staen, dewijl sulcks wel kan geschieden door het af-breken van de randen der holligheyt;

ligheyt; waerom dat dit niet en feyt, ofte het moet met de andere teykenen over een komen.

Wanneer het Been wel in zijn plaets gheset is, soo moet het uyt-recken neder-gelaten werden, waer op dan de Spieren met eenen haer oude plaets wederom in-nemen. Dat gedaen zijnde, dient de geledinghe versterckt, op dat het Lidt niet weder en kome uyt zijn plaets te schieten. Sulcks geschiet voor het verbandt met te rugh-drijvende middelen, te sien in't 1. Boeck, op't 2. Capittel.

Ten laetsten dient het Deel met bequame swachtelts versekerd, en is't noodigh in papiere spalcken; alrijt gehouden in zijn natuerlijcke gestalte, en tot den vierden, ofte sevenden dagh niet verbonden, 't en zy datter groot jeucksel, ofte pijn toe-slaet.

8. Wat de Maniere van Loven belanght. De Lucht dient hier warm, en droogh te wesen; en wanneer sy uyt haerfelven soo niet en is ghemaect, door sulcke middelen, als in den *Schat der Gesontheit* beschreven zijn. De Spijse moet niet te veel, ende licht om verteren zijn. Het Kalfs-vleysch, insonderheydt Tolboom, ende Eyeren werden hier bequamelijck ghebruyckt. Bier is beter gedroncken, als Wijn; die niet te pas en komt als op het eten, ende voor de gene, die hein gewent zijn. Een open Lichaem is hier dienstig, gelijk alderhande beweginge schadelijck. So schrijft de Romeynsche wijfgeet Seneca in zijnen 104. brief: *Heeft yemant zijn Been gebroken, ofte zijn Lidtmaet veroreecht, hy en gaet niet te waghen, of te schiep, maer hy roept een Heelmeester, om het gebroke Deel te strycken, ende dat wyter Lidt is wederom in te setten.*

Het VI. Capittel.

1. Ontledinghe met Toe-vallen,
2. Met Pijn, ende Ontstekinghe,
3. Met Quersuere,
4. Met Breuck,
5. Met vereelttheyt.

IN't voorgaende Capittel is gehandelt in't gemeen van elcke Wonden; doch also daer dickwils yet toe-slaet, soo sullen wy oock die toe-vallen ondersoeken. Dese zijn meest Pijn, Ontstekinghe, Quersuere, Breuck, en Vereelttheyt.

2. Wanneer het ontledene Deel, voor al-eer den Heelmeester gehaelt is, Pijn heeft, ende Ontsteken is; soo en sal hy aen het in-setten niet komen, 't en zy al-vorens de Pijn gestilt, en de Ontstekinghe uytgebluist is. Want anders doende, staet te vreesen datter door het recken van de Zenuwen lichtelijck een Kramp, ofte yet anders mocht toe-slaen, ghelijck, volgens de leere van Hippocrates, wel aengemerckt is van Celsus, in't 11. Cap. van sijn 8. Boeck. Derhalven voor al-eer datmen komt tot het in-setten, soo moet eerst de pijn versacht, ende de ontstekinghe verkoelt werden,

door foodanige middelen, als in't 1. Boeck en Cap. verhaelt zijn. By aldien, na het in-setten, ende het los doen van den bandt, daer eenigh jeucksel vernomen werdt, soo salmen de plaets stoven met warm Water, om dat de scherpe vochtigheyt, die het jeucken veroorsaect, daer door te doen vervliegen; het welck oock de pijn kan stillen. Anders, wanneer datter gheen van beyde en is, soo soude het stoven met warm Water ondiensigh wesen, als de banden, die de Beenderen vast houden, te los makende. Hier van is wijdt-loopigh te lesen by de Uyt-legghers over de Kort-bondige Spreucken van Hippocrates, en oock by onsen Forest 9. *Curat. Chirurg.* 1. Dan in sulcke gelegentheydt sal oorbaer wesen, dat, na het af-nemen van 't verbandt, het Deel versterckt werdt met een stovinge van roode Wijn, daer, beneffens Rosmarijn, ende Salye, 't samen-treckende Droogen in gekoockt zijn, beschreven in't 2. Capittel van ons gemelte Boeck.

3. Indien haer een Wonde by de ontledinghe gevoeght heeft, dat valt gantsch gevaerlijck. Want door het uyt-recken van de Zenuwen, Banden, en Spieren ontsaet Pijn, Ontstekinghe, Koortsch, en Kramp. Welcke toe-vallen her gebreck noch gevaerlijcker maken, wanneer de Wonde dicht by de ontledinghe is, als mede dat de ontledinghe valt in een groot Lidt; waerom de ontledinghe met een Wonde in de Dye, of Schouder gemeenlijck met de doot bekoft werdt. Het welck de oorsaek is, dat Hippocrates haer in-settinge, ende sterck binden geheel tegen is, en beveelt in't beginfel niet als brandt-stillende, ende versachtende middelen te ghebruycken. Want soo (seydt hy) sullen sy noch kunnen op-komen. Derhalven (voeght hy daer by) en kander niet seketlijck in-gheset werden, als de Vingere, Handen, ende Voeten, daer op wel neerstigh geler dient, datse niet wederom uyt en schieten. Maer selfs oock een Vinger, in den welcken, gelijk het minste quaet, oock het minste gevaer is, en moet niet in-gefet werden, als voor, ofte na de ontstekinghe. Vorders 't gene Hippocrates in de Vingeren alleen aenmerckt, dat sullen wy oock in de andere ontledinghen te werck stellen, ende terstont in't begin, als het Deel noch sonder ontstekinghe is, een uytgeschoren Been met een Wonde sachrijens (want sterck in-setten en soude het niet kunnen verdragen) soecken in te brenghen. Het welck na wensch uytvallende, soo salmen alle vlijt voornamentlijck aenwenden, om de ontstekinghe te beletten. Dan wanneer na het in-setten ontstekinghe, krampe, ofte eenigh ander toe-val over-komt, soo moet het Been (indien sulcks gheschieden kan sonder geweld) wederom uyt sijn plaets terstont ghestooten werden. Maer indien wy dat ghevaer oock vreesen (want een onsteken Ghe-wricht en sal wel lichtelijck niet, als met kracht, in te brengen zijn) soo is sekerder in't eerste, voornamentlijck daer groote Lidtmaten, gelijk Schouder, ende Dye,

Dye, ontledet zijn, het in-setten uyt te stellen. Dan als de onstekinghe over is, 't welck gemeenlijk geschiet ontrent den sevenden, oft den negenden dagh: dan salmen (na voor-segghen aen de vrienden van 't gevaer, dat uyt het in-setten te verwachten staet, en dat by aldien het selve niet gedaen en werdt, de Siecken alrijdt camant sal wesen) de ontledene Beenderen, met alle sachtigheyt, wederom soecken in malkanderen te voegen. De Wonde sal daerna genesen werden, gelijk elders is aengewesen.

4 Wanneer Ontledinghe, en Breuck te samen gaen, so moet het Lidt op de gemeene maniere uytgereckt, en het ontledene Been (so het doenlijk is) wederom in sijn plaets geset werden; en dan den Breuck genesen, op de wijze, gelijk wy in 't naest-volgende Capittel sullen beschrijven. Doch by aldien voor het heelen van den Breuck, het Lidt niet en konde sonder gevaer herstelt werden, in sulcken gevalle, salmen eerst den Breuck ghenesen, daerna als de *callus*, ofte het eelt moet gemaect wesen, oock het ontledene in 't Lidt setten.

5 Ten laetsten als door de verhaelde toe-vallen, te weten, Onstekinge, Wonde, ofte Breuck, de Ontledinghe niet terstont en hadde konnen in-geset werden, ende daer door aen 't Gewricht een vereelde hardigheyt gegroeyt was: dan moet die plaets terstont gestoof, en gestreken werden met versachtende middelen, als in 't 4. ende 6. Capittel zijn aenghewesen. Wanneer het Lidt nu ghenoech versacht is; dan salmen de overige vochtigheyt doen verteren door de Plaester van Betonye, ofte Oxycroceum, ende het lidt stellen, ghelijck in 't voorgaende, ende volgende Capittel te sien is.

Het VII. Capittel.

GEBROKE BEEN.

- 1 Beschrijvinge,
- 2 Oorsaken,
- 3 Verscheydenheyt,
- 4 Ken-teyckenen,
- 5 Voor-teyckenen,
- 6 Genezinge,
- 7 Maniere van Leven.

1 **G**hebroke Been, ofte Been-breuck, by de Heelmeesters allefins, na her Latijn, met den naem *Fracture* bekend, is een scheidinge van 't geheel in de Beenderen, ghelijck de Wonde in het Vleysch, ofte eenigh sacht Deel.

2 De Oorsaken, waer door het Been ghebroken werdt, zijn alle de dingen, die meerder gewelt op het selfde doen, als het kan weder-staen, ghelijck Slaen, Stooten, Vallen, ende dierghelijcke. Ende al is 't, dat Dr. Forest, ende andere schrijven, dese Breucken alleen te geschieden door dese uytwendige oorsaken, ende nimmermeer door inwendige: soo leert ons de

ondervindinghe, zijnde de beste leer-meesterse, geheel anders. Want het ghebeurt, dat het Been, van quade, ende scherpe vochtigheyt, die daer op sackt, gheheel door-ghegeten werdt, 't welck men *Caries* noemt, het welck veeltijds gheschiet in verouderde Pocken, ofte na langh strijcken met Salven, daer Quicksilver onder vermenght is. Want soodanigh *Caries* heeft sulcken door-etende, en brekende kracht, dat eenige daer van langhs de fraet gaende, en haer Armen, ende Beenen wat te veel roerende, in stucken braken.

3 Galenus stelt maer twee verscheydenen soorten van Breucken, dwersche, 't welck eyghentlijck een Been-breuck is, insonderheyt wanneer de eynden so van malkander geweken zijn, dat sy niet over een en komen; en rechte, wanneer het Been over langhs gespleten is, ende is een scheidinge, gelijk de Sagers over langhs in de groote balcken maken. Celsus voegt hier by een Scheunse breuck: sommighe noch oneygen onderscheydt, te weten, dat een Breucke sommijds gevoeght is met een Wonde, ontledinghe, ofte andere toe-vallen.

4 Een dwersche, oft Scheunse breucke is gantsch licht te kennen, dewijl dat de eynden van 't gebroken Been, als oock de holligheyt tusschen beyde konnen ghevoelt werden. Daerbeneffens en kan het gebroken Been hem niet wel bewegen; en als de Beenderen te samen geset werden, dan valt groote pijn, dewijl de eynden de gevoelijcke Deelen prickelen. Om sulcks wel te weten, moerten het gebroken Lidt tegen het gesonde, te weten, Arm tegen Arm, Been tegen Been, leggen. Want dickwils wert het Lidt, door het gebroken Been korter, als de Spieren het onderste deel van 't Been op-treken.

Een Breucke over langhs en valt soo licht niet te kennen; dan kan evenwel afgenomen werden uyt de onnatuerlijcke dicke van het Lidt, de onevenheydt, ende de pijn.

Daer valt dickwils een scheidinge in 't Been, te weten, als alle sijne Deelen niet te samen-ghevoeght konnen werden, en als her bloot leydt: her welck te kennen is, aen de bruyghigheyt, so her gesien kan werden, ofte, soo her aen de andere Beenderen niet en hanght, aen het bewegen.

5 Wat de *Voor-teyckenen* belanght: Een Breuck-scheur in de lenghte van 't Been, werdt lichter genesen, als een Scheunse, ofte dwersche. Want daer en is geen in-setten noodigh: dan is genoegh dat de Deelen, die wat van malkander gapen, wederom verce-nicht werden. Onder de Scheunse, ofte dwersche is die oock de lichtste, die enckel, en even is, en in dewelke de gebroke Beenen niet en zijn van haer plaets gheweken. Die Breucken, in dewelcke de eynden van de gebroke Beenderen plat, en effen zijn, loopen minder gevaers: maer die scharp uyt-steken, zijn seer quaet, om dat sy niet lichtelijck en konnen t'samen-gevoeght

gevoecht werden, ende geen steunfel en hebben, als oock het vleysch van een Spier, ende somtijds een Zenuwe quetsen. Een Breuck hoe hy grooter is, en hoe de ghebroke Beenderen grooter zijn, hoe hy swaerder te heelen valt: gelijk oock als het Been in vele stucken ghebroken is, ende dat het scherpe uytsteckfels heeft, die het bystaende Vleysch prickelen. Daer twee Beenderen nevens malkander staen, ghelijck de twee pijpen in den Arm, ende het Been, en beyde ghebroken zijn, vallen swaerlijcker te heelen, als datter maer een van beyde ghebroken en was. Want alffer een van beyde de Pijpen geheel blijft, so en kunnen de Spieren niet in-getrocken werden, als van de geheele Pijp gestijft werdende. En wanneer het gebroken Been in-geset, het ander, dat noch geheel is, dient het selfde tot een steunfel, al beter hulpe daer van ontfangende, als van swachtels en spalcken. In teghendeel, wanneer beyde de Pijpen ghebroken zijn, moeten met groote naerstigheyt by haer in-setten gehouden werden. Den Breuck valt lichter, die in 't midden van 't Been, als die onder, ofte boven is. Want alsoo aen het onderste hoofst meerder banden, aen 't bovenste meerder zenuwen zijn, soo werdt daer grooter pijn verweckt, en het heelen valt swaerder. Maer als den Breuck ontrent eenigh ghewricht komt, is alder-gevaerlijckst, dewijl aldaer vergaderinghe is van banden, pefen, ende zenuwen, als mede om dat het Lidt aldaer niet wel en kan gewachtelt werden, ende dat in een koude plaets, ende van weynigh bloedt, de natuerlijcke wermte slap is. Ende al is 't, dat den Breuck op die plaets al heelt, so laet hy evenwel in dat Lidt een beletsel in 't bewegen, van wegen de vereeltheyt, die de Pefen, ofte Spieren als te samen bindt. Een versche Breuck is tot het heelen alder-bequaemst: maer langh gestaen hebbende, valt hy swaerder te ghenesen, niet alleen om dat door de toe-staende onstekinge het Lidt, gelijk geschieden moet, niet sonder gevaer en kan uyt-ghereckt werden; maer oock om dat de eynden van de Beenderen soo verelen, dat sy daerna haer noyt en kunnen te samen voeghen; het welck insonderheyt geschiet in oude luyden. Daerom is noodigh, dat de ghebroke Beenderen terstont aen malkanderen gevoecht werden, want dan zijne haest aen een geheelt. Maer indien sulcx over den sevenden dagh uyt-gestelt wert, dan loopt het Been gevaer van bedervinge. So oock wanneer datter een Verplettinghe, ofte Wonde by den Breuck komt, dan is hy van gevaer, ende so veel te meerder, hoe de Wonde grooter is, voornamentlijck indiender groote Spieren, gelijk van de Schouderen, ofte Dye, gequerst zijn. Daer slaet oock lichtelijck een onstekinge toe, en ten laetsten het Koutvyer. Hier komt noch by, 't welck het heelen beswaert, dat de spalcken, ende anders, dat tot het inghesette in te houden, noodigh was, niet soo wel en kunnen gebruyckt werden, alsoo daer een openinge

moet blijven, om de Wonde te suyveren. Als de Beenderen niet en kunnen in-geset werden, dan salder een scheydinghe vallen, ghelijck oock alse van Vleysch geheel ontbloot zijn. Sommige Beenderen scheyden raffer, sommige langhsamer. Raffer scheyden de ghene, die raffer drooghen, ende van het omgroeyende Vleysch raffer voort-ghedreven werden. Ende daerom scheyt een kleyn Beentjen, en dat in 't uysterste van het Deel is, ofte oock ydel is, raffer, ende ghemeenlijck binnen veertien dagen. Maer groote ende vaste Beenderen scheyden langhsamer, om dat sy langhsamer verdrooghen, ende langhsamer van het om-gewassen Vleysch voort-gestooten werden, soo dat sulcks niet en gheschiet voor den veertighsten dagh, ende verbeydt somtijts wel tot den tseftighsten dagh, en veel maenden. Ja het gebeurt, dat in Beenderen, die gantsch gemorselt zijn, de stuckkens eerst na eenige jaren voor den dagh komen, waer van wy vele exempelen ghesien hebben. Den Ouderdom, Weder, Jaer-getijde, gestaltenisse des Lichaems, ende al 't gene tot de krachten doen kan, maken het genesen van de Breucken lichter ofte swaerder, ende derhalven valt het selve lichter in jonge, als in oude luyden, ende in stock-oude luyden gantsch onmogelijck. Zijn noch ghevaerlijck soodanige Breucken, die een onstekinge, ende verpletteringh van het Vleysch by haer hebben, also sy niet geheel en kunnen werden, voor dat sulcks is wech-genomen.

6 Om nu tot de *Genesinge* te komen; een enckele Breuck, also hy is een scheydingh van 't gene dat geheel was, soo moet het selve wederom vereenicht, en geheelt werden. Ende al is 't dat die vereeninge het werck is van de Nature, ghelijck in de Wonden: soo zijn evenwel, om de Nature tot haer voor-nemen te doen geraken, eenige dingen van nooden. Te weten, dewijl de ghebroke Beenderen veeltijds uyt haer plaets wijcken, soo moeten, als sulcks geschiet, deselvige voor-eerst in-geset, ende wel aen malkanderen gevoecht, ende dan oock in die gestalte gehouden werden. Het welck van den Heel-meester wel ghedaen zijnde, dan is het werck van de Nature, de gebroke Beenderen te vereenigen, door een vereeltheyt die om de Breuck groeyt. Maer de Konste moet evenwel de Nature te baet komen; het welck geschiet, indien sy de natuerlijcke gematigheyt van 't Been bewaert, ende af houdt onstekinge, ende andere toe-vallen, die de Nature in haer werck souden mogen verhinderen.

Voor-eerst staet dan aen te merken, of de gebroke Beenderen uyt haer plaets geschoren zijn, of niet: dewijl de Beenderen niet altydt, als sy overdwers gebroken zijn, uyt haer plaets en schuyven. Nu dat de Beenderen niet en zijn geweken uyt haer natuerlijcke plaets, is daer aen te kennen, datter in den Breuck geen holligheyt, noch sterckte, vernomen en werdt, ende dat het lidt niet korter en is. In dese soorte van
Breuck

Breuck en is niet noodigh het lidmaet uyt te reken, ofte de Beenderen soecken in te setten. Want het kan licht gheschieden, dat daer door pijn soude verweckt werden, ende dat d'uytsteekfels van de Beenderen teghen malkanderen wrijvende, soudē komen af te breken: maer daer staet alleen te letten, om de ghebroken Beenderen in haren natuurlijcken stant te houden, ende te vereenighen, gelijk wy terstont sullen segghen.

Maer als de gebroken Beenderen uyt haer plaetse gheweken zijn, soo dat het een over het ander steeckt, dan moet d'eerste sorge zijn, om deselve op haer plaets te brenghen. Sulcks geschiet door twee middelen, te weten, mer uyt-recken, en vereenigen.

Voor-eerst isser dan in 't herstellen van de gebroke Beenderen van nooden, dat het *lidmaet uyt-ghe-recke* wert. Want als sonder af-snijden van de Spier, de Deelen van een ghebroken Been uyt haer plaetse wijcken, soo werdt de Spier, wiens begin daer aen vast is, gheheel na sijn Hoofst getrocken, mer eenen het naeste Deel van 't Been mede treckende. Waer door niet wesen en kan, dat het ghebroken Been wel staet, ofte uytter lidt zijnde, wel in-gheset werde, voor al-er her soo veel te rug getrocken wert, als het uyt sijn plaets gheweken was. Anders, indienmen dit uyt-recken niet in de rechte en dede, soo soudē de uyt-steekfels van de Beenderen teghens malkanderen komen ende breken, ende also in haer holligheden niet konnen sluyten, maer, ofte van buyten ter zyden blijven staen, ofte tusschen de gebroke Beenderen blijven, het welck het by-voeghen soude beletten.

Derhalven om een gebroken Been in goede gestalte te brengen, so is nootwendigh, dat beyde sijn Deelen te rug, ende van malkander getrocken werden, waer in gelet dient, dat het mer geen, ofte weynigh pijn gheschiet. Sulcks sal gebeuren, indien het te reckene lidmaet in die gestalte gestelt wert, dat de Spieren geen werckinge en hebben, maer allegader stil ende los zijn, op dat alle haer snafelen recht uyt-ghereckt konnen werden: op welke manier minder uyt-reckinge van doen is, ende het werck wert mer minder pijn volbracht.

Dit uyt-recken geschiet door het werck van een, ofte meerder: ende oock ofte alleen door handen, ofte handen, ofte meerder ghereedtschap, ende werck-ruygh. Wanneer datter een vingher gebroken is, ofte eenigh ander teer lidt, dan kan het uyt-recken door een Mensch ghedaen werden, die het een deel van het Been met de rechter, het andere met de sincker handt vat, ende van malkanderen reckt; ofte door twee, waer van den eenen het deel van 't gebroken lidmaet tegen houdt, den anderen uyt-reckt. Maer alffer eenigh grooter ofte stercker lidmaet gebroken is, daer toe is de hulpe van meerder noodigh, soo dat den eenen met beyde sijn han-

den, het eene deel van 't gebroken lidmaet, den anderen insghelijcks het ander met beyde sijn handen na hem toe moet trecken. Somtijds en kan dit niet gheschieden, als mer swachtels, banden, en ander gereetschap, te sien by *Paré* in 't 7. capittel van sijn 15. boeck.

Nu dit uyt-recken is tweederley, gelijk ofte ongelijk. Gelijk is, in 't welcke het lidmaet van 't gebroke Been van beyde zyden gelijckelijck uyt-gereckt wert. Ongelijk, als het lidmaet van een zyde meerder werdt uyt-ghereckt; het welck plaets heeft, alffer maer een van beyde pijpen in Arm ofte Been gebroken is. Want die zyde dient dan meest uyt-gereckt, in dewelcke het gebroken Been is.

Na dat het ghebroken Been aldus na de Konste uytgereckt is, so moet het weder in sijn natuurlijcke plaets gestelt, ende de gebroke Deelen aen malkander gehecht, ende *Vereenight* werden. Alsdan het selve soo uyt-ghereckt is, dat de eynden in 't in-setten malkander niet en konnen raken, dan moet den Heel-meester met beyde sijn handen beyde de Deelen vatten, ende dat verschoten is, wederom op sijn rechte plaets brenghen, ende de uytsteekfels in haer holligheydt voeghen, tot dat het lidmaet sijn natuurlijcke ghedaente wederom heeft. Maer hier dient wel gelet, datmen d'uytsteekfels niet met geweldt in haer holligheden en douwt, op datse niet en breken: maer men moestsē van selfs, het uyt-recken latende schieten, sachtsjens mer de handt in haer plaets setten. Ende dit alles dient ten eersten gedaect te werden, eer datter eenige onstekingē over komt. Want alffer by d'onstekinghe, het uyt-recken, ende in-setten verfocht werdt, dan slater lichtelijck een Kramp toe.

Maer wanneer dat den Heel-meester ghebaelt wert, alffer al een onstekingē begint, en derhalven niet te komen en is, tot het in-setten van de gebroke Beenderen, dan moetmen mer alle macht tegens de onstekingē strijden, ende soecken deselve voor-eerst wech te krijghen. Sulcks gheschiet door soodanige middelen, als hier voor in 't 1. cap. van 't 1. Boeck zijn aenghewesen. Ondertusschen dient sorge gedragen voor het gebroken lidmaet, dat het de Sinkingen so licht niet en ontfanght, 't welck geschiet door *Repellerende*, dat is, te rug-drijvende middelen, ende mer het lidmaet te leggen in de natuurlijcke gestalte, ende te handelen, datter geen pijn verweckt en wert. Als de onstekinghe over is, dan moetmen sijn best doen, om de Beenderen te herstellen.

Wanneer nu ghebeurt, dat de eynden van de gebroke Beenderen buyten de Huyt uyt-steken, hoe dat soodanighen Breuck te genesen is, sullen wy in het volgende capittel aenwijsen.

Dit gedaen zijnde, slater te letten, ofte de Beenderen wel ingevoeght zijn; 't welck daer aen te weten is, dat den Gequetsten gheen pijn en heeft, als te

voren; dat de eynden van de Beenderen niet meer en steken; dat, wanneer het ghebroke Deel met de Handt gheraect wert, geen holligheydt, geen verheffinghe, oft ongelijckheydt aldaer vertoont; ende dat het ghebroke lidtmaet met het ander dat gaef ende wel is, te weten, Schouder met Schouder, Arm met Arm, Been met Been, in groote ende gheftalte ten naesten by gelijk werden bevonden. Ick segge ten naesten by: want daer kan van wegen de dickte wel eenigh onderscheydt vallen; also van wegen de pijn, ende het toe-vloeyen van de vochtigheden, het gebroke Deel gemeenlijk geswollen is.

Na dat de Beenderen wel aen-geset zijn, so moet het recken allengskens los ghelaten, ende deselve also met een bequaem verbant vereenicht ghehouden werden. Het welck twee andere werckingen uytvoeren, te weten, het swachtelen, ende het stelen van het Deel.

Maer voor al-eer de *Swachtel* om het ghebroke Been gheslagen wert, so is men gewoon daer op te leggen enige middelen, om het toevloeyen van de vochtigheden, ende de onstekinghe te verhinderen, als oock om het groeyen van de vereeltheydt te vorderen. De *Autheuren* hebben hier verscheyde middelen toe. *Hippocrates* gebruyckt het *Ceratum Rosaceum*; *Celsus* een natten doeck van *Olye*, ende *Wijn*; sommige slaen, over het *Ceratum Rosaceum*, op een doeck ghestreken, een doeck in roode wrange *Wijn*, ofte *Gruaet-sap* ghedoopt; eenighe nemen *Werk* met gheslagen wit van *Ey*; andere, het welck tegenwoordigh het gemeenste is, mengen onder wit van *Ey*, poeyer van *Roo-aerde*, *Draken-bloet*, *Rosen*, *Balaustyen*, *Wael-wortel*, *Wieroock*, en diergelijke, daer sy *Werk* in doopen; ende 't selve op het gebroke *Lidt* leggen. Welcke middelen so lange in elck verbandt vervolgt werden, tot datter geen vrees meerder en valt van onstekinghe, ende dat den *Breuck* nu vast begint te werden: daarna dient in de *Somer* op het *Lidt* geleydt *Empl. Diapalma*, in de *Winter* *Barbarum*, ofte diergelijke. Ende dese verscheydenheydt van middelen en schijnt niet sonder reden van de *Autheuren* in-gebracht te zijn. Want daer vereyscht wert den *Breuck* vast te maken, ende dat sulcks de *Pijn*, noch de vrees van onstekinghe en verbieden, dan ghebruyckten wit van *Ey*, ende 't samen-treckende *Pappen*: maer alser *Pijn* is, dan dient het *Ceratum*, ende *Olye* van *Rosen*, ende *Wijn* ghebruyckt. Is mede bequaem het *Empl. van Vigo*. Ofte neemt *Stof-meel*, *Lijnzaet-koeck*, *Wael-wortel*, van elcks drie oncen; *Roo-aerde*, *Myrtillen*, *Gomme* van *Arabyen*, van elcks een once, gemengt met wit van *Ey*, ende op den *Breuck* gheleydt, na twee daghen ververscht, ende sulcks vijf-mael gedaen. De *Heel-meesters* zijn veeltijds gewoon van eersten aen, oft na weynigh dagen, het *Empl. Oxycra-* *ceum* te gebruycken; het welck niet sonder gevaer en

gheschiet, ghelijck *Hildanus* daer van een exempel heeft. Want also deselve *Plaester* het *Deel* verhit, en het *Bloet* ende de vochtigheden na hem treckt, soo verweckt het dickwils *Jeucksel*, *Pijn*, *Onstekinghe*, ende 't *Kout-vyer*, insonderheydt in galachtige, ende ongefonde lichamen.

Na datter bequame middelen opgeleydt zijn, dan moetmen komen tot het *Swachtelen*, het welck niet te los en dient te wesen, op dat de gebroke *Beenderen* niet wederom uyt haer plaats en souden wijcken, noch oock al te vast, om het toe-vloeyen van het voetsel te beletten, ende gheen pijn te verwecken. Dit gheschiet door twee *Swachtels*, waer van den eersten, die bequamelijck in *Oxyratum*, ofte ghewaterden *Azijn* nat gemaect wert, om den *Breuck* dient, twee drie mael na bovenen toe, ghe-wonden, so dat hy al vry over het gefonde *Vleyfch* komt, op dat de ghevoegde *Beenderen* mochten te samen ghehouden, ende het toe-vloeyen van de vochtigheden na het ghebroke *Deel* mochte ghesteut werden. Den anderen *Swachtel*, eens so lang als den eersten, dient den anderen wegh om te gaen, ende geleydt zijnde om den *Breuck*, van daer eenige reysen om-gewonden na beneden, ende ten laetsten tot het gefonde *Deel* na bovenen. Want op die manier, indien de *Spier* door de eerste *Swachtel* wat na een zyde mocht ghedruckt wesen, soo wert sulcks door den tweeden verbeterd, de vochtigheyt ten deele uyt-geperst, ende het veel in-vloeyen van 't *Bloet* van bovenen, ende onderen, voorgekomen. Want alle de *Swachtels* hebben die kracht, dat sy de vochtigheden uyt die *Deelen*, om dewelcke sy gheslagen werden, drucken in de ghene, daer sy op houden.

Maer om dat het swachtelen in groote *Beenderen* te vast soude houden, soo werden daer noch *Compressen*, dat is, dick-ghewoude doecken, omgeleydt, en die wederom met twee gelijcke *Swachtels* bewonden; waer van den eenen van onderen na bovenen gaet ter slincker, ofte ter rechter zyde, den anderen na beneden door teghen-wegh. Ende hier moet mede, om de verhaelde reden, wel ghe-wacht werden, dat het binden niet te los, ofte te vast en is; ende indien den *Breuck* met weynigh om-winden niet wel bewaert en kan werden, dan maeckt het veel swachtelen de seketheydt. Ende om de ghevoegde *Beenderen* noch vast by-ee te houden, soo moeten sy daer-en-boven noch ghespalckt werden, indien de nature van de plaats sulcks wil lijden. Want alsoo de *Swachtels*, ende *Compressen* niet onbuyghsaem en zijn, soo en kunnen sy den *Breuck* niet vast, ende recht houden: maer het kan lichtelijck geschieden, dat so in 't waken, als in den slaep, het *Lidt* verroert wert.

Ten laetsten dient het *Lidt*, soo sulcks van doen is, tusschen twee geseide *Stroo Armen*, in een *Kast* te leggen,

leggen, ende ghelet, dat dit leggen zy sacht, gelijk, ende wat na om hoogh toe. Sacht, om het gebroken Been aen die zyde niet te drucken, nochte pijn, ofte onstekinge te verwecken. Gelijk, om mede gheen pijn te maken, ende het Been niet te verdraeyen. Wat na om hoogh, op dat de vochtigheden haren loop na beneden toe hebbende, in het gebroken Deel niet en souden sacken. Maer insonderheyt dient waergenomen, dat het gebroken Lidt gehouden wert in middelmatighe gestaltenisse, te weten, ten naefsten by tusschen het uytterste uyt-steken, ende intracken. By exempel, In den Arm wert voor middel-gestalte gerekent, niet als den elleboog met een rechte punt uytsteekt, maer met ronder hoeck, den Arm wat dalende, ghelijckmen siet, dat hy ghe-meenlijk in ledige Luyden gehouden wert: welcke ghestaltenis, als onpijnlijk zijnde, de aenghenaeftis is.

Dat het wel gheswachtelt is, kanmen daer aen kennen, dat den Siecken niet en klaeght, ende dat hem wel wat druckt, maer weynigh, voornamelijck daer den Breuck is. Maer als hy van de Swachtels te seer gheperft wert, dan dienen sy ten eersten los ghedaen, ende verbonden: ghelijck oock, indien het verbandt te los is, ende gantsch gheen vastigheyt vernomen en wert, het selve vaster moet gebonden werden; dewijl losse Swachtels gantsch niet en konnen beletten, dat het Lidt, daer den Breuck is, niet wanschappen soude wesen. Daer zijn noch andere teyckenen van een matigh binden, te weten, wanneer de Siecke op den eyghen dagh ende nacht, dat hy verbonden is, ghevoelt de Swachtels niet losser, maer vaster te zijn, ende datter des anderen-daeghs in 't uytterste van het Deel een kleyn, ende sacht geswel komr. Want de kleyn-te, ende sachtigheyt van 't gheswel betoonen datter wat onder de Swachtel van het gebroken Been tot het uytterste van het Deel gheperft ende gheschoven is. Maer als haer gheen verhevinghe en openbaert, dat is een teycken niet vast ghenoegh gheweest te zijn, ende als het geswel in 't uytterste van het Deel groot, ende hardt is, sulcks betoont, dat het al te vast gebonden is geweest.

Derhalven alser teyckenen zijn, dat het verbant wel ghedaen is, sonder blijckelijcke vreesse van pijn, onstekinge, ofte Sweringe; so moet het vordere, te weten, het groeyen van de Vereeltheyt, door 't welcke de ghebroke Beenderen vereenighen, de Nature, wiens werck het is, bevolen blijven, ende 't verbant en moet voor den derden dagh niet af-ghenomen werden. Maer dan dient het oock afgenomen, ende wederom verbonden, soo om vaster te swachtelen, als om uytloofingh te gheven aen de vochtigheden, ende dampen, die haer onder de Huyt onthouden. Dan indien het verbandt noch langer vast blijft, soo veroorsaect het dickwils groot nadeel, ghelijck

versweringe, bedervinge, kout-vyers; ja gevaer van 't leven, waer van *Hildanus* eenighe exempelen by-brenght, 2. *Obs.* 91. ende daerom vermaent, het verbandt den tweeden, ofte altijd den derden dagh af te nemen: ende al en is't na den sevenden dagh soo noodigh niet den Breuck so dickwils te verbinden, soo schrijft hy evenwel gewoon te zijn van den vierden tot den vierden dagh, de Swachtels te ontdoen, ende het gebroken Deel te besien. Ende dit verbandt moet vervolght werden, tot dat de vereeltheyt ghegroeyt, ende den Breuck genesen is: het welck gheschiet in de Dye in 40 daghen, in de Schouwer ende groote Been-pijp in 30, in de Armpijpen in 20, in de Vinger-beenderen in 15 dagen, ofte daer ontrent. Want die tijt is in alle Lichamen juyft soo even niet bepaelt, maer verandert na den Ouderdom, gematigheyt des Lichaems, laer-ge-tye, ende na dat de Breuck gestelt is. Ende daerom heelt een Breuck eerder in een kint, ende jongeling, als in een oudt Man, ende rasser in de Lenten, als in de Somer.

Onderruffchen als dit alsoo in 't werck ghestelt wert, so en dienen de algemeene Genees-middelen niet over gheslagen, te weten, Ader-laten, ende Afsetten, na dat de gheleghentheydt van den Siecken het eene, ofte het ander vereycht. Ende dit alles gheschiet tot dien eynde, om de Beenderen te vereenigen, 'twelck g-daen wert door een vereeltheyt, zijnde een werck der Nature. Maer den Heel-meester moet evenwel daer toe helpen, het welck gheschiet, indien hy belet, datter gheen onstekinge, ofte dierghelijcke roeval, die het wesen, ende gematigheyt van het Deel soude beschadigen, over en come, ende dat het voedt selve door verdroogende middelen alsoo gestelt wert, dat het rasser in vereeltheyt magh veranderen. Ende sulcks geschiet door de verhaelde Heel-middelen, in welckers plaetse op de laetste dagen oock komen *Empl. Diapalma, Barbarum, Oxycroceum, Nigrum*, ende dierghelijcke.

7 Vele Autheuren zijn hier doende, om te vorderen het groeyen van de Vereeltheyt met den Siecken te doen besigen taeye Spijse, gelijk hoofden, voeten, ende darmen van de Dieren, dan alsoo sulcks daer toe niet te beduyden en heeft, ende dat van foodanige Kost, grove, en slijmerige gijl voortkomt, die daerna in de Lever, ende de Aderen groote verstoptheydt veroorsaect, ende het Bloedt berderft, ghelijck *Hildanus* een exempel by-brenght, 1. *Obs.* 92. van een Man, die door het ghebruyck van foodanige Spijse verviel in de Water-sucht, daer hy aen storf; so is't beter, datmen die Spijse laet blijven, te meerder, alsoo bevonden wert, dat de gene, die andere ghebruycken, niet en laten te ghenesen. Ick soude seer goet vinden, dat de Siecken in sijn Bier liet koken *Wael-wortel* me *Agrimonye*, die bevonden zijn veel te helpen, tot het heelen, ende

J. V. BEVERWYCKS

ende vereeltheydt te maken. Wat vorder de *Maniere van Leven* belanght, die moet soodanigh ghehouden werden, als van de Wonden, ende ontlede-
ne Beenderen is verhaelt.

Het VIII. Capittel.

- 1 *Been-breuck met Quetsinge in 't Vleysch,*
- 2 *Oorsaken,*
- 3 *Voor-teykenen,*
- 4 *Genefinge.*

I

Gelijck in de Rechten de minste omftandigheyt de sake verandert: soo gaet het oock in de Heel-konfte. Want den toeval, die by eenigh gebreck komt, verandert terstont de ghefeninge; gelijk alhier, wanneer by een ghebroken Been ghevoeght is een Quetsuyre in 't Vleysch.

2 Dese gheschiet door scherp Geweer, Kogels, ende diergelijcke; als oock dat de eynden van het gebroken Been haer omleggende Vleysch met haer scherpte door-boren. Wanneer sulcks gheschiet, dan is het Lidt korter, als het te voren was: maer komt wederom tot sijn vorighe lengte, met de ontbloote Beenderen in haer plaets te herstellen.

3 Daer by een quaet, noch een ander komt, dat is so veel te arger, gelijk een Wonde by een Breucke, waer van also de redenen in 't ieste cap. van een ontlede Been met een Wonde, by-ghebracht zijn, wy deselve onnoodigh achten, alhier te brengen. Ick hebbe onlangs in een hoogh Beytel-schip gheweest, dat even ontladen was, ende de loofse soldering so los opgeschort, dat ick met al de gene, die by den Siecken waren, met deselve neder-sacketen; waer onder een Vrouw haer Been in stucken brack. Ick benevens haer in den schrickelijcken val leggende, sagh terstont de eynden van haer pijpen (die beyde op twee plaetsen gebroken waren) door haer konffen steken, 't welck sy oock in weynigh dagen bestorf. Hier komt mede in achtlinge 't versuym van noodige Middelen. So schrijft de *President de Thou*, in 't 102. boeck van sijn Historye, hoe *François de la Noüe*, een groot Krijghs-overfte, ende dapper ontscien van sijn vyanden, ghelijck bleeck, dat, doen hy in onse oorloghen by Ingelmunster gevangen was, ende lang (in welke tijdt hy maecte sijn uyt-gegevene *Discours Politiques, & militaires*) geseten hadde, nauwlijcks, als onder borch-tocht, om teghens den Koningh van Spaengien niet meer te dienen, van den Koningh van Navarre, ende de Prinzen van Lorraine, en konde teghens een Graef van Egmont verwisselt, ende ontslaghen werden: Dese *la Noüe*, schrijft *de Thou*, ende oock onse *Meteren*, ende veel andere, in sijn Hooft gheschoren zijnde voor *Lamballe*, dat de *Ligue* in hadde, ende hy meende te overvallen, viel suyfelende van de leeder, daer hy op-ghelommen was, ende bleef met sijn

een Been aen een sprot hangen. Daer af-genomen zijnde, was een gheheel uyr sonder spraeck, ende bewegen, tot dat hy allengskens wederom bequam. Na den derden dagh is hy in de naest-leggende Stadt ghevoert, alwaer, om sijn onlijdelijcke Hooft-pijn, onder de Heel-meesters een beraetflanginghe ghehouden werde. Ende als alle d'andere, vreesende voor een *Apostheumy*, oordeelden, dat het Hooft gheopent diende, soo was daer een, van den welcken *la Noüe* veel hiel, die 't selve tegen-sprack, ende onbeschaemdelijck versekerde, dat hy, oock sonder boren van de Pan, binnen weynigh daghen soude ghenesen. Dan de Hooft-pijn, die hem alle rust benam, gestadigh toe-nemende, soo is hy den achthienden dagh na de quetsuyre, deser werelt overleden. *Lansius, Fallopius, Arantius, Aquapendens*, ende meest alle de Genees ende Heel-meesters, willen, datmen alleen in 't beginsel sal *trepanens*: dat is wel best, maer magh oock wel later geschieden. Ick heb een Kint gesien van ses jaer, het welck door de Pan van het roer, die in het af-schieren afsprong, in 't Voor-hooft ghequerst werde, zijnde de openingh niet grooter als een naghel. Den Heel-meester daer in-komende met sijn Proef-yser, en vout recht uyt, daer de openinghe was, gheen onevenheydt, noch breucke, maer (het welck staet aen te mercken) wel ter zyden, ende was door beyde Tafelen, alsoo in 't op-drucken, met Neus, ende Mont toe te houden, eenige vochtigheydt door de Breucke op-welde. De Koortse daer toe-slaende, ende allengskens vermeerderende, en werden evenwel het *Trepaen*, ofte Boor niet in 't werck ghestelt, voor den achtsten dagh, dat ick daer by quam; waer door het Kint oock gheluckelijck ghenas. *Doctor Horstius* is tot den thienden dagh ghekomen, ende sulcks noch in een oudt Man, ende met veel quade toevallen. Een Man (schrijft hy in *Obs.*) van tseftigh jaer, gheslagen aen de slincker zyde van het *Bregma*, met breuck, ende inbuygen van de Pan, viel terstont ter aerde, braeckte onverteerde Kost, en verloor de spraeck. Sonder Genees-meester zijnde, kreegh de eerste daghen sware toevallen, met een brandende Koorts, ende tusschen beyde Raes-kallen. Niettemin is hy, den thienden dagh *getrepanens* zijnde, vol-komentlijck gheheelt.

4 De *Genefinge* bestaet in twee Leden, te weten, om het gebroke Been in sijn plaets te herstellen, ende de Wonden toe te heelen.

Het *In-stellen* moet voor het vereenigen begonnen werden van *uyt-recken*, op die maniere, als in het laest-voorgaende capittel is aengewesen. Maer of eenigh stucxken Beens soo uyt-stack, dat het niet lichtelijck in sijn plaets konde herstelt werden; ende dat, om de verscheydenheydt van den Breuck, het een stuck het ander in de weegh was, dat oock, om gheen Pijn, Kramp, ofte Scheuringh te verweken,

ken, ongheraden is wijder uyt-reckinghe te doen; in sulcken ghevalle soo moet het uyt-stekende afgesneden, ofte afgesaeght werden, met voor-seggen, dat het gekorte Lidt korter sal blijven. Noch staet in een Breucke, die met een Wonde van over-legghende Huyt, en Vleysch gemenght is, wel te letten, dat al voren de Beenderen haer te samen voeghen, ende na datse te samen-ghevoeght zijn, tusschen den Breuck niet en blijft steken; 't welck het heelen soude verhinderen. Want so sulcks een afgebroken Beentjen, oft yet anders is, 't selve moet ten eersten uyt-genomen werden; en dat niet wel konnende gheschieden door vreesse van quade toe-vallen, so dient het uyt-gestelt, alsoo de nature altijdt genegen is uyt te werpen, het gene haer tegen valt. Van wegen het verbandt, soo moet de Swachtel ten eersten om de Wonde selver gheslagen werden: want anders gedaen zijnde, soo souden de vochtigheden van bovenen na de Wonde gedruckt werden, alwaer dan quade toe-vallen uyt-spruyten. Sulcks is te bevinden sels in een ghesont Mensch. Want bindende eenigh Deel onder, en boven, ende in 't midden ongebonden latende, so komt dat middelste, door de vochtigheydt, die de naefte Deelen daer in drucken, op te swellen, en van verwe te veranderen. Ende al is 't, dat in 't eerste verbandt, het gheheele Deel met Swachtels bewonden werdt: soo en staet daer gheen gevaer in te vreesen, dewijl in de drie daghen weynigh Bloedt, ofte vochtigheydt uyt-vloeyt. Dan hier dient evenwel waer-genomen dat de Swachtel wat breeder is, als hy gemeenlijck,

wanneer daer gheen Wonde by en is, werdt ghenomen; en darter soo veel perffinge geschiet alffer noodigh is, om de gebroke Beenderen tegen te houden, evenwel wat minder, als of sy sonder Wonde waren, op dat, door het perffen van het gequetste Deel, geen pijn, ofte ontfekinghe verweckt en werde. Oock kan de veelte van Swachtels de slappe perffinge verbeteren, dewijl het sekerder gaet, de Swachtels dickwils om te winden, als te comprimeren, ofte te perffen. Den derden dagh dient het verbandt los ghemaect, ende dan wederom op deselve wijze ghedaen. Maer is noodigh, dat soo in de Plaester, als in de Swachtels, een ront gat ghesneden werdt, op dat de Heelmiddelen daer door aen ghebracht, ende de Wonde van haer overtollige vochtigheydt mocht gesuyvert werden, sonder den Breuck los te maken; welcke manier van verbinden is af-gebeelt by Paré in 't 14. Boeck, op 't 18. ende 23. Capittel. Want alsoo de cynden van de gebroke Beenderen, die de Huyt gemeenlijck door-boren, niet altijdt soo scherp en zijn, als Degens; so komt het vleysch met eenen te knutsen, 't welck dan nootzakelijck in Erter moet veranderen, ende 't selsde in-gehouden werdende, gelijk geschiet, de geheele Wonde bewonden zijnde, krijghet een scherpigheyt en verweckt dan jeuckingh, pijn, en andere toe-vallen.

De Wonde sal gheheelt werden op sulcken wijze, en door foodanige middelen, als hier voor zijn aengewesen.

E Y N D E.

Toe-worp.

DE gantsche verhandelingh der Genees-konste door Godts weldaet af-gevaerdicht hebbende, schenck ick u luyden voor een toe-gift, en over-maect, een vernuftis-Spiegelingh, betreffende 't Hayrs wesen. Beleed door Fortunatum Plempium, Amsterdammer Aertx en Wysgeer. Tot welcken ick ghewilligher gedreven ben, vermits ick sie, dat ghy Heel-meeesters boven u heylsaem handt-werck meer tydts in 't Hayr verwert zijt: Het welck aen-ghemerekt van yder voor natuers uyt-schot gerekent en gehouden werdt, mocht u luy en schempert verwijten, al of ghy geschickte waert om de onnutte en uyt-gemonsterde natuers vnylighydt te sebeyden. Derhalven Plempius van u aller eer en achtingh gesworen Voor-vechter, sal hem hier onderwinden met wisse Besluit-redenen te betooghen, dat het Hayr geen uyt-werp, maer eygentlyck een gedeelte onses Lichaems zy, even gelijck de Handen en Voeten. Om tot welck te geraken, is te slechten dit

G E S C H I L

Of het Hayr ghezielt is, ende vvaerachtelijck ghevoedt vwordt.

Voor een gront-vest is hier te weten, dat de oude en wijse Aertisten tweevoudige voeding ons voor-gedragen hebben: een echte en waerachtige, in de welke het in-phenomen voedsel door voor-bereydingh verwisselt wordt, ende eyndelijck den Ziel van 't gevoede aen-treckt. Sulckdanige voedingh is in de Boomen, Beesten, en Menschen. D'andere is een Bastaert-voedingh, in dewelcke het ghene ghevoedt wordt, maer door uytterlijcke aenklevingh en begroeyingh van stof wast. Sulleke voedingh men verneemt in de Steenen en Bergh-wercken, die ongezielt zijn. Hier by noch voor te weten staet, dat de wijsgeren drierley gedaente der Zielen stellen: Een voedende, den Boomen eygen: De tweede gevoelende, den Beesten verleent: De derde redelijcke, den Menschen geschoncken. Nu is dan de vraegh, of het Hayr door aensettingh des stofs gevoedt wort, en ongezielt is gelijk de Steenen, of gelijk de Boomen en Blacceren der selsder door ingetrocken en verandert voetsel onderhouden wort, en navolgens oock gezielt is. De Vorst der wijsgeren Aristoteles, en Galenus, de Prins der Artzen, toestemmen en leeraren volstreckelijck, dat het Hayr natuers uyt-schor is: Des ongezielt, en door aen-baggingh van stof gevoedt wordt. Dese groote Konst-oversten volghr (sonder om-sich 't heele leger der Nakomelingen, bescheydende, dat 't selve van 't overschor des derden kokings voort-geteelt wort, 't welck geduerighlijck met de wortelen van 't Hayr sigh vervoeghende, dringht en parst het uyt-waerts. My dwinght de gewisse tot over-loopingh: Want ik in hun bewijs-spreucken geensins veruoeght ben. Dies sal de mijne voor-dragen, na mijn achting, onwe'erleghlijcke, die ghy overwegen meught: doch niet voor-oordeelende wie welcken tegen-spreect, maer wat van de regen-spreker ingebrocht wort. En voor-eerst dood' ick die groote Leer-meesters met hun eygen geweer: Aristoteles in de thiende snê van sijn donckere Vraghen, schrijft dat de Wol door het eygen voetsel des Vleysch onderhouden wort. Maer de Wol, gelijk hy self aenteyckent, is niet dan vlechting en 't same-loop van Hayr: Des gewort het Hayr oock niet van 't uyt-walmende licht oversocht des natuers. Noch seyt deselve Schrijver, dat, somen het Hayr grontlijck uyt-wortelt, men verneemt Bloet na te volgen. Dies aen de wortel van 't Hayr Bloet gevonden wordt: Tot wat eynde als tot des sels voedingh? Galenus genesende Hoofts-kaelheydt na een algemeene lichaems ontlofingh, gebiedt dat men door

uyt-treckende plaetselijcke Genees-middelen 't Bloet na 't Hooft toehale. Waerom doch? dan om dat dit het voedsel sal wesen van 't Hayr? Daerom oock wiens huyl door harde wrijvingh niet en root, diens kaelheydt ongeneeslijck geoordeelt wort, overmits het goet-sockigh Bloet tot de uytterlijcke om-loop des huyls niet door-dringen kan. Daerenboven is 't dat het Hayr door eenige Sieckten wit en vlassigh wordende, wedetom daerna sijn oude verw aentrecken kan, gelijk ons Aristoteles vroet maect, volghr noot-sakelijck, dat het Hayr waerachtelijck door sijn gantsche lijf gevoet wort. Hier by so inde rechte grijsheydt des ouderdoms het Hayr in 't sop begint te grauwen, niet in de wortel; Seker is 't, dat het voedsel tot het sop sich verspreyden moet. Ten uyt-eynde, is 't dat op een nacht het Hayr haestelijck grauwen kan, gelijk in sommige waergenomen is: dese haestige en onversienelijcke verws-verwisselingh kan niet bestaen, noch oock verstaen worden sonder uytdeylingh en door-dringingh des voetsels tot 't opperste spits des Hayrs. Derhalven moet 't selve door waerachtige en eygentlijcke voedingh te wassen geseyd worden. Dit wort noch meer bestreect met het voor-werp des Pool-schen siecktes, de verwerringh of vlechting des Hayrs genoemt: In dewelcke uyt het afgesneden Hayr men Bloet siet loopen; tot versekeringh dat 't selve hol zy. De hoogh-gheleerde Gesnerus getuyghr desgelijcks, dat het Hayr des Eelants met innerlijcke holligheydt door-boort is: ontwijffelijck om door-tocht te geven aen 't voetsel. De Schachten of Veren der Vogelen, die met merckelijcke holligheydt begaest zijn, neemt men waer een Adertjen in sich geent te hebben. Waerom worden doch de Hayren in dier voegen oock niet gevoedt, gemerckt sy eenaerdigh zijn? Voorwaer in ghelijckformige of een-aerdige dingen wort altijt een en deselve wijze van den wijzen Schep-per onderhouden. De scherpsinnige Scaliger alle dinghen ten diepsten door-grondende, heet dit achtelooselijck overgelopen. 't Hayr, seydt hy, wort niet van binnen ghevoedt, noch afgesneden zijnde, wast waerachtelijck, maer van onder neemt het sijn voetsel, gelijk de Steenen groeyen door verhardingh van d'aenklevende acrt, so groeyen en wassen de Hayren door aensettingh des stofs, die den voorgaenden uytstoot: niet door waerachtige groeyingh, dewelcke na alle metinge geschieden moet. Behalven dat dit gevoelen genoeghsaem door de voor-gesonden Bewijs-redenen verflaghen is, so gelieft my nochtans het selve

selve wederom te verpletten, dat het niet her-recht kan worden. Ick segg dan, dat het Hayr van binnen en waerachtelijck gevoedt wordt: want het selve afgesneden zijnde, is boven stomp en plomp; 't Welck nochtans daerna in 't wassen scherpt. Dit is in waerheyt een ontslytelijck besluyt, dat het door ingenomen voedsel onderhouden wort; want so 't van onder maer op-ghedrongen wiert, soude altijd boven stomp blijven. Het wast dan waerachtelijck even als de kruyderen des Aertrijcks, diemen oock, afgesnoeyt wesende, liet verspitsen: Met dewelcke 't Hayr oock dit gemeen heeft, dat het sich in 't wassen in tweeën of drie somtijts spouwt. Daer-en-boven hoe het meer afgemaeyt wordt, hoe het gewilliger opschiet: Van wiens reden den Hoveniers niet onbewust is. Hooft noch yet vreemts, 't gene tot noch toe ongeweten is geweest: Ghy meent, dat elck Hayrte ront is, maer beschouwt het door de nieuw-ghevonden vergrootende Kijck-glasen, en sult ondervinden, dat het vierkant is, gelijk de stelen van eenige kruyderen. Het welck dat wy nu soo niet waer-namen, is den swackheyt onses gesichts toe te eygenen. Nu dat het Hayr na alle meringe mede groeyt, blijkt in de Kinderen, in dewelcke op de wijze van all' andere gedeelten het selve vergroot in langhte, breete, en dichte; ja oock in stijghen of hardigheyt, als een naerstigh waer-nemer ondervinden kan. Voeght hier by: wanneer 't Hays tot de grootheydt, hem van de natuer bepaelt, gekomen is, dat het niet kan verlanght worden, gelijk in onsen gedeelten gebeurt. Hier over schiet op 't leest een op-werp te ontbinden, 't welck van d'andere zijde als 't voornaemste voor-geslagen wort: Te weten, dat het Hayr in de dooden en op-ghehangenen wast: dies kan aen 't selve geen Ziel toe-geschreven worden. Ick antwoorde: Dit geen waerachtigh, maer alleen een schijn-wasdom te wesen: Overmidts dese lichamen verdorren, en de Huyt op-droogende neer-druckt of in-getrocken wordt: dies-volgens streckt sich 't Hayr meer uytwaerts, niet dat het meer ghe-wossen zy. Maer (roepen sy wederom) het wast in foodanige lichamen tot sulcke merckelijcke langhte, dat d'inkrimpingh des huys die gheensins verleenen kan; te weten, een half voet, een voet, ja een elle: Gelijk sy verklaren sich berecht te zijn van de Graf-makers, dien dese voor-vallen wel ontmoeten. Desen tegen-roep stil ick aldus: aennemende hun op-werp als een ware voorstellingh, houde niettemin dat in

dit geval oock het Hayr door waerachtige Ziellijcke voedingh en groeyingh wast: want al-hoewel het lichaem van de redelijcke Ziel, en werckinge des selfs door de doot ontfet wort, 't Hayr nochtans behout sich de wassende Ziel, die wy voor gheseydt hebben den kruyderen eyghen te zijn: Nu gelijk dese door een zelijcke en echte voedingh te wassen van yder bekent wordt, soo moer oock aen dat deselfde wijze van groeyingh niet geweygert worden. Voorts dat de wassende Ziel in 't Lichaem blijven kan, de redelijcke verhuysende; of dat dese twee onderlingh gescheyden kunnen worden, blijkt uyt onses selfs scheppingh. Want volghens 't meeste ghevoelen der Geleerden, na de veertigh dagen wordt eerst de redelijcke Ziel in den ontfangen Vrucht van Godt ingestort. Voorwaer desen tijdt wiert hy gevoedt: En door welcks kracht doch, dan des wassenden Ziels 2 Weshalven Aristoteles yewers seyt, dat de Vrucht in de Lijf-moeder eerstelijck leeft het leven van een gewas. Al dese op-gehoopte besluyt-redenen overweghende; word' ick vervoert om te beweren, dat het Hayr geen uyt-schot en is, maer een geziel deel van ons lichaem; 't welck van binnen door in-getrocken en verandert voedsel waerachtighlijck toe-neemt. Welck ghevoelen niemant verwerpe, een zy hy de voor-gebrochte wisse berooginge door bondiger en wichtiger bewijs-redenen verfwacke.

Hier mede versegel ick dese mijn verhandelingh: In dewelcke soo ick u luyder verwachtingh bedroggen heb, of niet ten vollen vernoeget; wilt nochtans daerom mijn dienst-vaerdigheyt, u luy op-geoffert, niet smadelijck verwerpen. Voorwaer so ick niet onwaardigh gekent werde, om van u luy somwijl gelesen te worden: acht ick my een groore vrucht, niet alleen van dit werck, maer van mijn heele voor-geleefde tijt door u luyder bysondere weldaer verkregen te hebben: geen ander lof, noch prijs, noch loon ick jaegh. Maer wensch oock niet aen elck een te behagen, want dit even berispelijck is, als gerigh te zijn om alle Mans goet te besitzen. Boerdigh seyde de argh-listige wijsgeer Bion, en waer: Die aen yder smaken wil, 't was van noode, dat hy in soete Baster-wijn of in Pastey veranderde; ja noch was hy daer dan niet van verskerkt. Voorts den nijdigheyt nedrig in 't gemoet te komen, begeer ick niet: Doch tracht mede niet haer hoogmoedelijck te overwinnen, maer te versmaden veel liever, en achten niet meer als een Schilt-pad de Vliegen.

E Y N D E.

TAFEL

der

CAPITTELEN.

LOF der HEEL-KONSTE. Fol. I

Cap. 1. Enckele verkoelende Heel-middelen. Sacht-verkoelende; als Muer, Muysen-oor, Gras, Lartouwe, Violen, Suyring, Endivye. Andere wat krachtiger verkoelende; als Ende-kroost, Plompen, Vloey-kruyt-zaet, Quec-kernen, Canfer. Sommige daer by te samen-treckende; als Rosen, Cichorey, Kancker-bloemen, Havicks-Kruyt, Wijngaerd, Kruys-wortel, Glas-kruyt, Teskens-kruyt, Weeghbre, Porceleyne, Verckens-gras, Mont-hout, Azijn, Verjuys, Sap van Citroenen, Limoenen, Granaet-appelen. Andere daer-benevens de pijn-verdoovende; als Heul, Bilsen-kruyt, Nacht-schade, Mandragora. Mengel-middelen, ende die toegemaecte zijn. Aenmerckinge op haer voorlichtigh ghebruyck. 9

Cap. 2. Te ruggedrijvende Heel-middelen. Enckele, ofte onghemengde; als Bramen, Hinne-besjen, Myrtus, Cypres-boom, Eyckelen, Gal-noten, Bloemen, en Schellen van Granaten, Hypocystis, Acacia, Smack, Saufe-boom, Mispelen, Queen. Toegemaecte, ofte gemengde Middelen. Maniere om te ghebruycken. 11

Cap. 3. Plackende, ofte roeklevende Heel-middelen. Enckele; als Terwe (Meel, Bloem, Strijffel) en Boonen. Andere, die met eenen verdroogen, en het bloet stelpen, als Mumia, Mastik, Corael, Bloetsteen, Gezeghelde Aerde, Bolus, draken-bloedt, Plaester, Azijn. Plackende en opdrooghende Metallen: als Loot, Loot-aerde, Loot-schuym, Silver-schuym, Loot-wit, Pompholyx, Grauw-nichte, Cadmia, Antimonye, Aluyn, Mengel-middelen. 13

Cap. 4. De Pijnstillende middelen, door versachtende kracht. Enckele, als Maluwe, Huemst, Witte Lelye, Camillen, Melilote, Lijnzaet, Fenigriek, Melk, Borer, Olye, Amandel-olye; Wolle-vel, Smeer, Verckens-reufel, Kalfs-vel, Hoender-vel, Gansenvet, Menschen-vel, Mergh, Herts-mergh, Kalfs-mergh. Toegemaecte ofte menghel-middelen. Maniere om te ghebruycken. 19

Cap. 5. Pijnstillende Middelen, door verdooven-

de kracht. Enckele, als Bilsen-kruydt, Scheerlinck, Mandragora, Heul, Opium, Nacht-schade, Stofpvisch. Menghel-middelen. Maniere om te Gebruycken. 20

Cap. 6. Versachtende, ontdoende, lucht-gevendende, ende verterende Heel-middelen. Enckele; als Lijnzaet, Fenigriek, witte Wijngaert, Wilde Concommers, Lisch, Hadich, Schaeps-wolle, Reufel, Vet, Mergh, Ladanum, Harst, Sagapenum, Galbanum, Ammoniacum, Bdelium, Stryax, Tacamahaca, Carranna, Opopanax. Toegemaecte, ofte mengelmiddelen. Recht ghebruyck. 21

Cap. 7. Verdunnende Heel-middelen. Enckele; als Dille, Poleye, Keule, Orego, Thijm, Quendel, Marioleyne, Rosmarijn, S. Ians-kruyt, Alffen, Santorye, Alant, Wijn-ruyt, Cumijn, Laurier, Ver, Merg, Olye. Gemaecte, en ghemengde. Maniere om te ghebruycken. 25

Cap. 8. Verdunnende Heel-middelen. Enckele; als Azijn, Zout, Pekel, Zee-water, Salpeter, Affche, Loogh, Kalck, Aluyn. Toegemaecte, ofte ghemengde. Maniere om te ghebruycken. 27

Cap. 9. Treckende Heel-middelen. Enckele; als Guychel-hey, Katte-kruyt, Seep-kruyt, Waterpeper, Mostaert-zaet, Kerffe, Broe-netelen, Bertram, Wolfs-melck, Peck, Teer, Euphorbium, Swavel, Suyr-deeg, Misch van Duyven, Gansen, Hoenderen, Koeyen, Paerden, Geyten. Mengel-middelen. Maniere om te ghebruycken. 28

Cap. 10. Verterende, en verslinderende middelen. Blaer-treckende middelen; als Vlam-kruydt, Hane-voet, Egel-kolen, Wolfs-melck, Zeep, ende Zout, Spaensche-vliegghen. Koppen. Fontanellen, ende Setons. Haer recht ghebruyck. 30

Cap. 11. Rijpende, ende Ettermakende Heel-middelen. Enckele; als lauw Water, Olye, Borer, Wolle met der Yecken, Vet, Mergh, Terwenblom, heet Wirtebroodt, Vijgen, Houf-bladeren, Suyring, Huemst-wortel, Lelye-wortel, Ajuyn, Teer, Peck, Harst

TAFEL DER CAPITTELEN.

Harst, Wieroock Ladanum, Styrax, Bdellium, Galbanum, Ammoniacum. Menghel-middelen. Maniere om te ghebruycken. 31

Cap. 12. Suyverende, ende afveghende Middelen drierley. Sachte, die alleen de Etter in de doorgebroken Geswellen afwasschen, en suyveren; als Cichorey, Paerdebloemen, Rosen, Weegh-bre, Agrimonye, Betonye, Ioffrouw-merck, Lijnzaet, Fenigrieck, Gerste, Boonen, Erweten, Vijghboonen, Honich, Suycker, Termenthijn, Aloë, Wieroock, Myrrha. Middelmattighe, die oock de dicke vuylichheit in de vervuylde sweringhen wech-neemt; als Malrove, Alffen, Guychel-heyl, Scordium, Hypericum, Broe-netels, Boonkens-Hoolwortel. Stercke, die de Harde kanten sachtelijck afdoen; als Santorye, stinckende Gouwe, Lisch, Savelboom, Gentiane, Affodillen, Kalfsvoet, Speerwortel, wilde Concomers, Nies-wortel, Koper-root, Spaensch-groen, Salpeter, Aluyn. Menghel-middelen, ende haer ghebruyck. 32

Cap. 13. Bloetstelpende Heel-middelen vierderley. Sommighe, uyt aert, ende ghemattigheydt; als Weegh-bre, Pimpinelle, Netelen, Vijf-vinger-kruyt, Tormentilla, Bergh-Oyevaers-beck, Afiche van Papier, ende Catoen, Wederick, Hertegelpan, Wintergroen, Salye, Herts-tonge, Kleef-kruyt, Walstroo, Aloë, Maeghpalm, Donderbaert, Smeer-wortel, Verckens-gras, Paerdestaert, Wilge, Weedt, Waclwortel, Plockfel, Bovijst. Andere, door toelacken; als Coral, Bloetsteen, Wieroock, Mastick, Myrrha, Drakenbloet, Bolus, Gezeghelde Aerde. Eenighe, door branden. Mengel-middelen, en haer ghebruyck. Hoe door werck van de Handen het Bloet ghestelpt werdt. 35

Cap. 14. Toeheelende Middelen. Enckele; als Herts-tonge, Geruwe, Wilge, Olmboom, Yferkruyt, Guychel-heyl, Muysen-oor, Betonye, Scabieuse, S. Ians-kruydt, Waclwortel, Senegroen, Sanikel, Syndaw, Heydens-wont-kruydt, Gulden-roede, Alffen, Paerdestaert, Smeerwortel, Eenblad, Tweeblad, Madelieven, groote, ende kleyne Santorye, Salomons-zeghel, Meekrappe, Zee-rotte, Onderhave, Taback, Kruyskruydt, S. Iacobs-kruydt, Ioffrouw-merck, Algoede, Peerbladeren, Mispelen, Cornoclien, Persebladeren, Bremrape, Pierwormen, Aloë, Myrrha, &c. Balsenkruydt, Balsen-traen, Balsen van Peru. Toeghemaeckte; ende maniere om te ghebruycken. 37

Cap. 15. Vleysch-makende Heelmiddelen. Enckele; als Fenigrieck, Vijghboonen, Wieroock, Teer, Peck, Termenthijn, Sarcocolla, Aloë, Myrrha, Mastick, Vernis, Mengelmiddelen, ende maniere om te ghebruycken. 37

Cap. 15. Vleyschmakende Heelmiddelen. Enckele; als Fenigrieck, Vijghboonen, Wieroock, Teer, Peck, Termenthijn, Aloë, Myrrha, Mastick, Vernis. Menghel-middelen, ende maniere om te ghebruycken. 40

Cap. 16. Velmakende Heelmiddelen. Enckele; als Bolus, Gezegelde Aerde, Silver-schuym, Cernse, Bloemen, ende Schellen van Granaten, Myrtus, Bloet-steen; Calmis, Spodium, Pompholyx; Plockfel, Looden plaetjen, Hamerslagh, levende Kalck; ghebrandt Loot, Antimony, Aluyn, Koper-root, Spaens-groen. Mengel-middelen. 41

Cap. 17. Af-etende middelen. Enckele; als Wolfs-melck, Schelpen, Zout, Aluyn, Antimonye, Koper-root, Cinnabrium, Precipraet, Sublimaet, Arsenicum. Toegemaeckte, ofte mengel-middelen; Gebruyck. 42

Cap. 18. Korftmakende middelen; als Assche van Efschen, ende van Savel-boom. Brandende middelen; als Kalck, Koper-root, Spaens-groen, Sterck-water; Gebruyck. 42

Cap. 19. Verbrantheys Heel-middelen. Enckele, om den brant te verkoelen; als Water, Azijn, Wit van Ey, Lattouw, Endiyye, Ende-krooft, Hontstonge, Weegh-bre, Porceleyn, Plompen, Maluwe, Lammekens-oor, Huemst, Bingelkruyt, Queekarsen, Nacht-schade, Bilsen-kruyt; Slick, roode Aerde, Loot-wit, Canfer, Aluyn, Om den brandt uyt te trekken; als Vyer, Kalfsvoet, Biesloock, Vlier, Hadich, Radijs, Ajuy, Affodillen. Om de pijn te stillen, ende het opwerpen van bladeren te belletten; als Lijm, Ligustrum, Salye, S. Ians-kruydt, Herts-hoy, Mans-bloet, Donderbaert, Wintergroen, Netelen, Kruys-wortel, Veyl, Vaten, Ganferick, Wijnkruyt, Ypenboom, witte Lelyen, rauw Ey, Wieroock. Om de aengebrande Deelen te versachten, ende te genesen; als Beete, Myrtus, Gal-noten, Wijngaert, Kool, Mour, Kalck, hardt Ey, Eyer-olye, Speck. Mengel-middelen. 43

Van de Capitelen in 't Tweede Boeck.

Cap. 1. Beschrijvinghe der Deelen, in de Heelkonste voornamelijck te pas komende. Opperhuydecken, ofte Vliesken. Huyt. Ver. Vleygh Vliesch. Spieren-vliesch. 45

Cap. 2. Spieren. Haer benaminge, beschrijvinge, aert, Wesen, ende Deelen, Gebruyck. 48

Cap. 3. Bysondere omvanghende Deelen. Huyt
L I van

TAFEL DER CAPITTELEN.

van 't Hooft, verscheyden van d'andere. Hayr in meest al de Dieren, sijnen Oorspronck, Oorsaeck, ende Groeyingh, Lenghte, Gedaente, Verwe, Gebruyck. Panne-vliesch; Oorspronck, ende Aert. Buyck-vliesch; Oorspronck, Aert, ende Gaten. 49

Cap. 4. Aderen. Haer Wesen, en Eygenschap, Oorspronck; Klap-vliesjens, Samen-voeginge, ende gemeenschap met de Slagh-aderen, Gebruyck, Onderscheydt, Verdeelinghe ende Ken-teyckenen. Poort-ader. Hare tacken; Maegh-ader, Net-ader, Mage-krans-ader, Milt-ader, Kort-var, Darm-ader, Speen-ader, Slock-darm-ader, Darm-scheyl-ader. Holle-ader, met haer twee tacken, Op-klimmende, met haer spruyten; Middel-rifts-ader, Herte-krans-ader, Paerloose-ader, Rib-ader, Borst-ader, Neck-ader, Herte-vliesch-ader, Oxel-ader, Hooft-ader, Salvatella, Lever-ader, Milt-ader, Middel-ader, Krop-ader. Neder-dalende tack van de Holle-ader, met haer sprangfels; Nier-bedt-ader, Melck-ader, Zaer-ader, Lenden-ader, Spier-ader, Stuyt-ader, Buyck-ader, Onder-buyck-ader, Lafch-ader, Been-ader, Moeder-ader. 53

Cap. 5. Slagh-aderen. Haer Beschrijvinge, Oorspronck, Wesen, Legher-plaets, Loop. *Gebruyck.* Oorsaeck van 't Kloppen, ofte den Pols. Verdeelinghe van de groote Slagh-ader in de Kroon-slagh-ader, ende daarna in twee stammen. Op-klimmendes; met sijn tacken, in de Krop, Herffenen (ende daer het wonderbaerlijck Ner) Slaep-slagh-aderen, Neck, Schouder, ende Borst. Neder-dalende stam; met sijn tacken, de Tusschen-ribbighe, des Middel-rifts, des Buycks, des Onder-scheyls, des Opperscheyls, der Nieren, der Lendenen, der Klooren-Slagh-aderen. 62

Cap. 6. Zenuwen. Haer Bepalinge, Wesen, ende Stoffe, Oorspronck, Gebruyck, ende Onderscheydt, na haer Inplanten. Verdeelinghe na haren Oorspronck, Hoe sy uyt het Ruggen-mergh spruyten, Verdeelinghe in den Rug-graet, Hals-Zenuwen, ende die door Armen, ende Handen gaen. Borst, Rug, en Lenden-Zenuwen, Zenuwen, die uyt het Stuyt-been komen, ende door Beenen, ende Voeten haren loop hebben. 64

Cap. 7. Verbrantheydt van de Son, Kenteyckenen, &c. 69

Cap. 8. Verbrantheydt van het Vyer, ende andere brandende Oorsaken, wanneer de Verbrantheydt Weynigh, Swaerder, ende Alderwaerft is. 70

Cap. 9. Sproeten, Haer Oorsaken, &c. 72

Cap. 10. Geswel in 't gemeen, Oorsaken, &c. 73

Cap. 11. Bloet-geswel. Oorsaken, &c. 81

Cap. 12. Vleysch-geswellen. Swaerlijghheydt, Oorsaken, &c. 84

Cap. 13. Boesem, ofte Holligheydt, Benaminge, ende Beschrijvinge, Oorsaeck, &c. 86

Cap. 14. Fistel, ofte Loopent Gat, Oorsaken, &c. 87

Cap. 15. Rose. Haer Oorsaken, &c. 91

Cap. 16. Springent-vyer, Oorsaken, &c. 92

Cap. 17. Hayr-worm, Oorsaken, &c. 93

Cap. 18. Kout-geswel, Oorsaken, &c. 94

Cap. 19. Hardt-geswel, Oorsaken, &c. 95

Cap. 20. Kancker, Oorsaken, ende Onderscheydt, &c. 96

Cap. 21. Aenmerckinge op de oude Benamingen der Sieckten, Blijckende oock in Reduvia ofte, *hijt.* Oorsaken, &c. 98

Cap. 22. Water-hoofr. Oorsaken, ende Onderscheydt, &c. 101

Cap. 23. Sweringhe in 't ghemee, en verscheydenheydt van een Wonde, Plaetse, &c. 112

Cap. 24. Sweringhe met Ongematigheydt, met Hitte, &c. 108

Cap. 25. Sweringhe met toevloeyen van Vochtigheydt, &c. 110

Cap. 26. Vervuylde, Verrotte, In-etende, ende Voort-loopende Sweringe, Oorsaken, &c. 111

Cap. 27. Quaetaerdighe, ende Qualijck-toesluitende Sweringhe; Voor-beeldt van een gheheelde langduyrige ende quade Sweringe in den Neus. 111

Cap. 28. Sweringhe met uytgespannen Aderen, ofte Kramp-aderen. Kramp-ader, Plaetse, &c. 113

Cap. 29. Sweringhe met Gedierte, ofte Luys-sieckte, &c. 115

Cap. 30. Wennen, Oorsaken, &c. 117

Cap. 31. Wratten, ende Exter-Oogen, &c. 118

Cap. 32. Horens, Haer Onderscheydt, Plaetse, &c. 119

Van de Capittelen in 't Derde Boeck.

Cap. 1. Wondens oudtheydt, ende gemeenheydt, Benaminghe in verscheyde Talen, Beschrijvinghe, Verscheydenheydt, Oorsaken, Ken-teyckenen, Voor-teyckenen, Genezinge, &c. 5

Cap. 2. Hoe, ende op wat grondt, een Geneesmeester den Rechter sal bericht doen, of de ghequetste een doodelijcke Wonde ontfanghen heeft, ende daer van noodtsakelijck gestorven is. 12

Cap. 3. Ofte, by aldien het Lijck van den Neder-gheslagene, als yemant daer by quam, began te Bloeden, deselve daerom soude te houden zijn voor handt-dadigh van dien Man-slagh? Oorsaeck ondersocht, Onsekerheydt. 13

Cap. 4. Dat vereyscht werdt tot Verbant der Wonden, Wech te nemen 't gene tegens de Nature in deselve steeckt, ende te beletten, datter niet van nieuws 13

TAFEL DER CAPITTELEN.

nieuws in en komt, Bloedt te stelpen, Maniere van Heelen, van Etter-maken, Wiecken, Swachrels, Poppens, ofte Compressen, Toe-naeyen, ende Aenkleven, Het gequetste Deel in bequame gestalte te houden. 15

Cap. 5. Vremde Genesinghe der Wonden in afwelen, ende sonder verbinden, door Wapen-salve, Af-sietfel, Poeyer. Redenen van die werckinge. 17

Cap. 6. Genesinghe door Toovernye, gebruyckelijck by de Oude met eenige Versen te singen, door Belesen, door Wij-water, door heylige Olye, door gewijde Linde n. 19

Cap. 7. Wondere beschuttingh tegen het Quetsen, ende hoe sommighe voor alle Streken, ende Schoren ghehardt zijn. Middelen voor Duyvels verklaert. Wtkomste dickwils doodelijck, altijd vervloect. Tegen-middelen. 20

Cap. 8. Wonden met Pletteringhe, Oorsaken, Ken-teyckenen, Voor-teyckenen, Genesinghe. 21

Cap. 9. Geschote Wonden. Begin, en Oorspronck van Buspoeder, ende Geschut, Aert, ende Nature van gheschote Wonden, gevoeght zijnde noch met Venijnigheydt, noch Brandt, maer alleen met Verplettinge, Verscheydenheydt, Ken-teyckenen, &c. 21

Cap. 10. Vergifte Wonden, Oorsaken, &c. 30

Cap. 11. Kout-vyers Benaminge, Beschrijvinge, Oorsaken, &c. 31

Van de Capitteleen in 't Vierde Boeck.

Cap. 1. Nootsakelijckheydt van de kennisse der Beenderen, Beschrijvinghe, Gematigheydt, ende Gestaltenisse, Stoffe, ende werckende Oorsaeck, Gebruyck, Geraemte, Verdeelinghe. 37

Cap. 2. Hoof-beenderen, ende over-estemminghe van deselve mer d'andere. Beckeneels Benaminge, Wesen, ofte Selfstandigheydt, Gedaente, Verdeelinghe, Hoof-pan, Voor-hoofts-been met sijn Holligheydt, Opper-hoofts-beenderen, ende Bregma, Slaep-beenderen, Achter-hoofts-been, Wigge-been, ende Sadel, Hoof-naden, Aenghesicht, Opper-kaeck, ende Juck-been, Onder-kaeck, Tanden. 39

Cap. 3. Romps Verdeelinghe, Rug-graet uyt Wervelen, van den Hals, Rug, Lendenen, Struyt-been, Steert-been. Borsts Verdeelinghe, Sleutel-beenderen, Schouder-bladeren, Ribben, Borst-been, Swaertachtigh Kraeck-been, Been sonder naem, uyt Zyde-been, Heupe-been, ende Gemacht-been. 46

Cap. 4. Verdeelinghe van de uytterlijcke Lidmaten. Verdeelinghe van den Arm, Arm, ofte Schouder-been, Voor-arm; groote, ende kleyne Ellepijp, Handt, Vingeren, ende Nagelen. Verdeelinghe van de Handt. Verdeelinghe, ende Beschrijvinge der Vingeren. Verdeelinghe der Beenen, Dye, Haessen, Knye, Knye-schijf. Been, Scheen-been, Kuyt-been, Versen, Encklauwen, Voet, Koten, Hiel-been, Bal, Teenen, Lijnzaet-beenderkens. 50

Cap. 5. T'samen-voeinghe der Beenderen, Ontledinghe, Oorsaken, &c.

Cap. 6. Ontledinghe mer Toevallen, mer Pijn, ende Onstekinghe, mer Quetsuyre, mer Breuck, mer Vereeltheydt. 62

Cap. 7. Gebroke Been, Beschrijvinghe, Oorsaken, &c. 63

Cap. 8. Been-breuk mer Quetsinghe in 't Vleysch, Oorsaken, &c. 65

Toe-worp, over 't Geschil des Hayrs

E Y N D E.

